T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ORTADOĞU'DA SİYASAL İSLAM'IN GELİŞİMİ VE TÜRKİYE'NİN SİYASAL HAYATINA YANSIMALARI (1979-2018)

Zerin TÜRK
12919009

Danışman
Doç. Dr. Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU

Diyarbakır 2018

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ORTADOĞU'DA SİYASAL İSLAM'IN GELİŞİMİ VE TÜRKİYE'NİN SİYASAL HAYATINA YANSIMALARI (1979-2018)

Zerin TÜRK
12919009

Danışman
Doç. Dr. Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU

Diyarbakır 2018

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'ne göre hazırlamış olduğum "Ortadoğu'da Siyasal İslam'ın Gelişimi ve Türkiye'nin Siyasal Hayatına Yansımaları (1979-2018)" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

10/07/2018

Zerin TÜRK

KABUL VE ONAY

Zerin TÜRK tarafından hazırlanan "Ortadoğu'da Siyasal İslam'ın Gelişimi ve Türkiye'nin Siyasal hayatına Yansımaları (1979-2018)" adındaki çalışma, 10/07/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU (Başkan)

Doç. Dr. Mehmet Behzat EKİNCİ

Doç. Dr. Murat PIÇAK

ÖNSÖZ

Bu tezin çalışma alanı, 1979'da Ortadoğu'da gerçekleşen olaylar ışığında 2018'e kadar Siyasal İslam'ın gelişimi ve bu gelişimin Türkiye'de siyasal hayata yansımalarıdır. Bu kapsamda İslam'ın; doğuşundan itibaren siyasetle olan ilişkisi incelenirken, genelde Ortadoğu özelde ise tarihsel olarak Ortadoğu'nun bir parçası olan Türkiye'de Siyasal İslam çerçevesinde din ve siyaset ilişkilerinin iktidara yansıması açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

İslam, siyasi alanda özellikle 19. yüzyıl sonlarına doğru Ortadoğu ve Kuzey Afrika coğrafyasında hızla yayılan emperyalist politikalara karşı bir direniş hareketi olarak örgütlenirken, bir yandan da dini kullanarak halka baskı yapan yöneticilere karşı reformist düşüncelerin önünü açmıştır. Bununla birlikte, bu tez, 1979'da Ortadoğu'da gerçekleşen olaylar çerçevesinde Siyasal İslam'ın hem Ortadoğu'nun hem de Türkiye'nin siyasal hayatına olan etkilerini incelemektedir.

Tez çalışmamın her aşamasında beni destekleyen çok kıymetli Danışman Hocam Doç. Dr. Hüseyin Şeyhanlıoğlu'na; bilgi ve deneyimlerini benimle paylaşan ve bu teze katkıda bulunan sevgili arkadaşlarıma ve en çok da aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Zerin TÜRK

Diyarbakır 2018

ÖZET

Bu çalışmanın amacı; 1979 yılında Ortadoğu'da gerçekleşen olaylar ışığında Ortadoğu'da Siyasal İslam'ın günümüze kadar gelişimini ve Türkiye'nin siyasal hayatına etkilerini açığa çıkarmaya çalışmaktır.

Bu çalışma hazırlanırken; nitel araştırma yöntemlerinden, literatür taramasından, konu ile ilgili yurt içinde ve yurt dışında yayınlanmış kitaplar ve makaleler ile gazete haberlerinden faydalanılmış, çalışma ile ilgili birincil kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Tez, 4 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; kavramsal çerçeve, ikinci bölümde; Ortadoğu'da İslam'ın doğuşu, İslam devleti deneyimleri ve siyaset ilişkisi, üçüncü bölümde; 1979-2018 yılları arasında Ortadoğu'da Siyasal İslam ile ilgili gelişmeler ve dördüncü bölümde; Siyasal İslam'ın Türkiye siyasal hayatına yansımaları ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler

Siyasal İslam, Ortadoğu, Siyasal Partiler, İslami Hareketler, Türkiye Siyasal Hayatı, İslamcılık.

ABSTRACT

The purpose of this study is to reveal the development of political Islam in Middle East and the impact on Turkey's political life on the light of the events that occurred in Middle East in 1979.

During the preparations for this study, it is benefited from qualitative research methods, literature review, books, articles and journals published in domestic and foreign, and the primary sources related to the study were tried to be reached.

This thesis consists of 4 chapters. In the first chapter; conceptual framework, in the second chapter; the birth of Islam in the Middle East, the experiences of the Islamic state and the relationship of politics, in the third chapter; developments in Political Islam in the Middle East between 1979-2018 and in the fourth chapter; reflections of political Islam on Turkish political life have been discussed.

Keywords

Political Islam, Middle East, Political Parties, Islamic Movements, Turkish Political Life, Islamism.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ ..... **I**

ÖZET ..... **II**

ABSTRACT ..... **III**

İÇİNDEKİLER ..... **IV**

TABLO LİSTESİ ..... **VII**

ŞEKİL LİSTESİ ..... **VIII**

KISALTMALAR ..... **IX**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1.SİYASET VE İKTİDAR **3**

1.2.SİYASAL SİSTEM VE SİYASAL REJİM **6**

1.3.MODERNİZM VE SEKÜLERİZM **10**

1.4.İSLAM VE SİYASET **14**

1.4.1.Ümmet..... 16

1.4.2.Hilafet..... 17

1.4.3.Cihat..... 19

1.4.4.Şeriat..... 21

1.5.SİYASAL İSLAM **22**

1.6.ORTADOĞU: KAVRAMIN TARİHÇESİ VE KAPSADIĞI ÜLKELER **24**

1.7. DEĞERLENDİRME **30**

İKİNCİ BÖLÜM

ORTADOĞU'DA İSLAM VE SİYASET

2.1. İSLAMİYET'TEN ÖNCE ORTADOĞU'YA KISA BİR BAKIŞ 32
2.1.1. İslamiyet Öncesi Arap Yarımadası 38
2.2. İSLAMİYETİN DOĞUŞU VE SİYASET 42
2.2.1. Hz. Muhammed ve Dört Halife Dönemi'nde İslam ve Siyaset İlişkileri 42
2.2.1.1. Hz. Muhammed Dönemi 43
2.2.1.1.1. Yönetim 44
2.2.1.1.2. Medine Vesikası 45
2.2.1.1.3. Ulus ve Ümmet Kimliğinin Oluşumu 46
2.2.1.2. Dört Halife Dönemi 48
2.2.2. İslam Devleti Deneyimleri 53
2.2.2.1. Emeviler 53
2.2.2.2.Abbasiler 55
2.2.2.3. Büyük Selçuklular 56
2.2.2.4. Osmanlılar 57
2.2.2.5. Safeviler 59
2.2.2.6. İbn-i Haldun'un Halifelikten Hükümdarlığa Geçişe Bakışı 61
2.3. 19. VE 20. YÜZYILLARDA ORTADOĞU'DA İSLAMCILIK HAREKETLERİ 63
2.3.1. İslamcılık 65
2.3.2. İhvan Hareketi (Müslüman Kardeşler) 69
2.4. DEĞERLENDİRME 73

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1979–2018 YILLARI ARASINDA ORTADOĞU'DA SİYASAL İSLAM

3.1. İRAN İSLAM DEVRİMİ 75
3.1.1. İran İslam Devrimi'ne Doğru 77
3.1.2. Velayet-i Fakih Teorisi ve İran İslam Cumhuriyeti Yönetiminde Dini Liderin Rolü 80
3.2. 1979 MISIR – İSRAİL BARIŞI 83
3.3. KÂBE BASKINI 86

3.4. AFGANİSTAN'IN İŞGALİ 89
3.5. IRAK'IN İŞGALİ 97
3.6. ARAP BAHARI VE SİYASAL İSLAM 99
3.6.1. Arap Baharı ve Tunus 101
3.6.2. Arap Baharı ve Mısır 107
3.6.3. Diğer Ülkelerde Arap Baharı 113
3.7. DEĞERLENDİRME 119

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SİYASAL İSLAM'IN TÜRKİYE SİYASAL HAYATINA YANSIMALARI (1979-2018)

4.1. TEK PARTİ DÖNEMİNDE DİN POLİTİKASI 120
4.2. ÇOK PARTİLİ SİSTEM VE DEMOKRASİ DÖNEMİNDE SİYASAL İSLAM 123
4.2.1. Çok Partili Sistemde Cemaat ve Tarikatların Yeniden Canlanması 127
4.3. 1960 DARBESİ VE 1971 MUHTIRASI DÖNEMLERİNDE SİYASAL İSLAM 129
4.4. SİYASAL İSLAM'IN İLK PARTİ DENEYİMİ: MİLLİ NİZAM PARTİSİ . 130
4.5. MİLLİ SELAMET PARTİSİ VE SİYASAL İSLAM 134
4.6. 1980 DARBESİ VE SİYASAL İSLAM 136
4.7. REFAH PARTİSİ VE SİYASAL İSLAM 139
4.7.1. 28 Şubat Süreci: Siyasal İslam'a Post-Modern Darbe 141
4.8. AK PARTİ DÖNEMİ VE SİYASAL İSLAM 143
4.8.1. Dış Politika ve Siyasal İslam 143
4.8.2. Askeri Alan ve Siyasal İslam 149
4.8.3. Siyaset ve Bürokrasi Alanında Siyasal İslam 153
4.9. DEĞERLENDİRME 156
SONUÇ 158
KAYNAKÇA 161

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1: 23 Ekim 2011 - Tunus Seçim Sonuçları 105
Tablo 2: Mısır, 28 Kasım 2011 – 11 Ocak 2012 Meclis Seçim Sonuçları.....111

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No.

Şekil 1: Ortadoğu Haritası.....28
Şekil 2: İran İslam Cumhuriyeti'nde Dini Liderin Sistemdeki Yeri:.....82

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AK Parti	Adalet ve Kalkınma Partisi
AP	Adalet Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
BOP	Büyük Ortadoğu Projesi
CIA	Merkezi Haberalma Teşkilatı (Central Intelligence Agency)
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
D-8	Gelişen 8 Ülke (Development-8)
DP	Demokrat Parti
FKÖ	Filistin Kurtuluş Örgütü
IDP	Islahatçı Demokrasi Partisi
ISI	Pakistan İstihbarat Teşkilatı (Inter-Services Intelligence)
IŞİD	Irak-Şam İslam Devleti
İKÖ	İslam Konferansı Örgütü
MÇP	Milliyetçi Çalışma Partisi
MGK	Milli Güvenlik Kurulu
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MNP	Milli Nizam Partisi
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
MSP	Milli Selamet Partisi
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşma Paktı (North Atlantic Treaty Organisation)
OPEC	Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (Organisation Of The Petroluem Exporting Countries)
RP	Refah Partisi
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TCF	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TOB	Türkiye Odalar Birliği
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri
UNOCAL	California Petrol Şirketi Birliği (Union Oil Company of California)

GİRİŞ

Tunus ve Mısır'da başlayıp Ortadoğu coğrafyasına yayılan, kısa bir süreliğine de olsa diktatör rejimler altında yıllardır ezilen halklarda bir umut yaratan Arap Baharı, aynı zamanda Siyasal İslam'ın yeniden Ortadoğu ve dünya gündemine gelmesine yol açmıştır. Tunus ve Mısır'da En-Nahda ve Müslüman Kardeşler'in iktidara yürümesi, Siyasal İslam'ın Ortadoğu'daki durumu üzerine sayısız analiz ve haber yapılmasını, kitap ve makale yayınlanmasını sağlamıştır.

Bu dönemde; Arap Baharı'na denk gelen Hamit Bozarslan'a ait "**Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi: Arap Baharlarından Önce ve Sonra"** kitabının, bu çalışmanın özellikle Ortadoğu odaklı olmasının ana fikrini oluşturduğunu söylemek gerekir. Kitabın ortaya koyduğu Ortadoğu sosyolojisinin yanı sıra, çizdiği döngüsel tablodan da faydalanılarak bu çalışmanın zaman aralığı 1979-2018 olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte; Siyasal İslam'ın, İslam'ın siyasetle ilk ilişkilenmesinden ayrı düşünülemeyeceği fikrinden hareketle, İslamiyet'in doğduğu döneme ve bu dönemdeki koşullara da yer verilmiştir. Benzer biçimde, Siyasal İslam'ın ve bununla ilgili Ortadoğu'daki gelişmelerin Türkiye'nin siyasal hayatına yansımaları konunun bağlamından kopmamak amacıyla 1979 öncesi gelişmelerle birlikte ele alınmıştır.

Bu çalışmada hem Ortadoğu hem de Türkiye anlatılırken öncelikli olarak İslami hareketler ve partiler ele alınmıştır. Bu kapsamda devlet destekli-resmi İslam, cemaate dayalı tarikat İslamcılığı, devletten ayrı ve bazen de devlete karşı örgütlenen İslami gruplar ile yine modern bir terim olan ılımlı İslamcı profilindeki muhafazakar-demokratlar çalışmanın öznesi olmuştur. Siyasal İslam, siyasi bir sonuca ulaşmak için

İslam'a dayalı sosyo-politik dönüşümlerin düşünce ve programları olarak ele alınılmaya çalışılmış, değerlendirmeler de buna uygun yapılmaya çalışılmıştır.

Tez, dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde tezin kavramsal çerçevesi dahilinde İslam ve siyaset ilişkisi ile bu ilişki kurulurken kullanılan araçlara değinilecek ve çalışma konusunun yeri olan Ortadoğu coğrafyası anlatılacaktır.

İkinci bölümde, İslamiyet'ten önce Ortadoğu ve Arap Yarımadası, İslamiyet'in doğuşu ve Hz. Muhammed ile Dört Halife dönemi, İslam devletleri deneyimleri anlatıldıktan sonra 19. ve 20. yüzyılda Ortadoğu'da İslamcılık akımı ve Siyasal İslam'a geçiş yapılacaktır.

Üçüncü bölümde, 1979'da gerçekleşen İran İslam Devrimi, Afganistan'ın işgali, Mısır-İsrail Barışı ve Kâbe'nin İşgali kapsamında Siyasal İslam'ın yükselişi ve daha sonrasında Irak'ın işgali ve Arap Baharı'nın sonuçları ile yeniden şekillenmesi ele alınacaktır.

Son bölümde ise tek parti döneminden başlanarak Siyasal İslam'ın, Türkiye'nin siyasal hayatına yansımalarına değinilecek ve daha sonra 1979'dan günümüze Siyasal İslam'ın somut örnekleri açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Siyasal İslam, başta bu kavram olmak üzere kullanılan diğer kavramlarla ilgili bir kuramsal çerçeve çizme ihtiyacını beraberinde getirmektedir. Siyaset, iktidar, siyasal sistem, siyasal rejimler kavramları ile İslam ve İslam'ın siyasal ve toplumsal olanla bağlantısını, bu bağlantı kurulurken kullanılan kurum ve araçları (hilafet, ümmet, cihat, şeriat) kavramsal olarak tartışmak çalışma açısından faydalı olacaktır.

Bu kavramlar tartışılırken, doğal olarak hem çalışmanın odaklandığı coğrafya olan Ortadoğu hem de önemli bir tarihsel süreç olarak, çalışmamızın ana teması olan Siyasal İslam'ın 19. ve 20. yüzyılda yeniden uyanışının arkasında duran belli başlı kavramlar da ele alınacaktır.

1.1. SİYASET VE İKTİDAR

Siyaset, insanların günlük yaşamının olağan bir parçası haline gelmekle birlikte, tanımlanması da bir o kadar zor ve karmaşık bir olgudur. Siyasete aşırı olumsuz veya aşırı olumlu anlamlar yükleyen araştırmacılar bulunmakta bu da çoğu zaman tanımlamalara doğrudan yansımaktadır.

Bu çerçevede, öncelikle kelime anlamını ortaya koymak, kavramı daha somut bir biçimde şekillendirmeyi sağlayacaktır. Siyaset ile eş anlamlı olarak dilimize yerleşen *politika*nın kökeni, Yunanca *kent-devleti* anlamında kullanılan *polis* kelimesinden gelmektedir. Aynı dilde, *politikos* kavramı, devlet ve kent işlerine dair her şeyi

kapsamaktadır.[1] Siyaset ise, "*seyislik, at idare etme*" anlamlarına gelen ve uzun zaman önce İslâm dünyasında hükmetme, yönetme sanatı, becerisi anlamında kullanılmaya başlanan Arapça kökenli bir kelimedir.[2]

Siyaseti geniş bir açıyla ele alan araştırmacılardan biri olan Heywood, siyasetin çatışma ve işbirliği olgularıyla karmaşık bir bağlantı içinde bulunduğunu vurgulayarak kavramı, "*insanların hayatlarını düzenleyen genel kuralları yapmak, korumak ve değiştirmek için gerçekleştirdikleri faaliyetler"* olarak tanımlamaktadır. Heywood aynı zamanda siyasetin, tabii olunan kurallar konusunda hemfikir olmamanın beraberinde getirdiği çatışma ile bu kurallar üzerinde etkili olması ve yürürlükte kalmasını sağlaması için işbirliği yapma zorunluluğu gibi zıt olguları kapsadığını ifade etmektedir.[3]

Münci Kapani tarafından siyaset bilimci Easton'dan yapılan aktarıma göre, siyaset, bir toplumda değerlerin otoriteye dayanılarak bölüştürülmesi süreci olarak tanımlanmaktadır.[4] Benzer bir tanımlama yapan Oktay, siyaseti bir toplumda meşru otoriteye dayanmak suretiyle yapılan varlık ve değer dağıtma faaliyeti olarak görmektedir. Burada meşru otorite vurgusu; siyaseti, günlük yaşamdaki diğer varlık ve değer dağıtma faaliyetlerinden ayrıştırmaktadır.[5]

Siyaseti, iktidar üzerinden tanımlayan Şaylan'a göre siyaset; iktidar elde etme, iktidar kullanma ve iktidarı kullanmaya katılma uğraşıdır.[6] Beraberinde iktidarın ne olduğu sorusunu da getiren bu görüş, iktidarı siyasetin ve siyaset biliminin merkezi durumuna getirmektedir.

Bu kapsamda iktidarın tanımına bakıldığında en az siyaset kadar geniş bir kavram olduğu görülmektedir. Toplumda eşitsizlik barındıran tüm ilişki biçimlerinin

---

[1] Yüksel Taşkın (Ed.), **Siyaset: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler,** İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.25.
[2] Taşkın, **Siyaset: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler**, s. 26.
[3] Andrew Heywood, **Siyaset**, Bekir Berat Özipek, Bican Şahin, Mete Yıldız ve diğerleri (Çev.), Adres Yayınları, Ankara 2014, s.22.
[4] Münci Kapani**, Politika Bilimine Giriş,** Bilgi Yaynevi**,** Ankara 1999, s.28.
[5] Cemil Oktay, **Siyaset Bilimi İncelemeleri**, Alfa Yayınları, İstanbul 2003, s. 6.
[6] Gencay Şaylan, **Çağdaş Siyasal Sistemler**, TODAİE Yayınları, Ankara 1981, s.2.

iktidar olup olmadığından, siyasal iktidarın kapsamına ve meşruluk kökenlerine kadar pek çok konuda araştırma ve tanımlamalar yapılmıştır. Bu çalışmada iktidar, siyaset odaklı ele alınacağı için siyasal iktidarın tanımlanması önemlidir.

Duverger; siyaset alanında iktidarı, grubun norm ve değer sistemine uygun olan yani meşru sayılan etki ya da güç kategorisinde değerlendirmektedir.[7] Meşruluk durumuna özel bir önem atfeden Duverger'e göre, normatif bir kavram olan iktidarın tek kaynağı, o iktidarın uygulandığı topluluğun norm ve değerler sistemince saptanan meşruluk şemasına uygun olması ve bu şema konusunda da o toplulukta bir görüş birliğinin bulunmasıdır. Bu durumda, iktidarı iktidar yapan sadece meşruluğudur.[8]

Heywood'a göre, siyasal bir ilişki olarak iktidar; başkalarının davranışlarını, onların tercih etmedikleri yönde etkileme gücü olarak tanımlanabileceği gibi, daha dar anlamda güç ile manipülasyona yakın biçimde ve içinde rasyonel iknayı barındıran "etki"nin aksine cezalandırabilme veya mükâfatlandırabilme gücü olarak da kullanılabilmektedir.[9] Bununla birlikte, en yaygın kaynağı zor kullanabilme özelliği olan iktidarın, mutlak ve değişmez bir nitelik taşıdığı söylenemez; iktidar, içinde oluştuğu çevresel koşullara bağlı olarak çeşitli ölçü veya derecelerde oluşmaktadır.[10]

Şaylan, siyaset ve iktidarın kurumsallaşmış şekli olarak siyasal iktidarı, toplumsal kaynakların, toplumsal gruplar arasındaki temel dağılım biçimini ve kontrolünü belirleyen iktidar yapısı olarak tanımlamaktadır. Buna göre, siyasal iktidarın temel işlevi, hangi grubun toplumsal kaynaktan ne kadar faydalanacağını ya da ne kadar

---

[7] Maurice Duverger, **Siyaset Sosyolojisi**, Şirin Tekeli (Çev.), Varlık Yayınları, İstanbul 2011, s.21-22. Duverger, insanlar arasında eşitliğe dayanmayan bir ilişkinin her ortaya çıkışında, yani herhangi bir bireyin bir diğerini kendisine boyun eğmeye zorladığı her durumda "iktidar"dan söz edilemeyeceğini, bu noktada iktidar ile etki (ya da güç) arasında bir ayrım gözetmek gerektiğini söylemektedir. Buna göre, her eşit olmayan insan ilişkisinde etki vardır. İktidar terimi ise etki ya da gücün özel bir kategorisi için kullanılmalıdır. Bu, grubun norm ve değer sistemine uygun olan yani meşru sayılan etki ya da güç kategorisidir. Tabii, bu durumda dahi, etki ile iktidar arasındaki sıkı ilişki görmezlikten gelinmemelidir.

[8] Duverger, **Siyaset Sosyolojisi**, s.128-132.

[9] Heywood, **Siyaset**, s.27.

[10] Şaylan, **Çağdaş Siyasal Sistemler**, s.3.

toplumsal kaynak kontrol edeceğini belirlemektir.[11] Siyasal iktidar dışındaki iktidar biçimlerini sosyal iktidar(lar) olarak tanımlayan Kapani ise siyasal iktidarın başlıca dört ayırt edici unsurunu; a) kapsamının sosyal iktidarlardan daha geniş olması b) maddi kuvvet ve zor kullanma gücüne sahip olması c) toplumdaki diğer iktidarlara göre daha üstün olması d) en önemlisi ise rıza ve itaat unsurlarını taşıması[12] olarak sıralamaktadır.

Hem siyaset hem de iktidar tanımlarını beraber ele aldığımızda, bu çalışmada da kullanacağımız biçimi ile en genel hatlarla siyasetin;, kaynakların toplumda dağılımı ile toplum düzenini kurma işlevini gördüğü, iktidarın ise siyasetin bu işlevi yerine getirmesi için elinde zor kullanma özelliği de bulunan, topluluğun norm ve değerlerince saptanan yönetsel meşruluk olduğu söylenebilir. Bu, siyasal iktidarın çerçevesi olarak da ifade edilebilir.

1.2. SİYASAL SİSTEM VE SİYASAL REJİM

Genel bir ifadeyle, bir toplumda siyasi iktidarın yapısı ve kullanılış biçimi, o toplumun siyasi sistemini belirlemektedir. Siyasal sistem, önemli ölçüde otorite ya da iktidar içeren, yerleşik ve belli insan ilişkileri kalıbı olarak tanımlanabilir.[13]

Kışlalı; siyasal sistemleri tanımlarken, bunları, siyasal çatışmanın hem ürünü hem de çerçevesi olarak görmekte ve sadece siyasal kurumların oluşturduğu siyasal rejimler değil, o kurumların gerisindeki siyasal güç dengeleri ile o dengelerin gerisindeki etkenler ve siyasal yaşamla ilgili tüm süreçlerin de burada söz konusu olduğunu vurgulamaktadır.[14] Siyasal sistemin özünde "toplumsal" olana vurgu yapan Şaylan ise, toplumsal sistemin yapısının, toplumun kaynak yaratabilme kapasitesinin ve toplumsal

[11] Şaylan, **Çağdaş Siyasal Sistemler**, s.4.
[12] Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, s.48-50.
[13] Şaylan, **Çağdaş Siyasal Sistemler**, s.2.
[14] Ahmet Taner Kışlalı, **Siyasal Sistemler: Siyasal Çatışma ve Uzlaşma**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, s.237. Kışlalı, siyasal çatışmadan bahsederken, çatışma olmayan yerde uzlaşma olamayacağını dolayısıyla siyasal sistemlerin çatışmadan uzlaşmaya geçildiğinde ortaya çıktığını, her siyasal sistemin aynı zamanda çatışmayı ve uzlaşmayı içerdiğini belirtmektedir. Siyasal çatışmada, şiddete dayalı olmayan araçlar ile şiddete dayalı araçlar ve yöntemlerin yanı sıra inanç sistemleri ve ideolojiler de rol almaktadır. (s.13-15).

grupların konumları ile karşılıklı kişilerin siyasal sistemin esaslarını belirlediğini ifade etmektedir.[15]

Siyasal sistemleri, temel siyasal düzenlerin bir alt öğesi olarak tanımlayan Eroğul, siyasal sistemin kendisinin de birtakım öğelerden oluştuğunu ve bunları a)Devletin kendisi ve siyasal sistemle kurduğu ilişkiler ağı, b)Siyasal partiler, c)Siyasal dernekler ve baskı grupları, d) Siyasal sisteme özgü normlar ve ideolojiler olarak açıklamaktadır. Bu öğeler çerçevesinde siyasal sistem, başta devlet olmak üzere, katıksız olarak 'siyasal' diye nitelendirilebilecek tüm yapı, işlev ve ilişkileri kapsayan toplumsal gerçekliktir ve salt üstyapı ile ilgili bir kavramdır.[16]

Siyasal rejim; siyasal sistem ile yakından bağlantılıdır, hatta bu iki kavram zaman zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Ancak, her iki kavram belli noktalarda birbirinden ayrılmaktadır. Bu kapsamda Eroğul, ikisi arasında bir alt öğe- üstyapı ilişkisi kurmakta ve bunları birbirinden ayırmaktadır. Bu ilişkiye göre, siyasal rejim, toplumun siyasetle ilgili tüm yapı, işlev ve ilişkilerini kapsayan en geniş kavramdır. Buna 'temel siyasal düzen' demek de mümkündür. Siyasal sistemler ise siyasal rejimden farklı olarak, siyaseti etkilemekle birlikte analitik olarak onun dışında yer alan iktisadî ve ideolojik etmenleri kapsamaz.[17]

Duverger de siyasal rejimi, bir sosyal topluluk içindeki yönetenlerin örgütlenmelerinden ve varlıklarından doğan sorulara verilen bir cevaplar bütünü olarak görmektedir ve tarihsel olarak incelendiğinde siyasal rejimlerin; yönetenlerin otoritesini yönetilenlerin özgürlüğü yararına sınırlayan *liberal eğilim* ve yönetilenlerin zararına

---

[15] Şaylan, **Çağdaş Siyasal Sistemler,** s.6.
[16] Cem Eroğul, **Siyasal Düzenlerin Sınıflandırılmasına İlişkin Birkaç Tarihsel Örnek ve Tartışma,** Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981, s. 121-122.
[17] Eroğul, **Siyasal Düzenlerin Sınıflandırılmasına İlişkin …,** s.121.

güçlendiren *otoriter eğilim* olmak üzere iki büyük sınıfta toplanabileceğini belirtmektedir.[18]

Siyasal sistemler ile ilgili ilk sınıflandırmalar Antik Yunan'da görülmektedir. M.Ö. 5. yüzyılda Antik Yunan'da Herodotos, Tarih adlı eserinde monarşi, oligarşi ve demokrasi sınıflandırması yapar. [19] Aristo tarafından M.Ö. 4. yüzyılda yapılan siyasal sistem sınıflandırmasına göre, toplumun tümüne hizmeti amaç edinen bir kişinin yönetimiyle oluşan siyasal sistem *monarşi*, birkaç kişinin yönetimiyle oluşan *aristokrasi* ve çoğunluğun yönetimiyle ile oluşan ise *polity* (anayasal demokrasi) dir. Bunların, yönetenin menfaatlerinin ön plana çıkarılması ve toplumun yalnızca bir bölümüne hizmet etmenin amaç edinilmesi ile yozlaştığı biçimler de sırasıyla *tiranlık, oligarşi* ve *demokrasi*'dir. [20]

Seçilme yöntemlerinin rejimin esas temellerinden biri olduğunu vurgulayan ve bu temelde sistem sınıflandırması yapan Duverger, *liberal eğilim* ve *otoriter eğilim* sınıflandırması ile siyasal rejimlerin çeşitli biçimlerini birbirinden ayıran en büyük farkın yönetenlerin genel ve dürüst seçimlerle iş başına gelip gelmedikleri olgusuna dayandığını belirtmektedir. [21]

Rejimlerin sınıflandırmasında üretim ilişkilerinin rolünü esas alan bir yaklaşıma göre ise, rejimler arasındaki farklılıkları belirleyen temel etmenler; üretim ilişkilerinin türü, üretim güçlerinin gelişmişlik derecesi, alt öğelerini oluşturan siyasal sistem ve devletin egemen özellikleri ile siyaset üzerinde etkili olduğu ölçüde, tüm toplumun ideolojik üstyapısıdır. Bu çerçevede, rejimler üç temel türe ayrılmaktadır: Gelişmiş Kapitalizm, Sosyalizm ve Üçüncü Dünya.[22]

---

[18] Maurice Duverger, **Siyasal Rejimler**, Teoman Tunçdoğan (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s.10.
[19] Eroğul, **Siyasal Düzenlerin Sınıflandırılmasına İlişkin Birkaç Tarihsel Örnek ve Tartışma**, s. 83.
[20] Michael G. Roskin ve diğ., **Siyaset Bilimi: Bir Giriş,** Atilla Yayla (Çev.), Adres Yayınları, Ankara 2013, s.81.
[21] Duverger, **Siyasal Rejimler,** s.11.
[22] Eroğul, **Siyasal Düzenlerin Sınıflandırılmasına İlişkin …,** s. 121.

Egemenliğin sahipliği ve kullanımı ölçütüne göre, halk egemenliğine dayalı rejimler (meclis hükümeti, parlamenter sistem, yarı başkanlık ve başkanlık rejimleri) ve halk egemenliğine dayanmayan rejimler (otoriter rejimler: monarşiler, diktatörlükler, baskıcı veya faşist rejimler; totaliter rejimler: Marksist ve Marksist/Leninist rejimler ya da anti-demokratik rejimler) şeklinde yapılan sınıflandırmalar da mevcuttur. 'Çağdaş Siyasal Rejimler' olarak da adlandırılan bu rejimlerin demokratik şekilde işleyenlerine rastlandığı gibi, demokratik olmayan şekillerdeki işleyenlerine de rastlanmaktadır.[23]

Çağdaş siyasal sistemler temelinde diğer bir sınıflandırma türü ise bunları çoğulcu sistemler (demokrasi), tekilci veya baskıcı sistemler (diktatörlük, Marksist, faşist rejimler) ve geri kalmış ülke sistemleri (az gelişmiş demokrasiler, tek partili rejimler, askeri diktatörlükler) olarak ayrıştırmaktadır.[24]

İslam dünyasında da siyasal sistem sınıflandırmaları üzerine çalışmalar yapılmıştır. İlk çalışmalar İslam toplumundaki siyasi gelişmelerle bağlantılı olarak Farabi, Maverdi, İbn-i Teymiyye, İbn-i Haldun gibi düşünürler tarafından yapılmıştır.[25] Mukaddime'de İbn-i Haldun, bedevi ve hadari (şehirli) toplumların yönetim biçimlerinden yola çıkarak iki türde siyasal sistem sınıflandırması yapmaktadır: Siyasetin mülke (hükümdarlık, egemenlik) ve güce dayalı ve aklî olduğunu (pragmatik oluşunu) ifade eden *Mülke Dayalı Siyasetler* (aklî siyasetler) ile siyasetin uhrevî (ahirete ilişkin) maslahatlar ile bunlara bağlı olan dünyevî maslahatlar hususunda, şer'î ilkelerin

---

[23] Hasan Buran, "Siyasal Rejim Sınıflamalarının Yeniden Gözden Geçirilmesi Üzerine", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,** 2009, http://dergipark.ulakbim.gov.tr/sduiibfd/article/viewFile/5000122497/5000112802 (15.02.2017), s.72-75.

[24] Kışlalı, **Siyasal Sistemler: Siyasal Çatışma ve Uzlaşma**, s.237.

[25] Ali Çiftçi ve Nihat Yılmaz, "İbn Haldun'un Siyaset Teorisi ve Siyasal Sistem Sınıflandırması", **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,** 2013, http://earsiv.gumushane.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/123456789/623/%C4%B0bn%20Haldun%20Makalesi.pdf?sequence=1&isAllowed=y (15.02.2017), s.85.

gereğine göre tüm insanları sevk ve idare etmesine dayanan *Dine Dayalı Siyasetler* (hilafet-imamet).[26]

Bu doğrultuda, siyasal sistem, bir yönetimi oluşturan siyasal kurumların bütünü olarak tanımlanabileceği gibi, daha geniş bir çerçeveden bakıldığında bu kurumların oluşturduğu devlet ve devletin yönetim sistematiği olarak da özetlenebilir. Siyasal rejimler ise, bir ülkenin tüm siyasi kurumlarıyla ve bu siyasi kurumların ilişkide bulunduğu diğer alanlarla (iktisat, ideoloji vb.) tabi olduğu yönetim rejimini ve bundan meydana gelen siyasal ve toplumsal düzeni ifade ederken; siyasal sistemler de bu aşamada rejimin alt öğesi olarak başta devlet yönetimi olmak üzere diğer siyasi kurumların organize edilme biçimlerini kapsamaktadır. Örneğin, ülkenin yönetim rejimi Cumhuriyet iken, siyasal sistemi Türkiye'de olduğu gibi parlamenter sistem olabilir ve siyasal kurumlar buna göre yapılandırılır. Ya da Almanya örneğinde olduğu gibi, rejim Cumhuriyet ve siyasal sistem federal eyaletlerden temsilcilerin yer aldığı parlamenter sistem olabilir. Dolayısıyla, yukarıda bahsedildiği gibi, siyasal iktidarın kullanılış biçimi sistemin kendisini belirlemektedir. Siyasal rejim ve sistem sınıflandırmaları da, egemenliğin sahipliği ve kullanım biçimi, halkın katılım biçimi, üretim ilişkileri, yöneten sayısı ve amacı ile din başta olmak üzere birçok ölçüte dayanılarak yapılabilmektedir.

1.3. MODERNİZM VE SEKÜLERİZM

Bazı düşünürler tarafından günümüzde halen devam ettiği söylenmekle birlikte modernizm, genel olarak 19. yüzyıl sonu ile İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan dönemde özellikle sanat ve edebiyatta meydana gelen büyük çaplı değişimleri tanımlamakta kullanılan bir terim olmuştur. Ancak zaman içerisinde modernizm sadece sanatı değil; zamanın teknolojik, siyasal ve ideolojik değişimleri ile gelişmelerini de etkilemiş, ayrıca onlar tarafından etkilenmiş, oldukça geniş kapsamlı bir entellektüel harekete dönüşmüştür. Roland Barthes; modernizmi, on dokuzuncu yüzyıl içinde bir

[26] Çiftçi ve Yılmaz, **İbn Haldun'un Siyaset Teorisi ve Siyasal Sistem Sınıflandırması,** s.89-91.

momentte toplanan, yeni sınıfların, teknolojinin ve iletişimlerin evriminin sonucu olarak türeyen dünya görüşlerinin çoğullaşması şeklinde tanımlamıştır.[27]

Konumuz açısından modernizm, tüm alanları etkileyen bir hareket olarak, din ile ilişkisinde sekülerizm ve laiklik bağlamında önemlidir. Ortaçağ karanlığından çıkan Avrupa'da aydınlanmanın beraberinde getirdiği akılsallık ve rasyonel düşünce sistematiği ile bilim ve teknolojide meydana gelen hızlı gelişmeler, bu gelişmelerin tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişi hızlandırması ve modernizmin doğuşu, doğal olarak dinler üzerinde de etkili olan sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Sekülerlik, bu anlamda bir toplumsal teori olarak ön plana çıkmış, akademik çalışmalara konu olmuştur.

Sekülerleşme, özellikle modern sanayi toplumlarında dinsel inançların, pratiklerin ve kurumların toplumsal önemlerini yitirdikleri bir süreç olarak görülmüş, bunun da sanayi toplumunun ve kültür modernleşmesinin yükselişinin kaçınılmaz bir özelliği olduğunu ileri sürülmüştür. Sekülerleşme tezine göre; modern bilim geleneksel inançları daha az akla yatkın bir duruma getirmiş, yaşam dünyalarının çoğullaşması dinsel sembollerin tekelini kırmış, kentleşme bireyci ve anomik bir dünya yaratmış; ailenin öneminin aşınması dinsel kurumları daha az ihtiyaç duyulan bir konuma düşürmüş; teknoloji ise her şeye kadir Tanrı fikrini daha az gerekli ve akıldışı bir kalıba sokarak, insanlara kendi çevreleri üzerinde daha fazla denetim kurma olanağı tanımıştır.[28] İnsan aklının hukukun kaynağı olduğunu öne süren doğal hukuk felsefesine ve rasyonalizme dayalı laiklik ise, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, din olgusunun devletin "esas teşkilatına" müdahale etmemesi ile dinsel ilke ve kurumların devlet yönetiminde etkisinin bulunmaması durumudur. Laik bir devlette din, devletin

[27] Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü,** Osman Akınhay ve Derya Kömürcü (Çev.), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999, s.508.
[28] Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, s.645-646.

olağan görev ve yetkileri içinde bir sosyal olgu olarak ele alınır ve çağdaş değerler çerçevesinde diğer sosyal olgular gibi düzenlemeler görür.[29]

August Comte, Emile Durkheim, Max Weber, Sigmund Freud gibi 19. yüzyılın önemli düşünürleri, sanayi toplumunun ilerlemesi ile birlikte dinin önemini kaybedeceğine inanmışlardır. Yine; Aydınlanma Çağı ile birlikte, felsefe, antropoloji ve psikolojideki önde gelen kişiler, teolojik batıl inançların, sembolik dinsel ritüellerin ve dini ibadetlerin geçmişin ürünleri olduğunu ve modern dönemde aşılacağını kabul etmişlerdir. Dinin ölümü, 20. yüzyılın büyük bir kısmında sosyal bilimlerde aklıselim olma anlamına gelmekteydi; aslında, sosyolojik araştırmanın bir master modeli olarak, sekülarizasyon; bürokratikleşme, rasyonalizm ve kentleşme gibi ortaçağın tarım topluluklarını modern sanayi topluluklarına dönüştüren ana tarihi devrimlerden biri olarak görülmekteydi.[30]

Ancak, 19. ve 20. yüzyılda önem kazanan sekülerleşme tezi, dünya genelinde bilhassa modern toplumlarda dini hareketlerin yeniden canlılık kazanması ile tartışmaya açılmıştır. Sekülerleşmenin son iki yüzyıl içinde Avrupa'nın dini hayatı ve yapısında ciddi etkiler yaptığı ve köklü değişimlere neden olduğu doğru olmakla birlikte, bu konuda Avrupa'nın deneyimi bir istisna olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Çünkü ABD, Hint yarımadası, Asya ülkeleri ve İslam dünyasındaki gelişmeler –yani dinin toplum hayatında gittikçe artan önemi ve etkisi- göz önünde bulundurulduğunda, geleneksel sekülerizasyon kuramının öngörülerinin doğru çıkmadığı görülmektedir.[31]

Norris ve Inglehart, bu durumun sekülerleşme tezini yok etmediğini ancak tezin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini belirterek iki önemli ivmeden bahsetmektedirler:

---

[29]Niyazi Öktem, "Dinler ve Laiklik", **Cogito,** 1994, https://www.academia.edu/9965342/Dinler_ve_Laiklik_Cogito_1994-1_ (13.03.2017), s.31-33.

[30] Pippa Norris ve Ronald Inglehart, **Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide,** Cambridge University Press, New York 2006, s.3.

[31] Talip Küçükcan, "Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din", **Toplumsal Değişme ve İslâm Dünyası, İslâm Araştırmaları Dergisi,** 2005, http://www.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/islam_arastirmalari_dergisi/sayi13/109_128.pdf (24.02.2017), s.113.

a) Tüm ileri sanayi toplumlarındaki insanlar geçtiğimiz son elli yıl içerisinde daha seküler eğilimlere doğru ilerlemektedir, ancak bununla birlikte, b) Tüm dünyada şu an geleneksel dini görüşlere sahip insan sayısı her zamankinden daha fazladır ve bu sayı, dünya nüfusunun büyüyen bir oranını oluşturmaktadır.[32]

Sekülerizm bağlamında laikliğin İslam toplumunda ortaya çıkışı ise reform ve Rönesans süreçlerinin doğduğu ve etkilediği Batı'dan daha farklı bir biçimde gerçekleşmiştir. Batı'da gelişen laiklik, dinin ve ruhban sınıfının siyaset ve devlet yönetimi üzerindeki baskı ve otoritesini ortadan kaldıran bir yapı doğurmuş ve Batı'da laiklik siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmelere paralel olarak kademeli bir şekilde gelişmişken; İslâm dünyasında ise laiklik Batı ülkelerinin tersine, iç gelişmelerden ziyade Avrupa sömürgeciliğinin ve yayılmacılığının 19. yüzyıl başlarında başlattığı ideolojik bir ürün olarak dışarıdan empoze edilen bir akım olarak girmiştir. İslâmiyet, ulus devletlerin kurulmasıyla dinî ve siyasî otoritenin birbirinden tamamen ayrıştığı Avrupa ülkelerindeki Batı Hıristiyanlığının yaşadığına benzer bir reform süreci geçirmediği için, İslâm ülkelerinde laiklik iç dinamiklerden çok, dış dinamiklerin ve gelişmelerin etkisiyle başlamıştır.[33]

Aydınlanmanın ve modernizmin birer çıktısı olarak sekülerizm ve laiklik, siyasal iktidarlar ile dinler arasında bir çizgi çekmeye ve dinin siyasal alan üzerindeki hegemonyasını sonlandırmaya çalışırken, özellikle sekülerizm kuramıyla sadece siyasetin değil, toplumsal-kamuya ait olanın da dinden uzaklaşmasını öngörmüştür. Dinin özel alanda dahi bir süre içerisinde yok olacağını öngören sekülerizm, geldiğimiz yüzyılda dini hareketlerin yeniden uyanışı ile bir revizyona ihtiyaç duymaktadır. Çünkü, Norris ve Inglehart'ın da belirttiği gibi, ileri sanayi toplumlarda işleyen bu kuram, dünyanın geri kalanında işlevsiz kalmaktadır. Bu nedenle sekülerizm kuramı tamamen yanlış olmamakla birlikte öngörülerinde eksik kalmıştır. Bununla birlikte; din ve devlet işlerini birbirinden ayıran ve devletin tüm dinlere eşit mesafeli yaklaşımını esas alırken

[32] Norris ve Inglehart, **Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide,** s.5.
[33] Talip Küçükcan, **Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din**, s.116-117.

dinin kamusal ve özel alanda kullanımını din ve inanç özgürlüğü çerçevesinde değerlendiren laiklik kuramı ise sekülerizme göre daha işlevsel bir durumdadır.

1.4. İSLAM VE SİYASET

Din; genel bir bakışla, kutsal fikrine dayalı olan ve müminleri bir sosyo-dinsel topluluk içinde birleştiren bir inançlar, semboller ve pratikler kümesi olarak tanımlanabilir.[34] Günümüzde kutsalını tek Tanrı olarak belirleyen üç büyük din bulunmaktadır: Hristiyanlık, Musevilik ve İslamiyet.

İlk iki tek tanrılı din ile oldukça yakın bir coğrafyada, 610 yılında günümüz Suudi Arabistan'ının Mekke kentinde Hz. Muhammed'e vahiy edilerek ortaya çıkan İslam dini; Haleh Alamtabriz'in çalışmasında Şafak'tan yaptığı aktarıma göre insanları kişi ve toplu halde barışa, saadete ve yüceliklere ulaştıran, Kuran ve hadislerde yer alan, Hz. Muhammed tarafından insanlığa tebliğ edilen emir ve yasakların bütünü olarak ifade edilebilir.[35]

Arapça "*slm*" kökünden türetilen İslam; boyun eğme, teslim olma, barışma anlamına gelmektedir. Sami dilinde *Selam* (selamet-kurtuluş) ve diğer eşdeğer sözcüklerle yaygın olarak kullanılmakla birlikte, "Tanrının iradesine boyun eğme" anlamındaki türevi Aramice ve Süryanice'den ortaya çıktığı görünmektedir. [36] Yine, *Müslim* sözcüğü ise, Arapça "boyun eğen kişi" anlamında kullanılmakta, kökenini boyun eğme fiili olan *İslam* dan almaktadır[37].

Diğer dinler gibi bireylerin ve toplumun günlük sosyal yaşamını belli bir ahlaki normlar, inanç ve pratikler ile düzenleyen İslam'ı farklı kılan özelliklerden biri de, dinin

---

[34] Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü,** s.156.

[35] Haleh Alamtabriz, "**Ortadoğu'da Siyasal İslam: İran, Mısır ve Suudi Arabistan Örnek Ülkeleri İçin İslami Siyasal Yapı ve Sosyal Adaletin Karşılaştırmalı İncelemesi"**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Ankara 2004), s. 15.

[36]"İslam", https://www.etimolojiturkce.com/kelime/islam, (15.04.2018).

[37]Arthur Goldschmidt Jr. ve Lawrence Davidson, **Kısa Ortadoğu Tarihi**, Aydemir Güler (Çev.), Doruk Yayımcılık, İstanbul 2011, s.56.

siyaset ile kurduğu ilişki biçimidir. İslam Peygamberi, ilahi vahiy tebliğ eden bir peygamber olmasının yanı sıra aynı zamanda Medine'de ortaya çıkan durumdan dolayı bir devlet başkanı gibi davranmıştır.

Genel kabul gören bir husus olarak, İslam; yönetim konusunda, tüm zamanlarda uygulanabilecek genel prensipler - adalet, meşruiyet ve meşveret- vazetmiş, ancak belli bir siyasal modeli ve şablonu önermemiştir.[38] Bununla birlikte, tabii olarak, İslam'ın siyasal ve toplumsal olanla bağlantısı, bu bağlantıyı kurarken kullandığı kurum ve araçları bulunmaktadır. Bunlar arasında en çok kullanılan kurum ve araçlardan ümmet, hilafet, cihat ve şeriat İslam'da önemli bir yer tutmaktadır. Kısaca belirtmek gerekirse, İslam'da ümmet toplumu, şeriat o toplumun hukukunu, hilafet siyasi yapılanmasını, cihat ise din adına savaşmayı ifade etmektedir.

Özetle, aydınlanmanın beraberinde getirdiği modernizm ve sekülerizme karşı 19. ve 20. yüzyıllarda İslam coğrafyasında ortaya çıkan yeniden uyanış döneminde referans verilen Hz. Muhammed ve dört halife dönemi, dinin siyasetle kurduğu ilişki bakımından başlangıç noktası olarak tanımlanabilir. İslam'ın ortaya çıktığı dönemin koşulları, Arap kabile düzeni, bağımsız veya özerk örgütlenme biçimleri, bunun beraberinde getirdiği dağınık yönetim ve devletleşememe durumu, inanç farklılıkları, ticaret dayanan ekonomik gelişmeler gibi birçok durumun bir arada bulunduğu bir dönemde Hz. Muhammed'in öncülüğünde ortaya çıkan İslam, toplumu din temelli bir araya getirmiştir. Bu da doğal olarak bir yönetim doğurmuştur. Böylece yönetim, din ve siyaseti bir arada yaşatan, diğer bir deyişle din temelli bir siyaseti ve siyaset temelli bir dini var etmiştir. Bu kapsamda İslamiyet'in, din ve siyaset ilişkisi çerçevesinde başta hukuk, toplumsal yaşam, tarih, felsefe, ekonomi olmak üzere sosyal ve siyasal yaşamın tüm alanlarına yayıldığı, dolayısıyla yukarıda tanımlandığı çerçevede siyasete müdahil olduğu söylenebilir.

---

[38] Yalçın Akdoğan, **İslamcılık Bağlamında Türkiye'de Siyasal İslam'ın Gelişimi ve Refah Partisi 1980-1998**, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, İstanbul, 1999), s.21.

1.4.1. Ümmet

Ümmet, İslam toplumunda kritik bir öneme sahiptir. Hz. Muhammed'e ve elçisi olduğu dine inananların oluşturduğu topluluk olarak anılan ümmet, İslam dininin bir üst kimlik olarak var olmasını ve bir topluluğa aidiyetini sağlayan bir olgu olarak süregelmiştir. Tarihsel perspektifle, İslam'da ümmet anlayışının kökenlerinin Medine Sözleşmesi'nde, Medine'de muhacir ile ensarın kardeş ilan edilmesinde, malların paylaşımında ve ortak savunmada ortaya çıktığı söylenebilir.

Ümmeti; aile, klan ve kabileyi aşarak İslâm Ümmetini oluşturmak için bütün Arabistan'ı davet eden Peygamberin öncülük ettiği yaşayan bir gerçeklik ve İslam imparatorluğunun çok çeşitli halklar arasında birleştirici bir faktör olarak tanımlayan Rosenthal bununla birlikte, ümmet teriminin, yalnızca Müslümanlara ait olmadığını, dinî bir topluluğa işaret ettiğini ifade etmektedir. Bu konuda Medine Sözleşmesi'ni kanıt olarak gösteren Rosenthal'a göre, Hz. Muhammed "cemaat"i, Müslüman, Yahudi veya Müşrik olsun, bütün üyelerine bazı ayrıcalıklar verip bazı görevler de yükleyen bir teşkilatlanma olarak dini, sosyal ve siyasî anlamda kullanmıştır.[39]

Şerif Mardin; ümmetin, bir yapı ve davranış türü olarak özelliklerinin çok karanlık olduğunu vurgularken, bunun devlet ile fert arasında bir tampon işlevi gördüğünü ifade etmektedir. Batıda, devlet ile fert arasında bulunan ve bunlar arasında bir tampon vazifesi gören, ferde bir sığınak sağlayan ikincil yapıların yerine getirdikleri koruma fonksiyonunu –çok daha silik olmakla birlikte- Doğu'da bir taraftan "ümmet" yapısı, diğer taraftan "ümmet" yapısına bağlı olarak "tarikat" yapısı görmektedir.[40] Mardin, bu kapsamda, İslam'ın kolektif hareketlerini inceleyenlerin, ümmet anlayışı ile karşılaştıklarını ifade eden Gardet'tan şu şekilde alıntı yapmıştır: [41]

---

[39] Erwin I.J. Rosenthal, **Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi,** Ali Çaksu (Çev.), İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s.37-38.
[40] Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.73.
[41] Mardin, **Din ve İdeoloji,** s. 74.

"...Her şeyden önce Müslümanları birbirlerine bağlayan, kendi kendinin mevcudiyetinin çok kesin bir bilincine sahip olan ve onları cemaat haline getiren bir bağın mevcut olması. Her Müslümanda, silik bir şekilde de olsa, bu cemaatin mevcudiyetinin ve yüksek değerinin bilincine rastlanır. Müslüman pek cahil bir kimse olabilir. Pek "ilerici" bir kimse olabilir, hattâ kendi geleneksel inançlarına karşı şüpheci bir tavır takınabilir, buna rağmen kendisini herhangi bir Müslümana ve bütün Müslümanlara bağlayan bir bağ olduğu duygusu bundan dolayı sönmüş olmayacaktır..."

Ümmetin İslam'da üstendiği bu kritik rol, aynı dine mensup olan, bu dinin ortaya çıkardığı yeni kültürel, ahlaki ve sosyal yaşam normlarını –asgari düzeyde dahi olsa- paylaşan yeni bir evrensel toplumun oluşmasına yol açmıştır. Bu evrensel toplumun ortaya çıkışı ile İslam'ın tek bir bölgede, toplumda veya ırkta sıkışıp kalmaması sağlanmış; dünyanın herhangi bir yerinde ümmetin bir ferdinin kendini ifade edebileceği bir üst kimlik ortaya çıkmıştır. Böylece, İslam'ın kurallarına -asgari düzeyde de olsa- uyan ve ümmet olarak adlandırılan insan topluluğunun bir kurum ve araç olarak İslam'ın siyasetle kurduğu ilişkide yerini aldığı söylenebilir.

1.4.2. Hilafet

Hz. Muhammed'in liderliğinde ortaya çıkan İslam ümmeti, Hz. Muhammed'in vefatı ile yeni bir yönetim sistemi seçmek durumunda kalmış ve böylece hilafet yeni bir siyasal sistem olarak İslam'ın siyasal tarihinde yerini almıştır. İslam'ın ve kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim'in önerdiği belli bir siyasal model ve şablonun olmaması, ancak yönetimde genel prensiplerin varoluşu nedeniyle, bu prensipler çerçevesinde halifelik sistemine geçilmiştir. Dönemlere göre önemi, görev ve yetkileri değişmekle birlikte halifeler, tüm İslam aleminin başkanı olmuşlardır.

İbn-i Haldun, halifeliği; dini korumak ve dinin gereklerine göre dünyayı yönetmek (siyaset etmek) konusunda Hz. Peygamber'e vekalet (halifelik) etmek, şer'i bir yaklaşımla insanları ahret maslahatlarının ve –sonuçları yine ahrette kendilerine

dönecek olan- dünya menfaatlerinin gereklerine göre hareket etmeye yönlendirmek olarak tanımlamıştır. Bu makam "hilafet" ve "imamet"; olarak, bu makama gelenler ise "halife" ve "imam" olarak isimlendirilmekte, kendilerini Allah'ın değil peygamberin halifesi olarak adlandırmaktadırlar.[42]

Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin halifeliklerinden sonra halifelik makamı saltanata dönüşerek önce ilk İslam devletini kuran Emeviler'e, sonra Abbasilere geçmiştir. Abbasilerin yıkılmasıyla 300 yıl kadar Memlukler'in himayesinde devam eden halifelik makamı Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlılara geçmiş, ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla 3 Mart 1924 tarihinde kaldırılmıştır.[43]

TBMM tarafından halifelik kaldırılmasından sonra farklı hilafet makamı ortaya çıkmıştır. Ancak yakın tarih açısından bunların en sonuncusu Haziran 2014'te Irak'ın Diyala kentinden Suriye'nin Halep kentine uzanan bir bölgede hilafet ilan eden ve adını İslam Devleti olarak değiştiren Irak Şam İslam Devleti (IŞİD:DAİŞ:DAESH) olmuştur. 10 Haziran 2014'de ele geçirilen Musul'da bulunan El Nuri Camii'nde hilafet ilan edilirken IŞİD liderler Ebubekir Bağdadi de 'halife' ve 'Müslümanların Lideri' olarak ilan edilmiş ve tüm Müslümanların Bağdadi'ye biat etmesi istenmiştir.[44]

Dini ve siyasi, dünyevi ve uhrevi, bir makam ve kurum olarak hilafet, İslam dininin Peygamber'in vefatından sonra dahi siyasi iktidarın korunmasını ve klasik kabile deneyimini aşan bir yönetim sisteminin doğmasını sağlamıştır. İkinci bölümde değinileceği gibi her ne kadar kısa bir süre içerisinde hilafet kurumu Sünni ve Şii ayrışmasından ciddi bir biçimde etkilenmişse de kendi hem kendi coğrafyası ve içinden çıktığı toplum için ileri bir yönetim sistemi olarak tanımlanabilir. Hilafet aynı zamanda

---

[42] İbn-i Haldun, **Mukaddime - Birinci Cilt**, Halil Kendir (Çev.), Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara 2004, s. 270-271.

[43] İbrahim Halil Er, **Siyasal İslam Düşüncesinin Doğuşu ve Devlet,** Mevsimler Kitap, İstanbul 2016, s.113-114.

[44] **Aljazeera,** "IŞİD Hilafet İlan Etti", http://www.aljazeera.com.tr/haber/isid-hilafet-ilan-etti, 29.06.2014. **The Guardian**, "Isis Announces Islamic Caliphate In Area Straddling Iraq and Syria", https://www.theguardian.com/world/2014/jun/30/isis-announces-islamic-caliphate-iraq-syria, 30.06.2014.

tarih içerisinde farklı devletler ve örgütler tarafından meşrulaştırıcı bir siyasal güç olarak kullanılmıştır ve hala kullanılmaya devam edilmektedir.

1.4.3. Cihat

"Allah yolunda mücadele" olarak kullanılan cihat, günümüzde özellikle radikal/ köktenci İslam ile birlikte anılan bir kavrama dönüşmüştür. Hz. Muhammed dönemindeki savaşlar da dahil olmak üzere, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer döneminde güçlü bir şekilde uygulanan cihat politikası, sonraki tüm İslami devletlerde de önemli bir yer tutmuştur. Din adına yapılan savaş olarak cihadın 20.yüzyılda İslam hareketlerindeki önemi ise Seyyid Kutub'un radikal düşüncelerinde ve Müslüman Kardeşler'in 1960'lardaki radikalleşmesinde ortaya çıkmıştır. Seyyid Kutub'un görüşleri bu terimi İslam-öncesi cehalet ve vahşiliğin bir arada olduğu koşulları ifade eden "cahiliye"ye karşı mücadele etme ile özdeşleştirmiştir.[45]

Fetih ve yağma haklarının İslam'a İslam öncesi göçebelik geleneğinden taşındığını ifade eden bir başka görüşe göre, İslam, savaşı diğer dünya dinlerinden çok daha fazla yüceltmiş ve aynı zamanda da düzene sokmuştur Siyasi, askeri, dini ve ekonomik nedenleri ve sonuçları olan cihat politikası Hz. Muhammed döneminde vahiylerle desteklenmiştir. Din uğruna yapılan kutsal savaş anlamında cihat, erkekler arasındaki kardeşliği güçlendiren ve içeridekiler ile dışarıdakiler arasındaki ayrımı pekiştiren bir politika olmuştur.[46]

Cihadı, "İslam'ın siyasal muhayyilesine" özgü bir kavram olarak ele alan Olivier Roy; cihat ile birlikte, içerinin dışarıya, İslam'ın kafire karşı olduğu radikal bir kopuşun devreye sokulduğunu ifade etmektedir. Kabile yaşantısına hakim olan fetih ve yağmadan farklı olarak, cihadda, kabile savaşının dünyasıyla bir kopuş söz konusudur, çünkü cihat, sadece grubuna, klanına ya da etnik grubuna değil, her Müslümana bireysel olarak

---

[45] Are Knudsen, "**Political Islam in the Middle East"**, Michelsen Institute, Norway 2003, https://www.cmi.no/publications/file/1548-political-islam-in-the-middle-east.pdf (24.02.2017). s.5,

[46] Antony Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, Sevda Çalışkan ve Hamit Çalışkan (Çev.), Dost Kitabevi, Ankara 2010, s.36.

çağrıda bulunmakta ve böylece ümmet lehine asabiyye kalıplarını kırmaktadır. Cihat, siyasal alanı, yani devleti tanımaz. Onun alanı, ümmetin, yani Müslümanlar topluluğunun alanıdır.[47]

Utvik ve Tønnesse ise cihadı üçe ayırmaktadır: a)Müslüman olmayan güçler tarafından yapılan işgallere ve baskılara karşı direniş olarak cihat: tüm İslamcılar ve birçok Müslüman bunun meşruiyetini savunmaktadır. (Filistin, Kaşmir, Çeçenya örnekleri); b)Devrimci Cihat: Birçok İslam ülkesinde yönetici rejimlerin dini değerleri ayaklar altına aldıkları ve dinden döndükleri görüşüne sahip olan bu görüş, kafir liderleri indirmek için silahlanmanın tüm gerçek Müslümanların görevi olduğunu vurgulamaktadır. (Mısır'da 1980-1990 arası rejime karşı silahlı mücadele yürüten Jihad ve al-Jama'a al İslamiyya örnekleri), c) Uluslararası Cihat: İslam dünyası ile ABD tarafından yönetilen batı arasında küresel bir mücadelenin olduğu inancı üzerine kurulu olan ve küresel düşmana karşı yapılan her eylemin cihat olarak sayılabileceğini söyleyen görüştür. Diğerlerinden ayrılan noktası mücadeleyi "mekândan bağımsız" hale getirmesidir.[48]

Özellikle 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra başta ABD olmak üzere uluslararası güçlerin öncelikli ilgi alanlarından biri haline gelen Utvik ve Tønnesse'nin de yukarıda bahsettiği ve başını El-Kaide'nin çektiği mekândan bağımsız küresel cihat anlayışı olmuştur. Suriye Savaşı'nın başlamasından sonra 2010'larda IŞİD'in kanlı saldırılarla devraldığı küresel cihadın halen dünyada İslamofobiyi besleyen en güçlü kaynak olduğu söylenebilir.

---

[47] Olivier Roy, **Siyasal İslamın İflası,** Cüneyt Akalın (Çev.), Metis Yayınları, İstanbul 2005, s.202-203.

[48] Bjørn Olav Utvik ve Truls Hallberg Tønnesse, "**Islamist Movement in the Middle East: Challenging the Autocrats",** Oslo Üniversitesi (IKOS) Kültürel Çalışmalar ve Doğu Dilleri Bölümü**,** 2008 **http://www.ps.au.dk/fileadmin/site_files/filer_statskundskab/subsites/cir/pdf-filer/p3.PDF** (24.02.2017), s.8-9.

1.4.4. Şeriat

Hz. Muhammed'e vahiy edilen İslam dini; insanların günlük sosyal yaşamlarından özel yaşamlarına, ticarete, yönetime kadar toplum yaşamıyla ilgili tüm alanlarda uyulması gereken normlar getirmiştir. Bu kapsamda, İslam dininin çatısı altında bir araya gelen topluluğun ahlak, hukuk, dini inanç ve ibadet, evlilik, ticaret ve toplum dahil olmak üzere özel ve kamusal tüm alanları dini hukuk olan Şeriat'a dayalı olacak biçimde dizayn edilmiştir.[49] Dolayısıyla, idealde de olsa bir Müslümanın hayatı, onun Allah'la olduğu gibi Müslümanlar ve gayrimüslimlerle olan ilişkilerini de yönlendiren kesin kural ve uygulamaları belirten Şeriat tarafından bir bütün olarak yönetilmektedir.[50]

İslami inancın bir parçası olarak ilahi bir kaynağa sahip olan, insan hayatının bütün yönlerini kapsayan ve kaynaklarını Kuran-ı Kerim, Sünnet, İcma ve Kıyas'ın oluşturduğu şeriat, İslam'ın hem farklı inançlardaki insanlar tarafından kabul edilmesinde hem de bir araya gelmelerinde önemli bir faktör olmuştur. Roy, bu noktada, şeriatın iktidar karşısındaki yerini tartışırken iki özelliği olduğunu ifade etmektedir: özerkliği ve tamamlanmamışlığı. Buna göre, hiçbir devlete, pozitif hukuka veya siyasal karara bağımlı olmayan Şeriat, bu özelliği nedeniyle özerktir ve iktidara, siyasete paralel bir alan yaratır. Tamamlanmamışlığı ise yoruma ve yeni kararlara kapalı olmamasından gelmektedir. Örneğin fetvalar her zaman için o anda o durum için ifade edilir ve bir sonraki otorite tarafından iptal edilebilir. Yine Şeriat, bir kavramlar bütününe değil, kimi zaman genel kimi zaman tek bir noktaya yönelik temel kuralların bütününe dayanır ve bu bütün; tümevarım, kıyas, genişletme, tefsir ve yorum yoluyla yaygınlaştırılır.[51]

Şeriat, günümüz İslam ülkelerinde (Suudi Arabistan, İran vd.) halen uygulanmaktadır. Ancak, başta kadınlara, hak ve özgürlüklere yaklaşım olmak üzere pek çok konuda uluslararası hukuka ve insan haklarına aykırı uygulamaları hak savunucuları

[49] Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi,** s.32.
[50] Rosenthal, **Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi,** s.17.
[51] Roy, **Siyasal İslamın İflası,** s.25-26.

tarafından eleştirilmektedir. Bu eleştirilerin çoğunlukla Batı ülkelerinden geldiği ve farklı amaçlar taşıdığı iddia edilmekle birlikte, İslam ülkelerinin içinde de çok sayıda hak savunucularının ve alternatif hareketlerin bulunduğu, bunların da siyasal rejimlere ve dini hukukun katı uygulamalarına karşı mücadele yürüttükleri göz ardı edilmektedir. Bu hak savunuculuğu ve alternatif hareketlerin çok fazla bilinmemesinin veya yadsınmasının nedenin genelde Ortadoğu ülkelerinde karakteristik olarak var olan dışa kapalılık ve sansür olduğu söylenebilir.

1.5. SİYASAL İSLAM

19.ve 20.yüzyıl Batı modernizminin, sekülerliğin ve laikliğin Ortadoğu'daki yönetici elitler ve aydınlar üzerinde önemli etkileri olmuştur. 19. yüzyılda seküler Batı değerleri; yönetici elit kesim tarafından daha üstün görülmüş, 20. yüzyılın başlarında ise Batılıların açtığı okullarda okuyan yeni kuşak kendi toplumları için seküler Batı kültürünü modernleşme ve toplumsal dönüşüm projesi olarak benimsemiştir.[52] Bu fikirlerle aynı dönemde hızlı bir biçimde yayılan Batı sömürgeciliği, Ortadoğu coğrafyasına müdahaleler, yeni sınırların çizilerek yeni devletlerin kurulması dinsel canlanmayı,[53] İslami hareketlerin toplumsal düzeyde yeniden doğuşunu ve siyasi hedeflerini de beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda, İslam ve siyaset ilişkisini ortaya koymak Siyasal İslam başta olmak üzere farklı kavramlar ortaya çıkmıştır.

İdeolojik olarak Siyasal İslam'ın ortaya çıkışı ile ilgili birçok tez vardır. Bazıları İslam'ın ilk ortaya çıktığı günden beri siyasi olduğu şeklindedir. Bazı tezler ise İslam'ın Emevilerle birlikte siyasileştiğini söylerken, diğer bir kısmı da Siyasal İslamcılığın kökeni olarak 19. yüzyılı görmektedir. Siyasal İslam'ı modern bir olgu ve hareket olarak değerlendiren bu görüşteki tezler, 19. yüzyıl sonrası gelişen İslamcı hareketleri Siyasal İslam olarak tanımlarlar. Bu çerçevede, Siyasal İslam, Mısır'da Hasan El Benna

---

[52] Küçükcan, **Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din**, s.116.

[53] Din sosyolojisinde dinsel canlanma (religious revival), aşırı dinsel heyecana dayanan kitle hareketleri için kullanılan bir terimdir. Gruba bağlılık ve sadakati sağlamaya yönelik dönemsel dinsel canlanmalar, dinsel geleneklerde her zaman rastlanan bir sosyolojik özellik olmuştur. Bkz. Marshall, **Siyaset Sosyolojisi,** s.158.

tarafından kurulan İhvan-i Müslim teşkilatına ve 1941'de Pakistan'da Kurulan Cemaat-i İslami teşkilatına dayandırılmaktadır.[54] Knudsen, Milton ve Eickhelmann'dan yaptığı aktarım kapsamında, Siyasal İslam olarak refere edilen İslamiyetin yeniden canlanmasının genel olarak Arap ülkelerinin 1967 yılında İsrail'e karşı yaşadığı askeri yenilgilere atfedildiğini; Ortadoğu'da ulus devletlere karşı gelişen, Pan-Arabizm'in sonu ve İslami uyanışın başlangıcı olarak görülen bu yeniden uyanışın ideolojik kökenlerinin ise Mısır'da Müslüman Kardeşler'in ortaya çıkışında olduğunu belirtmektedir.[55]

Knudsen'e göre, radikal İslam, militan İslam, devrimci İslam vb. kavramlar nedeniyle Siyasal İslam'ın tanımlanmasıyla ilgili sıkıntılar bulunmakla birlikte, Siyasal İslam en kısa ve kapsamlı biçimde *"Siyasi bir sonuca ulaşmak için kullanılan İslam"* olarak tanımlanabilir.[56]

Muhafazakar, radikal ve Siyasal İslam gibi üçlü bir gruplandırma yapan Sami Zubaida, Siyasal İslam'ı; İslam'a dayalı sosyo-politik dönüşümlerin düşünce ve programları olarak tanımlamakta ve örnek olarak Şeriati, Talaghani, Bani Sadr gibi İranlı devrimcileri ve Mısır'daki Müslüman Kardeşler'i vermektedir. Muhafazakar İslam uygulamaları Suudi Arabistan'da görülürken, Radikal İslam ise Mısır'daki Kutub taraftarı gruplarda yansımasını bulmaktadır.[57]

Yalçın Akdoğan'ın Bulaç'tan yaptığı aktarıma göre dünyada ve Türkiye'de Siyasal İslam'ı ortaya çıkaran iki faktör bulunmaktadır. Bunlardan birincisi İslam'ın kendisinden –dünyevi hayatı düzenleme iddiasında olan bir din olmasından– kaynaklanmaktadır. İkinci faktör ise konjonktördür. Sekülerliğin din ve İslam üzerine bir

---

[54] Akdoğan, **İslamcılık Bağlamında Türkiye'de Siyasal İslam'ın Gelişimi …,** s. 169-170.
[55] Knudsen, **Political Islam in the Middle East,** s.1.
[56] Knudsen, **Political Islam in the Middle East**, s.2.
[57] Sami Zubaida,**"Trajectories of Political Islam: Egypt, Iran and Turkey"**, The Political Quarterly Publishing, 2000, http://media.library.ku.edu.tr/reserve/resspring07/intl453_OAltan/week11_islamicnetworks.pdf (24.02.2017), s.62.

saldırısının olduğu ve devlet aygıtını arkasına alıp dini ikiye bölmeye çalıştığı düşüncesi, Siyasal İslam'ı kışkırtan ve geliştiren bir faktör olmuştur.[58]

Günümüzde Siyasal İslam; Suudi Arabistan, Katar gibi ülkelerde siyasal rejim olarak yansırken, Mısır, Irak, Suriye gibi ülkelerde siyasal hareketler ve partiler olarak karşılık bulmaktadır. Bu çalışmada, Siyasal İslam, siyasi bir sonuca ulaşmak için İslam'a dayalı sosyo-politik hareketlerin düşüncelerini ve programları olarak ele alınacak, Ortadoğu'daki gelişimi ve Türkiye'de siyasal hayata etkileri de bu çerçevede incelenmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda, Siyasal İslam'ı sadece şeriat kanunlarını uygulayan devletlerle sınırlı tutmak, diğer ülkelerde var olan hareketleri göz ardı ederek bunları Siyasal İslam'ın bir parçası olarak görmemek çalışma açısından eksiklik olacaktır. Bu çalışmada ayrıca, İslam'ın siyasal olanla buluşmasının ortaya ilk çıkışının Hz. Muhammed döneminde olduğu tezinden hareket edilecek, buradan hareketle 19. ve 20. yüzyıl İslamcılık hareketlerinin günümüz Siyasal İslam kavramının oluşumundaki etkileri incelenecektir.

1.6. ORTADOĞU: KAVRAMIN TARİHÇESİ VE KAPSADIĞI ÜLKELER

Araştırmacıların Ortadoğu'nun sınırları konusunda farklı görüşler sunmasının farklı Ortadoğu haritalarının oluşmasına neden olmalarının yanı sıra Ortadoğu teriminin kendisinin Avrupa merkeziyetçi bir tanımlama olması nedeniyle kavram tartışması günümüzde halen devam etmektedir.

Kavramın ilk kullanımına bakıldığında, 1902 yılında Amerikalı bir bahriye subayı olan Alfred Thayer Mahan'ın Londra'da yayınlanan National Review dergisinde yazdığı bir makalede Arabistan ve Hindistan arasında kalan bölgeyi tanımlamak için bu kavramı kullandığı, ertesi yıl ise Times gazetesinde yer alan Orta Şarkın Problemleri

[58] Akdoğan, **İslamcılık Bağlamında Türkiye'de Siyasal İslam'ın Gelişimi…,** s.169.

yazı dizisi ile birlikte Yakın Doğu tabiri ile birlikte kullanılmaya başlandığı görülmektedir.[59]

Ortadoğu ve Arap Dünyası uzmanı Henry Laurens da aynı şekilde Ortadoğu kavramının Alfred T. Mahan'ın bölgeyi Akdeniz havzasının doğu sınırı olarak yorumlayışından doğduğunu belirtmektedir. Laurens aynı zamanda bu kavramın sömürgecilik döneminde İngiliz idaresinin karşılaştığı teknik bir sorunun ürünü olarak Britanya'nın bölgedeki idari ofisleri arasındaki yetki karmaşıklığına son vermek üzere kurduğu Middle Eastern Department ile Ortadoğu kavramının ortaya çıktığını ifade etmektedir. Ortadoğu'nun artık Yakın Doğu'nun yerini alması ise İkinci Dünya savaşının hemen sonrasında gerçekleşmektedir.[60]

Ortadoğu kavramına bakıldığında, anlamının "Batı Avrupa" gibi coğrafi olarak değil, "Batı" gibi siyasal ve kültürel unsurlar tarafından belirlendiği vurgulayan Sander, Ortadoğu teriminin ise İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz Ortadoğu Komutanlığı ve Müttefik Ortadoğu Lojistik Merkezi gibi askeri kuruluşların ortaya çıkmasıyla yaygın bir biçimde kullanılmaya başlandığını belirtmektedir.[61]

Benzer biçimde Ortadoğu tanımını Avrupa merkezli gören Peter Mansfield, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında daha yaygın olarak kullanılan terimin Türkiye'yi, Balkanlar'ı, Levant'ı ve Mısır'ı kapsayan "Yakın Doğu" terimi olduğunu, "Ortadoğu" terimi kullanıldığında da Arabistan, Körfez, İran, Irak ve Afganistan kastedildiğini belirtmektedir. I. Dünya Savaşı'nda müttefiklerin Arap vilayetleri üzerinde kendi egemenliklerini kurmalarından sonra, "Ortadoğu" terimi gitgide her iki bölgeyi de

[59] Bernard Lewis, "Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 1964, http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1698/18137.pdf (25.02.2017), s.75.

[60] Hamit Bozarslan, **Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi: Arap İsyanlarından Önce ve Sonra**, Melike Işık Durmaz (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 42.

[61] Oral Sander, **Siyasi Tarih: 1918-1994,** İmge Kitabevi, Ankara 2015, s. 72-73.

kapsar hale gelmiş, II. Dünya Savaşı sırasında bütün bölgenin stratejik bir birim olarak görülmesiyle bu terimin kullanımı güçlenmiştir.[62]

Ortadoğu'nun kapsadığı ülkeler konusunda da yukarıda da belirtildiği gibi çeşitli tartışmalar vardır. Araştırmacılar tarafından dar ve geniş ya da merkez ve çevre ülke tanımlamaların yapıldığı genel bir Ortadoğu haritası çıkarıldığı görülmektedir. Ortadoğu'nun, en dar bakış açısıyla Türkiye, İran ve Mısır üçgeni ve bu üçgenin içinde kalan ülkeleri kapsadığını ifade eden Sander, en geniş bakış açısıyla bu devletleri ve onlara komşu olan çevre Müslüman ülkeleri, yani Kuzey Afrika, Sudan, Somali ve Afganistan'ı Ortadoğu haritasına eklemekte ve üzerinde en çok anlaşmaya varılan Ortadoğu'nun, Arap devletlerine Türkiye, İran ve İsrail'in eklenmesiyle elde edilen bölge olduğunu söylemektedir. Buna ek olarak, bölge içinde iki ayrı alan olduğunu belirten Sander; bu alanları Mısır, İsrail, Doğu Akdeniz'in Arap Devletleri, Arap Yarımadası ve Türkiye'nin dahil olduğu merkez alan ve Kuzey Afrika'nın geriye kalan bölümü, Sudan ve İran'dan oluşan çevre alan olmak üzere ikiye ayırmaktadır. [63]

Ortadoğu için diğer bir alan tanımlaması yapan Kürkçüoğlu'na göre, Orta Doğu bölgesi en geniş kapsamıyla tanımlandığı zaman; batıda Fas'tan başlayarak doğuda Afganistan ve Pakistan'a, hattâ Hindistan'a, kuzeyde Türkiye'den güneyde Habeşistan'a kadar uzanan bir alanı içine almaktadır.[64] Yine, zaman içerisinde, tâbirin kullanıldığı alan gibi sınırlandırıldığı alanın da genişletildiği, ilk defa kullanıldığı zaman Basra körfezinin sahillerine münhasır olan Ortadoğu'nın zaman içerisinde, Orta Asya'dan Orta Afrika'ya, Hindistan'dan Atlantik sahillerine uzanan kocaman bir ülkeye tatbik edildiği görüşü de mevcuttur.[65]

Bu görüşe katılan Mansfield'a göre, "Ortadoğu" terimi ilk kullanıldığında Arabistan, Körfez, İran, Irak ve Afganistan kastedilmekteydi. Birinci Dünya Savaşı'nda

---

[62] Peter Mansfield, **Ortadoğu Tarihi,** Ümit Hüsrev Yolsal (Çev.), Say Yayınları, İstanbul 2012, s.15.
[63] Sander, **Siyasi Tarih: 1918- 1994,** s. 72
[64] Ömer E. Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası, (1945-1970)**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1972, s.1.
[65] Lewis, **Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti,** s. 75.

Müttefiklerin Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkıp onun eski Arap vilayetlerinin üzerinde kendi egemenliklerini kurmalarından sonra, "Ortadoğu" gitgide her iki bölgeyi de kapsar hale gelmiştir. [66]

Ortadoğu'nun çalışmamız açısından değinilmesi gereken bir özelliği de sınırları içerisinde bulunan halklar ve mensup oldukları inançlardır. Ortadoğu bugün "Batı" tarafından her ne kadar sadece *Arap* ve *Müslüman* halktan ibaret olarak görülse de, bölge kendi içerisinde farklı dinler, kültürler ve etnik kökenler barındırmaktadır. Araplar, Türkler, Kürtler, Farsiler, Ermeniler, Süryaniler; Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler bölgenin ilk akla gelen etnik ve dini unsurlarıyken, üç büyük din onlarca farklı mezhepe ayrılmakta ve kendi içerinde farklı dini-kültürel alt kimlikler oluşturmaktadır. Tek tanrılı dinler öncesi ve sonrası varlık gösteren sayısız inanç ve kültür de Ortadoğu'nun etno-dinsel ve kültürel tarihi içerisinde yer almaktadır.

Günümüzde, bölge devletlerinin nüfusunun, Lübnan ve İsrail dışında büyük çoğunluğuyla Müslüman olduğu belirtilmekle birlikte, ortak din her zaman için birleştirici bir öğe olmadığı da görülmektedir. Çünkü İslamiyet kendi içerisinde birçok bölüntülere ayrılmış olduğu gibi, bölge dışında da nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan devletler bulunmaktadır. Yine, bölge devletleri Türkiye, İran ve İsrail dışında Arap'tır.[67]

[66] Mansfield, **Ortadoğu Tarihi,** s. 15.
[67] Sander, **Siyasi Tarih: 1918-1994**, s. 72.

Şekil 1: Ortadoğu Haritası[68]

[68] The University of Texas Libraries, http://www.lib.utexas.edu/maps/middle_east.html, (17.05.2018).

Arap olmayan ülkelere Pakistan'ı da ekleyen Kürkçüoğlu; Ortadoğu'yu, Müslüman ve Müslüman olmayan kuşak (İsrail); Müslüman kuşağını da Arap ve Arap olmayan kuşak (Türkiye, İran ve Pakistan) olmak üzere ikiye ayırmaktadır.[69]

Ortadoğu kavramının kimi zaman kültürel bir alanı tanımlamakla birlikte aslında "jeopolitik" bir tahayyülün ürünü olduğunu savunan Hamit Bozarslan, bu kültürel alanın oluşumunda İslam başat bir rol oynasa da, kavramın "İslam-merkezli" bir okumaya izin vermediğini de söylemektedir. Hiçbir "İslam" toprağı asla tümüyle Müslüman olmamış, Hristiyan cemaatlerinin yanı sıra, sınırlı da olsa Yahudi cemaatleri de bu topraklarda kitlesel bir varlık göstermiş ve ekonomik kültürel ve bazen de etkili bir siyasi rol oynamışlardır.[70]

Ancak, tümüyle Müslüman olmamakla birlikte, İslamiyet'in Ortadoğu'daki hakimiyeti ise şüpheye yer bırakmayacak ölçüde baskındır. Dışa açık olmayan Yahudilik ve yine Ortadoğu'da doğup özellikle Batı'da büyük yer edinen Hristiyanlık ile karşılaştırıldığında, İslamiyet'in Ortadoğu ülkelerindeki etkisi daha net görülmektedir. İslamiyet; Ortadoğu'da doğmuş, İslâm medeniyeti burada ilk klasik ve örnek şekillerini almıştır.[71]

Sonuç olarak 20. yüzyıl başında İngiliz idaresinin kendi sömürge alanındaki yetki sorunlarını aşmak için kullandığı bir terim olarak Ortadoğu'nun; bölgeden çıkan, bölgenin kültürel, tarihi veya coğrafik özelliklerinden adını alan bir tanımlama değil, Avrupa'dan Doğu'ya bakıldığında şekillenen ve zamanla alanı genişletilen bir tanımlama olduğu, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yakındoğu teriminin yerini aldığı da araştırmalardan görülmektedir. Yine, Ortadoğu'nun sınırlarının yüzyıllık süre içerisinde değişikliklere uğradığını ve politik gelişmelere bağlı olarak sürekli değişebileceğine yönelik görüşler de mevcut olmakla birlikte, kapsadığı ülkeler konusunda belli bir oranda ortak fikirler de görülmektedir. Bölge aynı zamanda sınırları içerisinde farklı

[69] Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945-1970),** s.2.
[70] Bozarslan, **Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi: Arap Baharlarından Önce ve Sonra,** s. 41.
[71] Lewis, **Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti**, s. 78.

etnik köken, kültür ve inançlara sahip halklar barındırmaktadır. Ortadoğu'nun bu heterojen yapısı çoğunlukla çatışmaların ana sebebi olmaktadır. Çalışmamızda; tarihsel kökler, ortak yaşam, coğrafi yakınlık ile ekonomik ve sosyo-kültürel bağlar ve bu alanda yapılan çalışmalar göz önüne alınarak Türkiye de bir Ortadoğu ülkesi olarak ele alınacaktır.

1.7. DEĞERLENDİRME

Kaynakların toplumda dağılımı ve toplum düzenini kurma işlevini elinde bulundurduğu iktidar gücü ile yerine getiren siyaset, bizzat Ortadoğu gibi karmaşık coğrafyalarda her bireyin günlük yaşantısının belirleyici bir parçası haline gelmiştir. Modernizmin beraberinde getirdiği sekülerleşmeye karşı Ortadoğu'da dini ideolojik olarak siyasetin bir parçası haline getiren ve farklı mücadele biçimleri geliştiren İslamcı akımlar ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan Siyasal İslam'ın da bu kapsamda mevcut siyasal rejim ve sistemler arasında kendine has bir alan ve yönetim tarzı oluşturmaya çalıştığı söylenebilir. Tezin Üçüncü ve Dördüncü bölümlerinde de detaylandırılacağı üzere, genelde Ortadoğu'da özelde Türkiye'de dini parti ve hareketlerin siyasi iktidarı kullanma haklarını elde ettiklerinde dini siyaset ile adapte etme çabası içerisine girdikleri ve diğer yönetimlerden farklı bir sistem kurmaya çalıştıkları görülmektedir. Siyasi bir sonuca ulaşmak için İslam'a dayalı sosyo-politik dönüşümlerin düşünce ve programları olarak tanımlayabileceğimiz Siyasal İslam'ın bu yönüyle kendine has bir sistem oluşturmaya çalıştırdığı ifade edilebilir. Bu tanımlama çerçevesinde de tezde, Siyasal İslam; mevcut durumda sadece şeriat uygulayan devletlerle sınırlanmayacak, siyasi parti, hareket ve örgütlerin de Siyasal İslam'ın inşasındaki rolleri açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.

Batı dünyası tarafından bir bütün olarak "Müslüman" olarak algılanan Ortadoğu'nun çalışmamız açısından önemi; İslam'ın doğup büyüdüğü coğrafya olmasının yanı sıra, Siyasal İslam'ın tüm dinamiklerinin hala faal olmasından ileri gelmektedir. Ortadoğu olarak adlandırılmasından başlayarak sınırlarının çizilmesine,

kaynaklarının kullanımına dek her şeyin "Batı" tarafından belirlendiği Ortadoğu; üç büyük dinin doğduğu, bunlardan biri olan İslam'ın ise yerleşik olarak kök saldığı, gelişip büyüdüğü coğrafya olmuştur. Dolayısıyla, Ortadoğu'nun 622'den sonraki siyasi, kültürel, ekonomik ve toplumsal tarihini İslamiyet olmadan okumak mümkün değilken, aynı şekilde, İslamiyet'i Ortadoğu'nun kendisinden önceki ve sonraki tarihi gelişiminden, müdahale, çatışma ve deneyimlerinden bağımsız olarak ele almanın imkansız olduğu söylenebilir. Bu sebeple çalışmamız, Ortadoğu'daki gelişmeleri İslam'dan bağımsız ele almamaya ve aynı şekilde İslam'ı da Ortadoğu'daki gelişmelerden koparmadan bir bütünlük içerisinde aktarmaya çalışacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

ORTADOĞU'DA İSLAM VE SİYASET

Bu bölümde üç büyük dinin ortaya çıktığı Ortadoğu coğrafyasında doğuşundan itibaren İslam'ın siyaset ile olan ilişkisi incelenmeye çalışılacaktır. Bununla birlikte, İslamiyet'in; Ortadoğu'nun dini, siyasi ve kültürel yapısına etkilerini daha iyi anlamak için İslamiyet'ten önce Ortadoğu ve Arap Yarımadası'nın özelliklerine kısaca göz atılacaktır. Ortadoğu'da İslam'ın doğuşundan itibaren siyaset ile kurduğu ilişki ve İslam devletlerinin kuruluşuna giden süreçte bu ilişkinin evrildiği biçimler ile 19. ve 20. yüzyıl İslamcılık hareketleri ele alınacaktır.

2.1. İSLAMİYET'TEN ÖNCE ORTADOĞU'YA KISA BİR BAKIŞ

İslamiyet; Ortadoğu'da doğmuş bir din olarak bu coğrafyada yüzyıllar içerisinde birikmiş olan zengin bir entellektüel alışveriş, dini deneyim ve idari uygulama hazinesi temelleri üzerine inşa edilmiş ve şekillenmiştir. Bu nedenle, İslamiyet'in ve İslam uygarlığının gelişimini anlamak için önce doğduğu coğrafyada, Ortadoğu'da var olan bu temellerin bilinmesi de gerekmektedir.[72] İslamiyet öncesi genelde Ortadoğu'nun özelde ise Arap yarımadasının tarihinin ve toplumsal yapısının anlaşılması, İslamiyet'in tarihi seyrinin daha iyi analiz edilmesini sağlayacaktır.

Ortadoğu'nun binlerce yıllık tarihi coğrafyasında, M.Ö. 6000'li yıllara kadar uzanan anaerkinin başlangıcının ve klanlar düzeninin gelişmesi paralelinde tarım,

[72] William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi,** Mehmet Harmancı (Çev.), Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s.3.

hayvancılık ve avcılık düzeninin ilk adımları atılmıştır. M.Ö. 6000-3000'ler arasında ise, Dicle-Fırat, Nil ve İndus Vadisi'nde Doğu-Ortadoğu'da klanlar düzeni yıkılmaya, sınıf ve günümüz devletlerine benzer biçimde otoriter monarşik yönetim sistemleri oluşmaya başlamıştır. Ortadoğu'yu bu konuda farklı kılan bu sınıflı toplum-devlet düzeninin, Avrupa ve Asya'nın step bölgelerine göre yaklaşık 3000 yıl önce gelişmeye başlamış olmasıdır.[73]

Ortadoğu'da diğer bölgelere göre çok daha erken oluşan bu sınıflı toplum-devlet düzeni, ilk kent devletlerinin kurulması ile ilgilidir. Ortadoğu'da bazı toplulukların tarıma başlamaları ile ortaya çıkan tarım devriminin yanı sıra, büyük akarsu ve vadi deltaları çevresinde göreli olarak geniş toplumsal ve siyasal birimler oluşturulmuş, böylece ilk kent-devletler ortaya çıkmıştır. Fırat'ın ve Dicle'nin düzensiz akışı ve taşmaları, yapımı ve bakımı düzen ve disiplin gerektiren su kanalları ve setler yapmaları, Ortadoğu'da Sümer kent-devletleri ile başlayan tarihin bilinen ilk otoriter monarşilerinin kurulmasını sağlamıştır. İlk kez kent-devletler içerisinde siyasi örgütlenmeler ve buna bağlı oluşan uygarlıklar arasında M.Ö. 4000'lerden başlayarak Sümer kent devletleri, M.Ö. 2500'lerde Akadlar, M.Ö. 1700'lerde Asur Kent devletleri, Babiller ve Anadolu'da Hititler, Nil vadisinde ise Mısır devletleri ve uygarlığı bulunmaktadır.[74]

İlk kent-devletlerden ve sonrasında kurulan bölgesel imparatorluklardan daha büyük ve merkezi imparatorlukların kurulması, daha fazla sayıda insanı ortak hukuk sistemleri altında toplayarak ve onları birbirleriyle paylaşabilecekleri kültürel ve dinsel deneyimlere açarak, bütünleştirici bir güç işlevini görmüştür. Yüzyıllar geçtikçe tarım ve silah teknolojisinde, ulaşım ve iletişimde, toplumsal ve idari örgütlenmede kaydedilen ilerlemeler de imparatorluklara gittikçe daha geniş topraklara egemen olma imkanı tanımıştır. Mısır ve İran'da kurulan ilk büyük imparatorluklar bu durumun sonucu iken, M.Ö. 4. yüzyılda Büyük İskender'in fetihlerinin peşinden, İran ile Akdeniz arasında uzanan Ortadoğu toprakları, idari ve yüksek kültür dili olarak Yunancanın

[73] V. Diakov –S. Kovalev, **İlkçağ Tarihi -1,** Özdemir İnce (çev.),Yordam Kitap, İstanbul 2014, s. 68.
[74] Oral Sander, **İlkçağlar'dan 1918'e,** İmge Kitabevi, Ankara 2015, s.31 -33.

benimsenmesiyle birlikte başka bir gelenekle tanışmıştır. Bu süreç, Roma fetihleriyle ve M.Ö. 1. yüzyılda Mısır'da, Filistin'de, Suriye'de ve Anadolu'da Roma'nın etkili idari uygulamalarının pekiştirilmesiyle devam etmiştir. Roma'nın yıkılmasıyla, Ellen uygarlığı bağlamında idari uygulamaları muhafaza etme görevi de Bizans'a geçmiştir.[75] Bu dönemde, Batı'da güç Roma'da ve halefi Bizans'ta iken, doğuda ise M.S. 224 yılında Part İmparatorluğu'nun yerini, İran'ın batısından gelen ve Batı ile sürekli savaş halinde olmasına rağmen dört yüzyıl boyunca varlığını sürdüren Sasani İmparatorluğu almıştır.[76]

Kent-devletler ve imparatorluklar kurulurken, özellikle yerleşik hayata geçişle birlikte dinsel inançlar da çoktanrılılık temelinde gelişmeye başlamış, tektanrıcılık daha geç bir dönemde insan hayatında yerini bulmuştur. İslam'dan önceki ilk tek tanrılı ve kitabi dinler olarak görülen Musevilik ve Hristiyanlık dışında yine İran'da doğup büyüyen Zerdüştlük de tek tanrıcılık inancını esas almıştır. Musevilik inancı daha eski bir tarihe sahip olmakla birlikte, yaklaşık olarak M.Ö. 1300'lerde, Mısır'dan çıkan İbraniler'in, Kenan ülkesini doğudan istila etmesi, kendileri gibi dışarıdan gelip kıyıya yerleşen Filistinlilerle uzun süre savaşması ve İsrail Krallığı'nı kurmasıyla Ortadoğu'da somut bir tek tanrılık inancı ortaya çıkmıştır.[77] İran'da ise M.Ö. 7. yüzyılda başka bir tektanrılı inanç olarak Zerdüştlük ortaya çıkmış ve kötülük güçleriyle sürekli mücadele halinde olan üstün bir Tanrı'nın varlığını savunan bir doktrin geliştirmiştir. Zerdüştlük daha sonra İran'da kurulmuş Sasani İmparatorluğu (M.S. 234-634) tarafından canlandırılmış ve imparatorluğun resmi dini olarak benimsenmiştir.[78] Yaklaşık 700 yıl kadar sonra doğan Hristiyanlık da, özünde İsa ve havarilerinin Yahudi olmaları nedeniyle Yahudiliğin içinden çıkan bir hareket olmuş, kısa süre içinde Yahudi olmayan dünyaya yönelmiş ve ilk önce yoksul ve sıradan kitlelere çekici gelmiştir. İktidarların

[75] Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi,** s.4.
[76] Mansfield, **Ortadoğu Tarihi,** s.30.
[77] Mansfield, **Ortadoğu Tarihi,** s.19.
[78] Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi,** s.5.

büyük baskılarına rağmen Hıristiyanlık büyüyüp yayılmış, ortaya çıkışından dört yüzyıl kadar sonra Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olarak ilan edilmiştir.[79]

Ortadoğu'da önemli bir diyalektik ise, göçebe ve yerleşik yaşam tarzları arasındaki çatışma ve bunun yarattığı uygar toplum olmuştur. Sander'e göre, göçebe ve yerleşik toplumlar arasındaki ilişkilenme biçimlerinde iki karşıt kamp vardır: Bir yanda göçebeler (Avrasya'nın step ve dağ insanları) ile savaşçı aristokrasiler, diğer yanda köylüler, zanaatkarlar, krallar, din adamları ve tüccarlar. Bunlar arasındaki mücadele ilkel uluslararası ilişkilerin ana teması olmuş, merkezi uygarlığın çevreye doğru yayılmasını sağlamıştır. Uygarlığın doğuşunda yatan da yerleşik ve göçebe halklar arasındaki uzun mücadelenin yol açtığı kültürel etkileşimdir.[80]

İbn-i Haldun'un bedevi ve hadari topluluklar üzerine yaptığı analizlerde de bu bölgenin toplumsal yaşamındaki bu diyalektik daha açık görülmektedir. İbn-i Haldun, geçimlerini ziraat ve hayvancılıkla sağlayanların mecburen bâdiyelere (bedevilik hayatına) yöneldiklerini, çünkü ekebilecekleri ve hayvanlarını otlatabilecekleri geniş alanların kentlerde değil ancak bâdiyelerde bulunabildiğini ifade etmektedir. Bu insanların bir araya gelip yardımlaşmaları da sadece geçimlerini sağlayıp yaşamlarını sürdürebilecek oranda gıda, barınak ve ısınma ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir. Geçimlerini bu şekilde sürdürenler; durumları düzeldiğinde ise yerleşik düzene geçmeye, kentsel hayatı tercih etmeye, şehir ve kentler oluşturmaya yönelirler. Bunlar artık şehirlerde ve kentlerde yaşayan ve medeni olarak tanımlanan insanlardır. Dolayısıyla, bâdiyeler ve bedevilik, şehirler ve şehir hayatından önce gelir ve onların temelini teşkil eder. Şehirleşme bedeviliğin gelişiminden doğan kaçınılmaz bir sonuçtur. Ancak, şehirlilerin, yöneticilerin zorbaca yönetimlerine katlanmak zorunda kalmaları, onlardaki cesaret, kuvvet ve izzeti bozar. Yönetimler, zulüm esasına dayandığında insanların cesaretleri tamamen ortadan kalkar. Bu nedenle, bedevi yaşam tarzının özellikleri olan eşitlikçilik, cesaret, dayanışma ve ahlaki toplumun yerini alan şehir

[79] Mansfield, **Ortadoğu Tarihi,** s.29.
[80] Sander, **İlkçağlar'dan 1918'e,** s.33-36.

yaşamı; toplumsal yaşamın son noktası ve artık bozulmaya döndüğü yer, yani kötülüğün nihai noktası ve iyiliğe en uzak noktası haline gelir.[81]

İbn-i Haldun'a göre bedevi yaşam tarzı, Ortadoğu'da farklı coğrafyalar ve halklar özelinde ayrışmaktadır. Geçimlerini ziraat ve ekinlikle sağlayanların belirgin vasfı, göçebelikten çok dağlarda ve köylerde çamurdan yapılmış evlerde yaşam şekli olan mûkimlik olmuştur. Berberilerin ve Acemlerin çoğu mûkimdir. Geçimlerini koyun ve sığır gibi hayvanlar ile sağlayanlar ise daha çok göçebelik hayatı yaşamaktadır; Berberiler, Türkler, Türkmenler, Saklabiler genelde bu yaşam tarzını sürmekteyken geçimlerini deve ile sağlayanlar ise sahranın derinliklerinde dolaşan ve en hareketli grup olan göçebelerdir. Kentlerde yaşayanlara göre, kıyas kabul etmeyecek ölçüde, yabani ve vahşidirler. Bu yaşam tarzı Berberiler, Zeneteler, Kürtler, Türkmenler ve Türklerin bir kısmında yaygınken, en çok da geçimlerini deve ile sağladıkları için Araplarda yansımasını bulmuştur.[82]

Lindholm ise burada bedevi topluluklarında çoban konfederasyonlarının öneminden bahsetmektedir. Buna göre, develerin kullanımından çok daha önce, M.Ö. 8500'lerden itibaren çobanlar, kalabalık bir şekilde çöllerde ve dağ eteklerinde yaşamaya başlamışlardır. Fakat çobanların koyun ve keçi göçebeliği, deve göçebeliğinden daha sınırlı ve düzenli olmuştur. Bununla birlikte tıpkı deve göçebeleri gibi, çobanlar da, üzerlerinde egemenlik sağlamaya çalışan devletin bu yöndeki çabalarıyla da başa çıkabilmek zorunda kalmış, nihayetinde devlete karşı büyük ölçüde direnirken konfederasyonlar halinde kendi bağımsızlıklarını kabul ettirmeyi başarmışlardır. Merkezin, kendilerini kontrol etmesini olanaksız kılacak şekilde küçük, zapt edilemeyen klanlara bölünüp uzak bölgelere dağılmış, her durumda özerkliklerini olabildiğince korumaya çalışmışlardır. Nesnel hiyerarşinin varlığına rağmen, eşitliği iddia etmişlerdir. Tüm ilişkiler, her iki tarafın istediği zaman bozabileceği, eşitler arası antlaşmalar olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla, çoban topluluklarındaki liderlerin

[81] İbn-i Haldun, **Mukaddime - Birinci Cilt**, s.157-167.
[82] İbn-i Haldun, **Mukaddime - Birinci Cilt**, s.159-160.

ihtiyari gücü, çok hırslı ya da baskıcı 'otorite' kullanan liderleri tasfiye etmeye ya da en azından terk etmeye karar verebilecek kendi aşiret mensuplarının saldığı korkuyla keskin bir şekilde sınırlanmıştır.[83]

Bunun yanı sıra tipik bir Ortadoğu şehrini de betimleyen Lindholm; şehrin, kendisini çevreleyen aşiret yapısından çok da farklı olmadığını ifade etmektedir. Aşiret halkları, binlerce yıl eski şehir devletleriyle iç içe olmuş, onları tanımış, şehre ticaret yapmak, bilgi edinmek ve eğlence için gidip gelmiş, sürülerini ya da topraklarını kaybettiklerinde şehirde iş bulmuş, güçlendiklerinde şehri yağmalamayı umut etmişlerdir. Dolayısıyla, Ortadoğu'nun şehir merkezi; her zaman için, ücra bölgelerde yaşayanların kendilerine ölçü aldıkları, karşı mücadele verdikleri ve hem ilham almak hem de ahlaksızlık örneğini görebilmek için başvurdukları, çürümenin ve zulmün olduğu kadar, bilmişliğin, servetin, gücün ve bilginin modelini oluşturmuştur. Şehrin bölümlenişi de, yapısının bir göstergesi olmuştur. Şehir, surlarla çevrili mahallelere bölünürken bu mahallelerde kırsal kesimde olduğu gibi genellikle aynı babasoylu akraba grubunun üyeleri bir arada yaşamış ve bunlar çoğunlukla, yakın çevredeki taşradan gelip, şehir ortamında ittifak ve hizip ilişkilerini koruyan göçmenler olmuşlardır.[84]

Özetlemek gerekirse, İslam'ın ortaya çıkışından önce, Ortadoğu'da büyük bir kültürel, siyasi ve dini deneyim ve birikimin var olduğu görülmektedir. Dini olarak animizden tektanrıcılığa çeşitli inançların var olduğu ve bunun toplumsal yaşamı da doğal olarak etkilediği Ortadoğu coğrafyası, tarım ve köy devriminin, ilk toplum oluşumlarının, ilk kent-devletlerin ve dolayısıyla siyasi iktidarların merkezi örgütlenmelerinin ilk örneklerinin ortaya çıktığı ve kurumsallaştığı yer olmuştur. Tabii ki, Ortadoğu tarihinin, sadece Ortadoğu'nun kendi topluluklarının özgün deneyimleri ile sınırlı kaldığı söylenemez. Başta Hellen olmak üzere farklı kültürlerle özellikle savaş ve ticaret yoluyla yaşanan karşılıklı etkileşim bu deneyim ve birikimleri daha üst bir noktaya ulaştırmıştır.

---

[83] Charles Lindholm, **İslami Ortadoğu Tarihsel Antropoloji,** Balkı Şafak (Çev.), İmge Kitabevi, Ankara 2004, s.53-58.

[84] Lindholm, **İslami Ortadoğu Tarihsel Antropoloji,** s. 62-63.

Yine, Ortadoğu'da toplumsal alanda, bedevi toplulukların eşitlikçi, üretken ve savaşçı yaşam tarzı Ortadoğu toplulukların temel özelliklerini oluştururken, şehirlerde başka bir yaşam tarzı ile sentezlenen bu özelliklerin uygarlığı yarattığı söylenebilir. Ortadoğu'nun bedevi ve şehirli yaşam diyalektiğini bir başka yönden daha okumak mümkün olabilir: Bir yandan siyasi iktidarları, merkezi imparatorlukları ve koşulsuz biatı yaratan Ortadoğu; aynı anda bunun karşıtı olan isyancı, merkezi otoriteyi reddeden, eşitlikçi yapıyı da aynı anda kendi içerisinden çıkarabilmiştir. Günümüze gelindiğinde, bu diyalektik bazen modern ile gelenekselin çatışması olarak algılandığı gibi, İslam'ın ortaya çıkışından itibaren hem söylemlerinde hem de iç çatışma ve bölünmelerinde halen bu diyalektiğin doğrudan etkisinin devam ettiği görülebilir.

2.1.1. İslamiyet Öncesi Arap Yarımadası

İslam tarihinde, İslamiyet öncesi Arapların ve Arap Yarımadası; durumu özel bir yer tutmaktadır. Bu dönem, *cahiliye dönemi* olarak adlandırılmaktadır. Çağatay, bu durumun İslamiyet öncesi Arapların din ve toplum hayatındaki bazı sakat adet ve geleneklerini ifade ettiğini ancak bunun Arapların bir bütün medeniyetten mahrum olduğu anlamına gelmediğini de vurgulamaktadır.[85] İslam tarihi açısından öneminden hareketle, bu bölümde, Arap Yarımadası'nın İslamiyet'ten hemen önceki siyasi, toplumsal ve coğrafi yapısına yer verilecek ve İslam'ın doğduğu şehir olan Mekke ile geliştiği Medine'nin durumu anlatılmaya çalışılacaktır.

Büyük bir bölümü çöllerle kaplı olan Arap Yarımadası; coğrafi konum olarak, doğuda Basra Körfezi ve Umman Denizi, güneyde Hint Okyanusu, batıda ise Kızıldeniz ile sınırlandırılmıştır. Arabistan çöllerinde yer alan vahalar kervanlar için uğrak limanlar ve belirli miktarda kendine özgü, içe kapalı bir nüfusu barındıran yerleşim yerleri

[85] Neşet Çağatay, **İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı,** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1957, s.87.

olurken, çöller de içinde ve etrafında yaşayan insanların ortak kültürler, ekonomiler ve siyasî yapılar kurmalarını sağlamıştır.[86]

Arap Yarımadası'nın bu coğrafik konumu ve özellikleri toplumsal, siyasi ve ekonomik yapısını etkilemiştir. Komşu olduğu Bizans ve Sasani İmparatorlukları merkezi yönetim ve disipline sahipken, 7. yüzyıl başlarının Arap Yarımadası'nda buna benzer bir yapı bulunmamaktaydı. En büyük toplumsal ve siyasal örgütlenmeler, bireyin sadakatle bağlı olduğu dağınık yapılanmaya sahip aşiretler iken Arabistan sakinlerinin çoğunluğu deve, koyun ve keçi yetiştiren kır göçebeleri olmuştur. Otlakların azlığı sürekli göçü gerektirirken, az olan kaynaklar için rekabet aşiretler arasında çekişmelere ve doğal olarak –ileride İslamiyet'in hızla yayılmasında da önemli bir etken olacak olan- savaşçı bir yaşam tarzına yol açmıştır.[87]

Yönetimlerin klanlarda ve kabilelerde olduğu Araplarda, bu gruplar başkan veya şeyhlerini kendi içlerinden seçerlerdi. Veraset sisteminin bulunmadığı bu makamın hak edilerek alınması gerekiyordu. Başkanların veya şeyhlerin özel bir imtiyazları bulunmazken kabilede çıkan anlaşmazlıklar her gün yapılan toplantılarda bir uzlaşmaya bağlanılır, yabancı kimselerle çıkan anlaşmazlıklarda ise bir hakim adama veya kâhine başvurulurdu. Yine, cinayetlere ait hukuki kaideler yoktu. Yakınlarından birinin malı çalınan veya öldürülen herkes, bu hırsıza veya katile karşı kendi haklarını kendisi almak durumunda idi, bazen de bu, kabileler arasında savaşlara sebep olurdu. Bu çöl hukuku, bütün Hicaz şehirlerinde, Taif, Mekke ve Medine'de de aynı idi[88].

Arapların yağmacı ve bozguncu bir nitelikleri olduğunu, yağmadan sonra mücadeleye girmeden dağlık olmayan bölgelerde yağma yapıp çöllere geri döndüklerini ifade eden İbn-i Haldun, bu yağma halinin, bu bölgelerde yaşayan halklar mağlup olana

---

[86] Faruk Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para Ve Kredi", **Akademik Orta Doğu**, 2014, http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu17makale/faruk_bal.pdf (13.03.2017), s. 96.

[87] Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi,** s.9.

[88] Çağatay, **İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı,** s. 87-89.

kadar devam ettiğini söylemiştir. Ancak, Arapların, hükümlere önem vermemeleri, hakimiyet altına aldıkları yerlerde toplumsal hayatın erken çökmesine de yol açmıştır.[89]

Kültür ve sanat alanında, bedevilik kültürünün getirdiği dezavantajlardan biri olarak, Arap Yarımadası oldukça geri kalmıştır. Ancak, cahiliye döneminde dahi, bedevi yaşamını ve savaşçıların cesaretini anlatan şiir, oldukça gelişkindir. Göçebe kültürün bir özelliği olarak sınırsız güce ve esnekliğe sahip Arap dili ve şiirinin İslamiyet'in uzak yerlere taşınmasında tartışmasız önemli etkileri de olmuştur.[90]

Din konusunda Arap Yarımadası, İslam'dan önce hem animizme hem de komşularının da etkisiyle tek tanrılı dinlere ev sahipliği yapmaktaydı. Kuzey'de Hristiyanlığı benimseyen Arap aşiret konfederasyonları bulunurken, aynı şekilde, Güney Arabistan'ın yerleşik bölgelerinde de 4. ve 5. yüzyıllarda Hristiyanlığı benimseyen çok sayıda Arap topluluğu bulunmaktaydı. Yemen'in İslamiyet öncesi son hanedanı ise Yahudiliği seçmişti. Ancak, dini doktrinlerin karışıklığına rağmen, iç bölgelerde bulunan aşiretlerinin çoğu yerel putlara ya da tanrılara taparak animizmin çeşitli ritüellerini uygulamaya devam etmekteydiler.[91] O dönemde, önemli bir kült merkezi olan Kâbe, birçok Arap kabilesinin ziyaret ve tavaf ettiği bir dini tapınak işlevi görürken, Arap Yarımadası'nda aynı dönemde Kâbe'ye rakip yüz kadar tapınak vardı. Tıpkı Kâbe'ye yapıldığı gibi onlara da saygı gösterilir, etrafi tavaf edilir, hediyeler verilir ve kurbanlar kesilirdi.[92]

Ekonomik olarak bu dönemde Arap Yarımadası'nda tarım ve ticaret ön plandadır. Hitti, Zeydan ve De Goeje'den aktarım yapan Bal'a göre, Güney Arabistan tarım faaliyetleriyle tanındığı gibi denize yakınlığı ve Hindistan yolu üzerinde bulunması gibi nedenlerle ticaretiyle de tanınırken, Güney'de yer alan Yemen, doğu ile batı arasında en önemli ticaret yolu olmuştur. İslam'ın doğduğu Orta Arabistan; tarım

[89] İbn-i Haldun, **Mukaddime – Birinci Cilt,** s.204-206.
[90] Mansfield, **Ortadoğu Tarihi,** s.33.
[91] Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi,** s.10.
[92] Çağatay, **İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı,** s.70.

olanaklarının son derece kısıtlı olduğu, genellikle çöl ve bozkırlarla kaplı olan, halkı daha çok göçebe bir hayat süren bir bölge iken Orta Arabistan'a göre daha yağışlı ve tarıma daha elverişli olan Kuzey Arabistan ise tarım ve Basra Körfezi üzerine kurulu limanlar sayesinde ticaret esaslı bir iktisadi yapıya sahip olmuştur.[93]

İslamiyet'in doğuşu ve yayılması açısından iki önemli kent olan Mekke ve Medine; Arap Yarımadası'nın geri kalanıyla benzer ekonomik, kültürel ve siyasi niteliklere sahip olmuştur. Arap Yarımadası'nın önemli bir ticaret merkezi olan Mekke, aynı zamanda dini bir merkez olan Kâbe'nin de şehirde bulunması nedeniyle önem kazanmıştır. Kâbe'nin bütün Arap Yarımadası halkı için dini bir merkez oluşu ve Kâbe'yi tavaf âdeti nedeniyle burada yılın belli aylarında panayırlar kurulmuş, bu durum Mekke halkını daha üst bir mevkiye yükseltmiştir.[94] Bu dönemde Mekke'de yönetim şekli aristokrasidir ve beş bin nüfustan oluşan şehir, bütün şehrin kabile reislerinin üyesi olduğu Darü'n Nedve adlı bir parlamento tarafından yönetilmiştir. Bir anlamda Mekke bir site devleti olarak görülebilir. Yönetimde görev dağılımı kabilelerin gücüne göre paylaşılmış ve yaklaşık on kabile tarafından bir kabileler federasyonu temelinde yönetilmiştir.[95]

Bal'ın Dellu'dan yaptığı aktarım çerçevesinde, Medine; Mekke gibi zengin ve ticaret merkezi olmamakla birlikte, Yemen ve Suriye'yi birleştiren Baharat Yolu üzerinde yer alan, iklimi ve toprağı, hurma ziraatına uygun olan bir şehir olmuştur. Medine'de hurma ziraatında önemli paya sahip olan Yahudiler bu ticaret sayesinde zengin olmuşlardır.[96] Yönetim açısından Mekke gibi olmayan Medine'de siyasi bir birliğe rastlanılmamıştır.[97] Medine; daha sonra Hz. Muhammed'i Medine'ye davet edecek ve Ensar olarak adlandırılacak olan birbiri ile sürekli savaş halinde bulunan

[93] Bal, **Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda …,** s.99-100.
[94] Çağatay, **İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı,** s.70.
[95] Er, **Siyasal İslam Düşüncesinin Doğuşu ve Devlet,** s.276.
[96] Bal, **Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda …,** s.101.
[97] Er, **Siyasal İslam Düşüncesinin Doğuşu ve Devlet,** s.280.

Hazreç ve Evs kabileleri ile Kuzey Arabistan ticaretini ellerinde bulunduran, Yahudi kabilelerden oluşmuştur.[98]

Sonuç olarak, Arap Yarımadası'nın İslamiyet'ten önceki toplumsal, siyasal, dini ve iktisadi yapısı; bir merkezi birliğin, örgütlenmenin ve iktidarın olmadığını, bedevi yaşam tarzının genel olarak yarımadaya hakim olduğunu göstermektedir. Komşuları olan Bizans ve Sasani İmparatorluklarının tektanrıcılık inançlarından etkilenirken ve Musevilik toplum içinde var olmaya devam ederken, bir yandan da animizm bir inanç biçimi olarak devam etmiştir. Ekonomi, tarım ve ticaret temelinde gelişmiştir. Arapların yaşam tarzında yağma ve bozgunculuk ön planda olmuş, çoğu zaman çöl hukuku da denilen yazılı olmayan kurallar uygulanmıştır. Bunlar, İslam öncesi Arap Yarımadası'nın belli başlı nitelikleri olurken, aynı zamanda özellikle Kuzey ve Güney Arabistan'ın, gelişmiş ticari ilişkileri ve bu ilişkilerin beraberinde getirdiği kültürel etkileşimlerle Ortadoğu'nun geri kalan bölgeleri ile sürekli iletişim devam etmiştir.

2.2. İSLAMİYETİN DOĞUŞU VE SİYASET

Bu kısımda, İslam ve siyaset arasındaki ilişkinin kökenleri üç başlık altında incelenecektir. Bunlar, a) Hz. Muhammed ve dört halife döneminde ortaya çıkan dine dayalı devletsiz yönetim deneyimi, b) Emevi ve Abbasi devletleri ile ortaya çıkan ve Osmanlılar ile devam eden İslam devleti deneyimleri ve c) 19. ve 20. yüzyıllarda İslam'ın altın çağına geri dönüşü hedefleyen İslami ideolojinin ve hareketlerin ortaya çıkışıdır.

2.2.1. Hz. Muhammed ve Dört Halife Dönemi'nde İslam ve Siyaset İlişkileri

Hz. Muhammed ve Dört Halife Dönemi, İslam dininin ilk ortaya çıkışından itibaren siyaset ile kurduğu ilişki açısından önemli bir dönemdir. Hz. Muhammed'in ve halifelerin Medine ve çevresinde kurduğu devletsiz konfederatif sistemde, İslam dini; toplumsal kaynakların, toplumsal gruplar arasındaki temel dağılım biçimini ve

[98] Çağatay, **İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı,** 83.

kontrolünü belirleyen iktidar yapısı olarak bu dönemde şekillenmeye başlamıştır. Hukuk, ekonomi, günlük yaşam, savaş ve diğer tüm özel ve kamusal alanlarda siyasal iktidar, İslam'ın kural ve kaideleri –Kuran-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in uygulamaları- çerçevesinde şekillenmiştir. Bu kapsamda, bu bölümde İslam ve siyasetin ilk ilişkilenmeleri açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.

2.2.1.1. Hz. Muhammed Dönemi

Hz. Muhammed, 570 yılı civarında Mekke'de Kureyş kabilesinin Haşimi kolunun bir mensubu olarak dünyaya gelmiştir. Genç yaşta kervan ticareti ile ilgilenmeye başlamış ve kendisi gibi ticaretle uğraşan Hz. Hatice ile evlenmiştir. Bu evlilikten sonra kendisine ilk vahiy geldiği 610 yılına kadar yaşamına dair fazla bilgi – 605 yılında Kâbe'de Hacer-i Esved taşının kabileler tarafından uzlaşma içerisinde taşınmasına dair ayrıntılı rivayet[99] dışında - bulunmamaktadır.

610 yılında kendisine ilk vahiy gelişinden ve ilk Müslümanların ortaya çıkışından sonra, Hz. Muhammed, 613 yılında Mekke'de kentin çoktanrılı inanışını reddedip, yeni bir tek tanrılı dinin savunuculuğunu yapmaya başlamıştır.[100] Hz. Muhammed'in Mekkelilere yaptığı çağrı, burada yaşayan kabileler tarafından reddedilmiştir. Kabileler, bunun ticaret ve Hac sayesinde elde ettikleri zenginliğe ve çoktanrılılığa bir tehdit oluşturacağını düşünmüş ve Müslümanlar üzerinde baskı uygulamaya başlamışlardır. 619 yılında Mekke'de amcası Ebu Talip'in ve yine aynı dönemde eşi Hatice'nin ölümü, Hz. Muhammed ve diğer Müslümanlar üzerindeki baskıları daha da arttırmıştır. Sonunda, Hz. Muhammed kendisine inananlarla birlikte 622'de Medine'ye göç etmek (İslam'da tarihinin başlangıcı olarak kabul edilen "hicret") durumunda kalmıştır.[101]

---

[99] İbn-i Hişam, **Hz. Muhammed'in Hayatı - I**, İzzet Hasan ve Neşet Çağatay (çev.), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s. 122.
[100] Sander, **İlkçağlardan 1918'e,** s.47.
[101] Goldschmidt ve Davidson, **Kısa Ortadoğu Tarihi,** 55-58.

622 yılında Medine'ye hicret etmenin sonucu olarak burada yeni dinin taraftarları artmaya başlamıştır.[102] Ancak, Goldschmidt ve Davidson'a göre Medine'ye yapılan hicret, rastgele bir seçimin ötesindedir. İki yıl boyunca Medine'den gelen ve hac için Kâbe'yi ziyaret eden Medinelilerin, Hz. Muhammed'e Medine'de pagan aşiretler ve Musevi kabileler arasındaki sorunları çözmesi için hakemlik teklif etmesi ve bunun karşılığında Mekkeli Müslümanlara sığınma hakkı tanımaları neticesinde gerçekleşmiştir. Hicret, bu bağlamda bir "kaçış" olmanın çok ötesinde dikkatle planlanmış bir hareket olmuştur. Hicret ile Medine'de oluşan ümmet ile Hz. Muhammed; hem peygamber, hem yargıç (hakemlik yoluyla) yani hem dini hem de siyasi bir lider haline gelmiştir.[103]

2.2.1.1.1. Yönetim

Medine'de yaşadığı on yıl içinde Hz. Muhammed'in konumunda çok önemli değişiklikler olmuştur. Kısa bir süre içerisinde, bütün Arabistan'ın hakim insanı haline gelmiştir. Bu başarısının altında peygamberliğinin yanı sıra, savaşlar, barış görüşmeleri ve vaazlar siyasal önderliğini de ön plana çıkarmaktaydı. Medine'de, nüfuzlu kişilerin İslamiyet'i kabul etmelerini sağlaması ve bu sayede liderliğini pekiştirmesi, peygamberliğini ve siyasal otoritesini inkar etmeyi sürdüren gruplara karşı önlemler alması, Medine'nin maliyesi, askerleri ve giderek artan sayıda Müslümanlarıyla küçük bir şehir-devlete dönüşmesi, Kuran ile birlikte toplumsal yasaların oluşturulması, insanların günlük davranış kurallarının Allah'ın indirdiği emirlerle düzenlendiği bir ümmet yaratılması siyasi bir başarının sonucuydu.[104]

Hicretten sonra ortaya çıkan Medine İslam Devleti'nin başkanı bizzat Hz. Muhammed olmuştur. Hem bir dinin kurucusu ve hem de bir devlet reisi olarak iki görevi de şahsında birleştirmiştir. Yönetimini tüm kabileler temsil edildiği şura/ istişare

[102] Sander, **İlkçağlardan 1918'e,** s. 48.
[103] Goldschmidt ve Davidson, **Kısa Ortadoğu Tarihi,** s.58.
[104] Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi,** 14-15.

sistemi üzerinde oturtmuştur.[105] Hz. Muhammed, Medine'yi hem bir ibadet yeri hem de bir yönetim merkezi olan Mescid-i Nebevi'den yönetmiştir. Bu şekilde, halkla sürekli bir arada olmuş, herkesin söz hakkı ve görüşmesinin mümkün olduğu bir sistem kurmuştur. Dört halife döneminde de Mescid-i Nebevi hükümet merkezi olma özelliğini korurken,[106] bu durum, Emevi ve Abbasi döneminde yerini saraydan yönetilmeye bırakacaktır.

Hz. Muhammed, vahiyler ile birlikte, dini ve siyasi liderliğinin bir parçası olarak askeri alanda da öncü olmuştur. Hz. Muhammed döneminde İslam tarihinin ilk savaşları yaşanmıştır. 624 yılında Mekkelilerin saldırısı sonucu Bedir Savaşı yapılmış, bu savaş Medinelilerin başarısıyla sonuçlanmıştır. 625'de Uhud Savaşı yapılırken, 627 yılında Medine kuşatılmış ancak hendek savunmasıyla Mekkeliler şehri alamadan geri dönmek zorunda kalmışlardır. 630 yılında, Mekke ve Medine arasında 628 yılında yapılmış olan Hudeybiye Antlaşması'nın ihlali gerekçesiyle Mekke'ye sefer düzenlenmiş ve fethedilmiştir.[107] Tüm bu savaşlarda, Hz. Muhammed askeri liderlik etmiştir.

2.2.1.1.2. Medine Vesikası

Hz. Muhammed, Medine'deki Arap ve Yahudi kabile reislerini bir araya toplayarak, onlarla bir saldırmazlık ve dışa karşı müşterek savunma antlaşması yapmış ve bu antlaşmayı Medine Vesikası olarak topluma sunmuştur. Bu antlaşma ile aynı zamanda gayrimüslim kabilelerin İslam düşmanlığı tehdidini bertaraf etmeye çalışmıştır. Peygamberin bu Vesika ile kurduğu bu devlet bir çeşit konfederasyondur. Bütün kabilelerin özerk olduğu bu yapıda merkez, sadece savunma ve davalar konusuna bakacaktır. Anlaşma; hak ve özgürlüklerin tespiti, suçluların cezalandırılması, can ve mal güvenliği gibi konuları da kapsamıştır. Böylece, bir nevi sosyal sözleşmeyle Medine kent devleti kurulmuştur. İslam tarihçileri buna Medine Sözleşmesi, Medine Vesikası veya İlk İslam Anayasası da demektedirler. Vesika, Mekkeli Müslümanlarla Medineli

[105] Er, **Siyasal İslam Düşüncesinin Doğuşu ve Devlet,** s. 279.
[106] Er, **Siyasal İslam Düşüncesinin Doğuşu ve Devlet,** s.284.
[107] Goldschmidt ve Davidson, **Kısa Ortadoğu Tarihi** s. 61-66.

Müslümanları kardeş ilan etmiştir. Vesika ile Medine'de insanlar üç gruba ayrılmıştır: Müslümanlar (Ensar ve Muhacir), Yahudiler ve Münafiklar (Müslüman gibi gözükmelerine rağmen, gerçekte Müslüman olmamış kişiler).[108]

Bir diğer görüşe göre, Hristiyanlığın ve Yahudiliğin iktidar, askeri güç ve siyaset konularını yeterli düzeyde ele alamamaları sonucu her ikisi de Roma yönetimi döneminde yabancı bir yönetimin altında yaşamayı kabul etmişlerdir. Bu nedenle de bunun farkında olan Hz. Muhammed'in Medine Vesikası ve Medine'de kabileler konfederasyonundan kendi ahlaki misyonu tarafından yönlendirilen bir ümmet yaratmak yönündeki öğretileri de buna dönük değerlendirilmelidir.[109]

İslamiyet'in kurallarının her alanda (toplum yaşamı, özel hayat, ticaret kuralları, ibadet gibi) pratiğe geçmeye başladığı Medine süreci bu yönüyle Mekke'den farklı olarak bir yönetim sistemi-toplum inşası süreci olarak görülmektedir. Bu yeni sistem-toplum inşasının, diğer bir deyişle siyasi liderliğin en önemli göstergelerinden biri olarak Medine Vesikası, bir yandan Müslümanlığın kardeşlik ve bir arada yaşam felsefesini vurgularken, diğer yandan Medine Devleti'nin kurulması yönündeki ilk adım olarak görülebilir. Anlaşmanın yapılma nedenleri, taraflar ve anlaşma şartları, İslam'ın hem adem-i merkeziyetçi bir siyaset ve yönetim modeli benimsediğini, hem de ortak kent savunması ve yargı ile Medine'de yaşayan tüm kabileler için ortak vatan ve devlet olmanın adımlarını attığını göstermektedir. Ancak araştırmalardan, Hz. Muhammed ve Dört Halife döneminde, daha sonra gerçekleşecek Emevi veya Abbasi gibi devlet modellerinden farklı olarak konfederal ve özerk bir siyasi yapılanma ile devletsiz bir sistemin var olduğunu söyleyebiliriz.

2.2.1.1.3. Ulus ve Ümmet Kimliğinin Oluşumu

İslamiyet'in doğuşu, Arap kimliğinin oluşum sürecini de beraberinde getirmiştir. Hz. Muhammed ve İslam'ın siyasal düşüncesi ile aynı anda hem bir Arap ulusu hem de

[108] Er, **Siyasal İslam Düşüncesinin Doğuşu ve Devlet,** 282-283.
[109] Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, s. 32.-33.

uluslararası bir topluluk oluşturulurken; aynı anda hem bir ulus düşüncesi ortaya çıkarılmış hem de ortaya çıktığı anda bu düşünce ümmet vasıtasıyla aşılmıştır.[110]

Hz. Muhammed; kabilenin ve devletin yerine, dini bir topluluk ile ahlaki ve hukuki bir düzen getirmeye çalışırken, Araplar eşzamanlı olarak hem tek tanrıcılığa geçmişlerdir hem de kabileden ulusa dönüşürken uluslararası bir kimlik kazanmışlardır. Hz. Muhammed'in öğretisi, düşünce biçimlerine yakın geçmişlerinde kabile tarihi olan insanlar tarafından uygulanmaya başlanmıştır. İslam; bireyi toplumsal sorumluğun merkezine yerleştirerek kabile toplumunda devrim yapmış, adalet kaygısını klan bağlarına üstün hale getirmiştir. Ümmetin Arap kabilelerinde olduğu gibi akrabalıkla değil, iman ve adalet ile bağlandığı söylemi ile kabile-ötesi ve millet-ötesi bir toplum oluşturulabilmiştir. Ancak, bu değişimle birlikte, ana İslam toplumunda kabile kimliği anlamlı olmayı sürdürmüş, İslam'ın klanlara ve kabilelere iç yapılarını yok etmeden yer vermesi Orta Asya'da ve Afrika'da Sahra Çölü'nün güneyindeki bölgede kolaylıkla yayılmasını sağlayan nedenlerden biri olmuştur.[111]

İslam'ın çok kısa zaman içerisinde bu kadar hızlı yayılabilmesinin diğer nedenleri, İslam'ın hiç ödünsüz bir tek tanrılık üzerine oturtulmuş olması, tüm insanlığa seslenmesi ve net bir dil kullanması olmuştur. Özellikle göçebe yaşamı bırakıp tarım ve ticaretle uğraşmaya başlayan ve geleneksel göçebe değerlerini yeni tip yaşam biçiminin gerekleriyle bağdaştırmada güçlük çeken Araplar arasında yerleşik kent yaşamının kurallarını koyarak başarmıştır.[112]

Sonuç olarak, Hz. Muhammed'in Mekke'de dini öncülükle insanları İslam'a davet ederken, Medine'de bu öncülük rolü büyümüş, buna siyasi ve toplumsal yeni nitelikler eklenmiştir. Bunların yanı sıra, İslam'ın yayılması için yaptığı savaşlar İslam'ın askeri yönünü ön plana çıkarmıştır. Bu nedenle, Hicret olayı ve Medine'de 10 yıl devam eden peygamberlik süreci İslam'ın siyasal, askeri ve toplumsal olanla

[110] Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, s. 32.
[111] Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, s. 33-37.
[112] Sander, **İlkçağlardan 1918'e,** s.48-49.

birleşmesi bakımından önemlidir. Medine Vesikası bu anlamda özel bir yere sahip olmuş, farklılıkların bir arada yaşaması ve ümmetin inşası açısından anayasal bir nitelik kazanmıştır. Kent yönetimi ve daha sonra İslam'ı kabul eden diğer yerleşim yerleri ve kabilelerle oluşturulan özerk ve konfederatif devletsiz yapılanma, İslam öncesi dönemin kabile özellikleri ile İslam'ın etkileşimi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu dönemde oluşan Arap ulusu ve kimliği, çağına göre oldukça ileri bir düzeyde iken, aynı anda ümmet ile Müslümanlar arasında evrensel bir bağın kurulmuş olması, İslam'ı tek bir halk veya coğrafyanın dini olmaktan çıkarmıştır. Ancak, kabile zihniyetini aşıp bireyi üstün kılmakla birlikte, kabilenin özgün ve özerk yapısına dokunulmamasının İslam'ın siyasal düşüncesi açısından en az ümmet inşası kadar stratejik olduğunu söylenebilir. Bedevilerin sosyolojik yapısı, İbn-i Haldun'un da açıkladığı gibi, herhangi bir siyasal iktidara biat etmeme üzerine kuruluyken, yine aynı coğrafyada ortaya çıkan Hristiyanlığın ve Museviliğin de çöl toplumu tarafından yeterli kabul görmemiş olmasının, İslam'ın stratejik başarısı olduğu şeklinde ifade edilebilir.

2.2.1.2. Dört Halife Dönemi

Hz. Muhammed'in 632'de ölümünden 661 yılında Emevi Hanedanlığı'nın kurulmasına kadar olan dönem "Halifeler Dönemi" veya "Dört Halife Dönemi" olarak adlandırılmaktadır. Özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda İslami hareketlerin Hz. Muhammed dönemi ile birlikte en çok referans vereceği dönem olmakla birlikte, kendisinden sonra siyaset ve iktidar açısından İslam'da ilk bölünmeleri yaratacak bir zaman dilimi de olmuştur. Peygamberin, üzerinde anlaşma sağlanmış bir örgütlenme biçimi oluşturmadan hükümet etmesinin sonuçları, 656'dan 661'e kadar ümmeti parçalayan bölünmelerde ortaya çıkacaktır. Bu dönemin olayları veya bunların anlatım biçimleri daha sonraki Müslümanlar için simgesel ve mezhepsel bir anlam kazanacak ve o zamandan itibaren İslam'daki kimlikleri ve siyasal düşünceyi şekillendirecektir.[113]

[113] Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, s.40.

İslam dininin herhangi bir yönetim modelini önermek yerine yönetimde genel prensipleri belirlemiş olması ve nasıl bir modelin uygulanacağının açık olmaması, Hz. Muhammed'in vefatı sonrasında Müslümanların yeniden kabilecilik hayatlarına dönme temayülü göstermesine neden olmuştur. Hz. Muhammed'in vefatıyla, Ensar Sakife'de[114], Haşimoğulları Hz. Ali'nin ve muhacirler Hz. Ebubekir'in etrafında toplanırken, kendilerini bağımsız hisseden bedevi kabileler de Medine'ye zekat göndermeyi reddetmişlerdir. Sonunda, Hz. Ömer'in de müdahalesiyle, Beni Saide Sakifesi'nde toplanan ensar ve muhacirler, Hz. Ebubekir'i halife seçmişlerdir[115] ve böylece kısa bir süre içerisinde düzen yeniden sağlanmıştır. Daha sonra, halife seçim görevi İslam Halifesi'nin kim olacağına dair icma ile karar veren *Ehlü'l akd ve'l hal*[116] tarafından yerine getirilmiştir.[117]

İlk halife Hz. Ebubekir seçilirken, halifenin özellikleri de tartışılmış ve beş şart konulmuştur. İlim, adalet, kifayet (yeterlilik) ve duyularının ile organlarının sağlam olması üzerinde anlaşılan dört şart iken, beşinci olan Kureyş kabilesinden olma şartı üzerinde en çok tartışılan konu olmuştur. İbn-i Haldun, bunu asabiyet (güçlü ve kenetlenmiş topluluk) teorisi üzerinden meşrulaştırarak, bu şartı asabiyete ve güçlü kabile, kavim ilişkilerine bağlamakta, Kureyş kabilesinin üst soy olan Mudar'ın en güçlü ve üstün kabilesi olduğunu belirtmektedir. Bu durumda, eğer halifelik başkasına verilmiş olsaydı; onlara karşı çıkılacağını, itaat edilmeyeceğini ve bunun da anlaşmazlık ve bölünmelere yol açacağını ifade etmiştir.[118]

---

[114] Sakife Toplantısı, hem ortaya çıkan kararlar hem de İslam dünyasının dağılmasını engellemesi nedeniyle İslam tarihinin en önemli toplantısı olarak görülür. Ensarın ikili halifelik (bir ensar, bir muhacir) önerilerinin reddedilerek halifeliğin tek kişinin temsiliyeti ile Kureyş'te kaldığı, Hz. Ebubekir'in ortak kararla halife seçildiği ve biatın sağlandığı bu toplantı Müslüman topluluğun geleceği ve birliğin sağlanması açısından önemli olmuştur. Ayrıntı için Bkz. Er, **Siyasal İslam Düşüncesinin Doğuşu ve Devlet,** s. 125-134.

[115] Er, **Siyasal İslam Düşüncesinin Doğuşu ve Devlet,** 120.

[116] İslam devlet başkanını (imam, halife)seçmek için oluşturulmuş ve gerektiğinde onu azletme yetkisine de sahip olan meclis. Bkz. İbn-i Haldun, **Mukaddime – Birinci Cilt,** s. 273.

[117] İbn-i Haldun, **Mukaddime – Birinci Cilt,** s. 273.

[118] İbn-i Haldun, **Mukaddime – Birinci Cilt,** s.275-276.

Halifeliği iki yıl gibi oldukça kısa bir süre devam eden Hz Ebubekir döneminin iki önemli gelişmesi, İslam'da dağılma tehlikesi olan otoriteyi yeniden kurması ve cihadı Müslüman olmayana karşı sürekli birliği sağlayacak bir yöntem olarak öne çıkarmasıdır. Hz. Ebubekir, ilk olarak zekat vermeyi reddeden Arap kabileleri ile ilgili sorunu çözmeye çalışmıştır. Arap kabilelerinin zekat vermeyi reddetmesinin arkasında siyasi olarak kabilelerin artık otoriteyi tanımayacaklarının ilk sinyalleri bulunduğu ve bu durum, Hz. Muhammed'in ölümüyle birlikte Medine'de kurulan dini ve siyasi birliğin dağılması anlamına geldiği için, Hz. Ebubekir, kabilelerle savaşıp Medine'deki siyasal birliği pekiştirmiştir.[119] İç sorunları çözdükten sonra Müslüman kabilelerin tekrar başkaldırmasını önlemek amacıyla da bedevilerin savaşçı özelliklerini dışa karşı kullanmaları için cihat amaçlı onları kuzeydeki yerleşik ülkelere, Sasani ve Bizans'a yönlendirmiştir. Kendisinden sonra gelen Halife Ömer de aynı yöntemi uygulamış ve on yıldan daha kısa bir süre içerisinde Roma'nın Ortadoğu topraklarının (Filistin, Suriye, Mısır ve Cyrenaica [Libya'nın doğu sahil kesimi]) İslam'ın egemenliği altına girmiştir.[120]

Hz. Ebubekir'in tavsiyesi ve sahabelerin biatıyla göreve gelen ikinci halife Hz. Ömer; cihat politikasını devam ettirmiş, fethedilen alanlarda çöl ile ekili araziler arasında kalan yerlere garnizonlar yerleştirmiştir. Yine, taşınabilir savaş ganimetlerinin Medine'de bölüştürülmesi için divan (kayıt) kurulmuş, paylaşımlar bu divan eliyle yapılmıştır.[121] Ekonomi, Medine'de kurumsallaşmaya başlarken, bir yandan da İslam'da ilk sınıf oluşumlarını ve tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Alamtabriz'in tezinde Al-Tabari ve Al-Ya'qubi'den yaptığı aktarım göre, Hz. Ömer'in emriyle "Divan-i Atâ" aracılığıyla Müslümanların payı peygambere yakınlık ve kabilelerine göre belirlenmiştir. Divan-i Atâ'nın dağıtım politikası kısa bir zamanda bazı kabilelerde ve topluluklarda servet birikimine yol açmış ve bunun sonucunda aralarında büyük farklılıklar olan

[119] Er, **Siyasal İslam Düşüncesinin Doğuşu ve Devlet,** s.124.
[120] Goldschmidt ve Davidson, **Kısa Ortadoğu Tarihi,** s.83.
[121] Goldschmidt ve Davidson, **Kısa Ortadoğu Tarihi,** s. 87.

ekonomik sınıflar oluşmaya başlamıştır. Bu eşitsiz sınıflar ileride ortaya çıkan siyasi ve mezhebi birçok isyan ve hareketinin de temelini hazırlamıştır.[122]

Hz. Ömer'in bir suikast sonucu öldürülmesinden sonra yerine üçüncü halife olarak Hz. Osman seçilmiştir. Hz. Osman'ın; aile bağlarına önem vermesi, kendi kabilesinden kişileri önemli mevkilere getirmesi, ümmet içerisinde değişen sosyal ve ekonomik koşullar[123] ile diğer Arap kabilelerinden bölgedeki idareciler hakkında gelen şikayetler, valilerin görevlerinden alınmaları, suçlamalar ve benzeri durumlar halifenin öldürülmesi ile sonuçlamıştır.[124]

Hz. Osman'ın ölümü üzerine halife olan Hz. Ali'nin halifelik dönemi İslam tarihi açısından sancılı bir süreç olmuştur. Çünkü, İslam tarihindeki en büyük mezhep bölünmesi olan Sünni-Şii bölünmesi köklerini Hz. Muhammed'in vefatı ile başlayan Hz. Ali'nin halifelik hakkı tartışmalarından almış, Hz. Ebubekir'in halife seçilmesiyle artmaya başlamıştır. İslam dünyasında ilk mezhep bölünmelerine yol açan bu durum, Hz. Ali'nin ve çocuklarının öldürülmeleriyle Şii ve Sünni mezhep ayrımının açık bir biçimde ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır.

Dost, taraftar ve yardımcı anlamlarına gelen Şia aynı zamanda Hz. Ali ve oğullarına tâbi olanları ifade etmek için kullanılmaktadır. Ehl-i Sünnet- Sünni anlayışın aksine Şiiliğe göre, imamet; ümmetin görüşüne ve bu görevi üstlenecek kişinin onlar tarafından tayin edilmesine bırakılacak genel işlerden biri değildir, aksine İslam dininin ana unsurlarından ve temel direklerinden biri olduğu hususunda görüş birliği içindedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in kendinden sonra imamet görevini kimin üstleneceğini belirlemeyi ihmal etmiş olması veya bu işi ümmete havale etmiş olması mümkün değildir. Yine, bu görüşe göre Hz. Peygamber'in imam olarak belirlediği kişi de Hz. Ali'dir.[125] Halifeliğin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu iddia eden Şii grup zamanla kendi

[122] Alamtabriz, **Ortadoğu'da Siyasal İslam: İran, Mısır ve Suudi Arabistan …**, s. 32.
[123] Goldschmidt ve Davidson, **Kısa Ortadoğu Tarihi,**s. 88-90.
[124] İbn-i Haldun, **Mukaddime – Birinci Cilt,** s. 302.
[125] İbn-i Haldun, **Mukaddime – Birinci Cilt,** s. 278.

içerisinde de bölünmeler yaşamış ve başta İmamiye ve Zeydiyye olmak üzere yeni alt mezhepler ortaya çıkmıştır.[126]

Hz.Ali'nin, isyanların var olduğu bir dönemde halife olması, kabilesinin desteğini alamaması, Hz. Osman'ın katillerini bulmada hızlı davranamaması, bu durumun muhalifleri tarafından açıkça kullanılması, Hz. Osman'ın atadığı valileri hızla görevden alması, Medine'den ayrılıp Kufe'ye gitmesi ve dolayısıyla Medine'de İslam'a bağlı kitleden uzak kalması halifelik döneminin sorunlu geçmesinin başlıca nedenleri olmuştur.[127] Hz. Ali'nin görevden almak istediği valilerden biri olan Ümeyyeoğulları'ndan Şam Valisi Muaviye, Hz. Osman'ın katillerinin bulunmamasını da bahane ederek Hz. Ali'ye savaş açmıştır.[128] Hz. Ali ve Muaviye arasında 657 yılında Sıffin savaşında -galip durumdayken- Hz. Ali'nin ateşkese gitmesi ve hakem belirlenmesi[129] nedeniyle Hz. Ali'nin yandaşlarından bazıları bu anlaşmayı tanımamışlardır; bu da onlara muhalifleri tarafından Harici (ayrılıkçı veya isyancı) denmesine yol açmıştır. Diğer sorunlarla birlikte Hariciler sorunu da büyümüş, sonunda, Hz. Ali, 661 yılında Hariciler tarafından öldürülmüş, oğullarından Hz. Hasan da Hz. Ali taraftarlarınca halife seçilmesine rağmen Muaviye'nin halifeliğini tanımıştır. Böylece Emevi Halifeliği dönemi (661-750) başlamış ve İslam'da –bir tür- birlik yeniden sağlanmıştır.[130]

Kısaca, Dört Halife Dönemi; yöneticilerin vasıfları, adalet, İslam'ın yayılması, İslami kurumların altyapılarının oluşturulması, yönetimde kabilelerin ve farklı din ve inançların temsiliyeti gibi nedenlerden ötürü Hz. Muhammed dönemi ile birlikte İslam'ın altın çağı olarak görülmektedir. Cahiliye devrini kapatan ve Araplara bir ulus

---

[126] Şiiliğin alt grupları hakkında ayrıntılı tartışmalar için bkz. İbn-i Haldun, **Mukaddime – Birinci Cilt,** s. 278-284.

[127] Er, **Siyasal İslam Düşüncesinin Doğuşu ve Devlet,** 164-167.

[128] Goldschmidt ve Davidson, **Kısa Ortadoğu tarihi,** s. 91.

[129] Hakem olayı, Hz. Ali ve Muaviye'nin Sıffin Savaşı'nda barışçıl bir çözüm bulmak için hakeme gitmeleri, daha sonra Muaviye'nin temsilcisinin Ali'nin temsilcisini aldatarak Hz. Ali'nin halifelikten istifa etmesini istemesidir. Bu durum, Hz.Ali'yi bundan sonraki süreçte zor durumlarla ve Haricilerin artan baskısıyla karşı karşıya bırakmıştır. Bkz. Goldschmidt ve Davidson, **Kısa Ortadoğu Tarihi,** s. 92.

[130] Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, s.41.

kimliği kazandıran bu çağ, yüzyıllar sonra İslami yeniden uyanış sürecinin de referans noktası olacaktır. Hz. Muhammed gibi, yerine gelen halifelerin de saltanat ve saraylardan uzak kalması, mütevazı bir yaşam sürmesi ve halkla iç içe olması bu dönemin siyasal ve toplumsal düşüncesinin temelini oluşturmuştur. Ancak, aynı dönem, İslam'ın ilk mezhep bölünmesi olan Şii ve Sünni mezhep bölünmesinin yaşandığı bir zaman olmuştur. Bu bölünme, zaman içerisinde mezheplerin hukuk, toplumsal yaşam, yöneticiye itaat, ibadet başta olmak üzere tüm alanlara sirayet etmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla, Ortadoğu'da bugün hala devam eden savaşlarda sadece sömürgeciliğin değil, aynı zamanda köklerini bu dönemden alan Şii ve Sünni ayrışmasının da önemli bir rol üstlendiği belirtilebilir.

2.2.2. İslam Devleti Deneyimleri

Dört Halife döneminin sona ermesinin ardından İslam ve siyaset ilişkisinde yeni bir aşamaya geçilmiş ve İslam devleti deneyimleri başlamıştır. Bu kısımda, önemli İslam devleti deneyimleri kısaca aktarılmaya çalışılacaktır.

2.2.2.1. Emeviler

Dört Büyük Halife (Hulafe-i Raşidin) Dönemi Hz. Ali'nin ölümü ile son bulmuş, Hz. Hasan'ın halifelik hakkından feragat etmesiyle birlikte, Muaviye halife olmuş ve Emeviler dönemi başlamıştır. Emeviler dönemi, bir yandan İslam devletinin sınırlarının genişlediği, bir yandan da halifeliğin babadan oğula geçmesi ile saltanatın başladığı dönem olmuştur. İslam'da iç savaşın yükseldiği Hz. Ali döneminden sonra İslam'da yeniden birlik oluşturabilen Emeviler, iktidar politikaları nedeniyle İslam dünyasında yönetim konusunda önemli tartışma konularından birini oluşturmuşlardır.

Meşruiyetlerini öncelikle Hz. Osman ile olan akrabalıklarına dayandıran Emeviler; imamlık monarşisi görüşünü dini bir dille ifade etmiş ve bunun için Ortadoğu'nun monarşi retoriğinden yararlanmış, İslam'a özgü fikirleri kullanmış ve

kendilerini hem Peygamberin hem de Allah'ın Vekili olarak göstermişlerdir.[131] Muaviye'nin siyasal alanda yarattığı bu değişimler kısa zaman içerisinde tartışmaları ve bölünmeleri derinleştirmiştir. Muaviye, Arap siyaset geleneğini İran ve Roma tecrübesi ile birleştirerek Kureyş veraset halifeliğini ortaya çıkarırken Şiiler, Hariciler ve Mutezileciler hilafetin saltanata dönüşümünü İslami devletten büyük bir sapmanın başlangıcı olarak görmüşlerdir.[132] Saltanatla birlikte yönetimde İslami kurallardan ziyade Roma ve İran yönetimi sisteminin geçerli olmaya başlaması ile artık saraylarda oturan, halkla aralarında mesafe olan, bireylerin değil, devletin ve hatta belli bir ailenin çıkarlarının korunduğu bir yönetim biçimi şekillenmeye başlamıştır.[133] Bunların yanı sıra, Muaviye ve sonrasında gelen Emevi hanedanı, Arapçılık siyaseti uygulamaya başlamış , İslam'ı bir Arap dini haline getirmeye çalışmıştır.[134]

Uyguladıkları politikaların bir sonucu olarak, Emevilerin yönetimine karşı hoşnutsuzluk, şeriatı uygulamadıkları yönünde güçlenen muhalefet, Müslüman toplulukta farklı siyasal uzantıları olan çeşitli dini görüşlerin ortaya çıkması, gelirlerin adil dağıtımının olmayışı, Arap olmayan Müslümanlar tarafından sevilmeyişleri[135] gibi birçok sorun ile yüzyüze kalan Emeviler'e karşı isyanlar başlamıştır. Son olarak Arap milliyetçiliği ile Arap olmayanların, Ümeyyeoğullarını üst düzey yöneticiliklere getirmeleri ile diğer Arap kabilelerin ve ayrımcılık uyguladıkları Şiilerin isyanlarına zemin hazırlayan Emeviler, sonunda Abbasiler tarafından yıkılmıştır. Yıkıldığında geriye sınırları oldukça geniş bir İslam Devleti bırakırken, diğer yandan saltanat ve Arap milliyetçiliği ile birlikte toplumdan ayrışmış ve iktidarlaşmış bir İslami yönetim deneyimi bırakmıştır.

---

[131] Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, s. 44.
[132] Alamtabriz, **Ortadoğu'da Siyasal İslam: İran, Mısır ve Suudi Arabistan …,** s. 34.
[133] Er, **Siyasal İslam Düşüncesinin Doğuşu ve Devlet, s.**291.
[134] Er, **Siyasal İslam Düşüncesinin Doğuşu ve Devlet,** s. 293.
[135] Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, s.45.

2.2.2.2.Abbasiler

İslam tarihinde Osmanlı devletinden sonra en uzun yaşamış (MS 750-1253) olan Abbasiler, Emevilerin yıkılmasından sonra ortaya çıkmıştır. Abbasiler dönemi, İslam bilim ve tekniğinin geliştiği bir nevi İslami rönesansın yaşandığı bir dönem olmuştur. Emevilerdeki Arap milliyetçiliğinin yerini İslami tema almış; sadece Arap unsuru değil, diğer Müslüman milletlerin de yönetime katılması ve Araplarla eşit hale gelmesi sağlanmıştır. Ancak yönetim biçimi saltanat olarak kalmaya devam etmiştir.[136]

Black; Abbasilerin, Emevilere karşı başlangıçta devrimci bir çıkış yaptıklarını ancak çok geçmeden İslami kabilecilik sonrası anlayış ile törpülenmiş olan patrimonyal bir hanedan monarşisini benimsediklerini vurgulamaktadır. Abbasiler, iktidara geldikten kısa bir süre sonra çeşitli Şii fraksiyonlar gibi azınlık muhalif gruplara anlayış göstermekten vazgeçmiş ve onun yerine sayıları daha kalabalık olan Proto-Sünnilerle uzlaşmaya çalışmışlardır. Patrimonyal monarşi, klasik evresine Abbasilerin ve onların ardıllarının yönetiminde girmiştir. Bu sırada, Avrupa'da da Charlemagne ile Otto hanedanlarının yönetimindeki emperyal monarşi görüşü yeniden canlandırılmıştır. Black'e göre bu iki benzer ideolojik olgu birbiriyle bağlantısız değildir. Batı Hristiyanlığı bu şekilde kendisini Müslüman istilalarına karşı siyasal olarak yapılandırmaya çalışıyordu ve her ikisi de krallığa dayalı Ortadoğulu tek tanrıcılıktan kaynaklanıyordu.[137]

İslamiyet, Abbasi döneminde; Orta Asya platolarına, Kuzeybatı Afrika'dan Orta İran'ın ve Doğu Anadolu'nun platolarındaki otlaklarına, sulamaya dayalı tarım sistemlerinin bulunduğu Irak, Mısır ve Ceyhun bölgesine kadar (Maveraünnehir) her yere yayılmıştır. İslami fetihler, Çin'den Şam'a doğu-batı ticareti veya Hint Okyanusu

---

[136] Er, **Siyasal İslam Düşüncesinin Doğuşu ve Devlet,**s. 302- 303.

[137] Black, patrimonyal sistemle hükümdarın, devleti kendisine ve ailesine (tepeden) ihsan edilmiş bir tımar, halkı ise kendi koruyucu ve dağıtıcı hamiliği altında yaşayan bendeler olarak gördüğü bir hükümet sistemini kastetmektedir. Proto-Sünni terimini ise, bir Müslümanın davranışlarına sünnetin (yani halifenin değil de, peygamberin ve arkadaşlarının sözlerinin ve davranışlarının) yön vermesi gerektiğini söyleyen, Gelenekçi olarak da adlandırılan Müslümanlar için kullanmıştır. Bkz. Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, s. 46.

ile Akdeniz arası ticaret gibi uzak yerlerle ticaret konusunda daha önce görülmemiş fırsatlar yaratmıştır.[138] Ancak, Hulefa-i Raşidin ve Emeviler döneminde İslami topluluğun tek bir devleti bulunurken, Abbasiler hiçbir zaman tüm İslami toprakları kendi hükümdarlıkları altına alamamışlardır.[139]

10. yüzyıl ve sonrasında, Abbasilerin zayıflama döneminde genel valiler bağımsız veya yarı bağımsız bir hale gelmişlerdir. Bağımsız hale gelen bu valiler ve daha sonra İslam toplumuna katılan bölgelerin sultanları Abbasi hükümdarlarının manevi otoritelerini tanımışlardır. Halifelik bir nevi manevi otorite haline gelmiş, sultanlar üstü bir makama dönüştürülmüştür. Bir süre sonra, hutbeler halife ve sultan adına okunmaya başlanmış, böylece ikili bir yönetim meydana gelmiştir.[140] Abbasiler 1258 yılında Moğol istilasıyla yıkılmış ve Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferine kadar halifelik makamı 1517 yılına kadar Memlûklerin himayesi altına girmiştir.

2.2.2.3. Büyük Selçuklular

Halifelik makamı kendilerinde bulunmamakla birlikte o dönem Anadolu'da güçlü bir devlet kuran Selçukluların din politikasına kısaca değinmek gerekmektedir. Bunun nedeni, Selçukluların Anadolu coğrafyasında yürüttükleri Sünnileştirme politikasının ve kurduğu medreselerin Osmanlı döneminde de hem ulema hem de devlet bürokrasisi üzerinde etkileri olmasıdır.

Selçuklular, Abbasilerin halen iktidarda oldukları dönemde Bağdat'ı Şii politikası yürüten Büveyhiler'den kurtarmak için kendilerine yaptıkları çağrıya cevap vermişlerdir. Karadaş'ın Bosworth'tan yaptığı aktarıma göre, Selçuklular ve Abbasiler arasında bunun üzerine Sünni bir ittifak kurulmuştur. Sünni mezhebine bağlı Selçukluların Sultanı Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdat'a girmesi ile tehdit sona

[138] Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, s. 47.
[139] Alamtabriz, **Ortadoğu'da Siyasal İslam: İran, Mısır ve Suudi Arabistan …,** s. 35.
[140] Er, **Siyasal İslam Düşüncesinin Doğuşu ve Devlet,** s.303.

erdirilmiş, hilafet merkezinde Sünni iktidar yeniden kurulmuştur.[141] Bu durum Sünni İslam dünyasında ve Abbasiler nezdinde Büyük Selçuklulara önemli bir prestij kazandırırken, diğer taraftan 1071 yılında Alparslan'ın Malazgirt zaferi ile Selçukların Anadolu'ya girişleri ve yerleşimleri hızlanmıştır.

Karadaş'ın Hodgson'dan yaptığı aktarıma göre, Selçuklular, o dönem farklı halklar ve inançların yaşadığı Anadolu coğrafyasında içte ve dışta kendilerini korumak amacıyla Sünnileştirme politikası uygulamaya çaba harcamıştır. Dönemin konjonktürü gereği her devlet, bir dini ya da bir mezhebi kendisine 'ideoloji' olarak seçmiştir ve bu durum Selçuklular için de geçerli olmuştur. Mezhebin özellikleri kendi şartlarına uygun olduğu için Sünnîliği bir 'doktrin' olarak benimsemişlerdir ve 'Sünnî birliği oluşturma'yı hedeflemişlerdir. Döneminin ünlü devlet adamı Nizamülmülk de bu amaç doğrultusunda devleti ve devlet organlarını yapılandırma yoluna gitmiştir.[142]

2.2.2.4. Osmanlılar

Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Memlûklerin himayesinde bulunan halifeliği Osmanlı himayesine alması ve halifeliğin Osmanlı sultanlarının birer unvanı olmasından çok daha önce Osmanlılar ve İslam arasında bir ilişki başlamış, bu ilişki geleneksel ve patrimonyal devlet anlayışı ile Sünni İslam temelinde ilerlemiştir.

Osmanlı hanedanının ilk yöneticileri yeni bir din veya hukuk sistemi oluşturmuş olmamakla birlikte, kendilerinden önce Anadolu'ya gelip yerleşmiş bulunan Müslüman Türklerin yaşayış tarzlarını, din, hukuk, ahlâk, iktisat, âdet, örf ve diğer özelliklerini miras olarak almışlardır.[143] Osmanlı rejiminin en önemli yanının dinsellikten çok dini, hilafet-padişahlığı ve doğu despotizmini de içinde barındıran geleneksellik olduğunu

---

[141] Cağfer Karadaş, "Selçuklular'ın Din Politikası", **İstem Dergisi**, 2003, http://dergipark.gov.tr/download/article-file/260598 , (15.04.2018), s.100.

[142] Cağfer Karadaş, Selçuklular'ın Din Politikası, s.105.

[143] Eyüp Baş, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Din Kültürü ve Hayatı (Tarih Yazarı Neşrî'nin Anlatılarına Göre)", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 2001, http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1633/17502.pdf (15.04.2018), s.57.

vurgulayan Niyazi Berkes de, Osmanlı Devleti'nin bir halife padişahlığı haline gelmesinin kuruluşundan ancak iki yüzyıl sonra gerçekleştiğini ifade etmektedir.[144]

Osmanlılarda din ve devlet ilişkilenmesinde en önemli kurum şeyhülislamlık olmuştur. Selçuklularda Nizamiye medreseleri ile başlayan ve daha sonra Osmanlılarda da Sünnilik temelinde kitabi bir İslam anlayışının yerleşmesinde etkili olan medreselerde ulema yetişirken, Müslüman yöneticiler ideolojik olarak kendi meşruiyetlerini sağlamak için çoğu zaman bu ulema arasından kendi seçtikleri kişileri şeyhülislam olarak atamışlardır.[145] Osmanlı Devleti'ni bir din devleti olarak tanımlayan Black; Osmanlılarda, ulemanın ilk kez resmi bir yapıya ve hiyerarşik bir sisteme kavuştuğunu, şeyhülislam makamının kendine özgü yetkileri bulunduğunu belirtmektedir.[146]

Ancak, şeyhülislamın özgün yetkilerine rağmen, bu yetkilerin devlet onayı dışında kullanıldığı çok az durum bulunmaktadır. Bu konuda, Osmanlı düzeninin teokratik bir düzen olarak tanımlanamayacağını belirten Berkes, teokratik rejimin tersine Osmanlı'da din maslahatı değil devlet maslahatının başta geldiğini vurgulamaktadır. Osmanlı devlet rejiminde, din adamları -yani ulema ve dolayısıyla şeyhülislam- devlet gerekliliklerinin görevlileridir. Osmanlı'da İslam dininin en üstün yetkilileri -devletin yargı ve ifta yetkisine sahip olan kadıasker ve şeyhülislam-kendilerine devlet tarafından verilen destek çerçevesinde sınırlı kalmış ve ulemanın devlet ile dünya işlerinde kendi başına yargı yürütmek istemesi ise sadece devlet gücünün çok aşındığı zamanlarda olmuştur.[147]

Şeyhülislam makamının kurumsallaştırılması gibi din-devlet alanında diğer önemli bir yenilik ise hukuk alanında Kanun-i Osman olarak da bilinen laik kanunlar çıkarılması ve bu kanunların Şeriat sistemine entegre edilerek her iki hukuk türünün aynı mahkemeler tarafından uygulanması olmuştur. Kadılar bu sistemde hem örfi hem de

---

[144] Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s.29-30.
[145] Anzavur Demirpolat ve Gürsoy Akça, Osmanlı Toplumunda Devlet ve Ulema**, EKEV Akademi Dergisi,** 2009, s.5.
[146] Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi,** s.283.
[147] Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 25-27.

şeriata göre karar veren, devlet ile dini birbirine kenetleyen kilit taşı konumunda olurken, kadıların verdikleri hükümlerin uygulanması ile toplumda şeriat düzeni kurulmuştur. Ancak, tamamen padişahın otoritesine dayandığı için kanunun padişah üzerinde kısıtlayıcı bir etkisi olmamıştır.[148]

Gaza/cihad anlayışı da selefleri gibi Osmanlılarda da devam etmiştir. Kuruluş devrinden başlayarak devletleşme sürecinin yaşandığı 14. ve 15. yüzyıllar boyunca büyümeyi de sağlayan bir etken olarak devam eden gaza/cihad anlayışı, Osmanlıların gerek Rumeli'deki fetihleri gerekse Anadolu'daki Müslüman Türk beyliklerine karşı giriştikleri savaşları bu kavram çerçevesinde meşrulaştırmasını sağlamıştır.[149]

Özetlemek gerekirse, 1517'de halifeliğin Memlûklerden alınmasından çok daha önce Osmanlılar ve İslam arasında güçlü bir bağ kurulmuş, bu bağ hilafetin de Osmanlı'nın eline geçmesi ile son aşamaya geçmiştir. Osmanlılar, İslam aleminin koruyucusu ve temsilcisi haline gelmiştir. Hukuk sistemi ve toplum düzeni başta olmak üzere pek çok konuda İslam kurallarını ve kaidelerini uygulayan Osmanlı'da -özellikle güçlü padişahlar döneminde- şeyhülislamın devletin ve padişahın aleyhine söz söyleyememesinin, Osmanlı'da devletin bekasının dinden önce geldiğini gösterdiği söylenebilir.

2.2.2.5. Safeviler

Bugünün İran Devleti'nin sınırlarında 15. yüzyıl sonlarında Safevi tarikatının büyümesiyle kurulan Safevi Devleti, Emevi, Abbasi ve Osmanlılardan farklı olarak İslam'ın Şii mezhebine dayalı bir din devleti olmuştur. Bu yönüyle, diğer İslam devletlerinden farklı olmasının yanı sıra hem günümüz 1979 İran İslam Devrimi'nin hem de Ortadoğu'daki Şii öğretinin anlaşılması açısından önemlidir. Yine Lübnan ve

[148] Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi,** s. 286-298.
[149] Baş, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Din Kültürü ve Hayatı …,** s.68.

Irak'la[150] kurulan tarihsel ilişkiler ve mezhep bağları açısından da özel bir yer tutmaktadır.

Krallık devletine karşı olan Şii (ve Harici) görüş; uzun bir süre boyunca bir devlet ideolojisi geliştirme, bir devlet kurma şansı bulamamıştır. Şiilik, İran'da Safevilerin Şii bir devlet kurmasına dek bazen gizli bazen açık yaşayan, fakat daima siyasal güçlerin baskısı altında spiritüalist bir mezhep olarak kalmıştır. Şiiliğin aşırı kanadının kurduğu devletler de (İran'da İsmaili devleti, Mısır'da Fatımi devleti) ortaya çıkar çıkmaz devrimci görüşünün tersine despotik bir devlet biçimi almıştır.[151]

Modern İran'ın kurucusu olarak kabul edilen ve "Büyük Sufi" diye bilinen İsmail'in, 1501 yılında şahlığını ilan etmesiyle İran'da Safevi hanedanı kurulmuştur. Şah İsmail, çok geçmeden Şiiliği devletin resmi dini ilan etmiştir.[152] Ancak, Şah İsmail, İran'da mevcut bir Şii dini kurumu olmadığından, Arap topraklarından -özellikle de Lübnan'dan- Şii uleması ile hukuk uzmanları getirterek böyle bir kurum oluşturmuştur. Şah İsmail, On İki İmam Şiiliğini kabul etmiş ve Saklı On ikinci İmam'ın yeryüzündeki temsilcisi olduğunu iddia etmiştir. Böylece, kendisini İmam'ın rehberliği altında, dini uygulamalar ve hukuki konularda kesin hüküm verecek güce sahip olarak göstermiştir.[153] Din ve siyaset erklerini birleştiren Şah İsmail, din erkinin etkisini Fatımilerden bu yana bütün İslam hükümdarlarından çok daha fazla artırmıştır. Safevi Şiiliğinin karşı koymama ve koşulsuz itaat öğretisini destekleyen kendine özgü din görüşü ve kurumsallaşması, mutlak hükümdarlık kuramını vurgulamak ve sağlamlaştırmak için kullanılmıştır.[154]

---

[150] Irak topraklan Osmanlı Sünniliği ile Safevi Şiiliği arasındaki üstünlük mücadelesinin merkezi olmuştur. Bağdat Osmanlılar için evrensel İslamiyet'in kurucuları olan Abbasilerin başkenti iken Safeviler içinse Şiiliğin en kutsal yerleri olan Şii ilahiyatının merkezi Necef ve İmam Hüseyin'in şehit edildiği Kerbela'nın bulunduğu ülke olmuştur. Osmanlı-Safevi mücadelesinde yerleşen bu mezhep bölünmesi, Irak'ın çağdaş tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Bkz. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi,** s.63.

[151] Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 35.

[152] Mansfield, Ortadoğu Tarihi, s.48.

[153] Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi,** s.59.

[154] Black **, Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, s.313-315.

Özellikle Doğu İran'dan Şiiliğin kurumsallaştırılması ve toplumsal tabana yayılması için getirilen din adamı Karaki'nin öğretileri ile Şiilik, dingincilikten ve uzun zamandan beri ertelenen adil bir siyasi toplum umudundan uzaklaşarak, din adamlarının etkin olduğu siyasi bir teolojiye doğru gitmeye başlamıştır. Öğretilere göre, toplumun en güçlü ve özerk grubu din adamları –molla ve ulema- olurken, artık saklı imam açıkça belirlenmiş vekiller (müçtehid) aracılığıyla faaliyette bulunacak, yani resmen temsil edilecekti. Böylelikle, Safevi Devleti'nde yeni Şiilik öğretisi ile çok güçlü bir ahlaki otorite yaratılmış ve müçtehitler profesyonel bir ruhban hiyerarşisinin çekirdeğini oluşturmuşlardır.[155] Bu durum, Osmanlılardaki Sunni ulemasından farklı olarak Şii ulemanın devlete karşı gerektiğinde bir güç olarak ortaya çıkmasına yol açtığı, zaman içerisinde devlete bağlı ulema değil, ulemaya bağlı bir devlet çıktığı ve bu durumun son olarak 1979 İran İslam Devrimi'nde daha somut bir biçimde açığa çıktığı söylenebilir.

Sonuç olarak, Emevilerle başlayan ve Osmanlılar ile en güçlü halini alan İslam devletleri, yaklaşık 1300 yıllık süre içerisinde sınırları oldukça geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir. Yönetim şeklinin hilafetten saltanata dönüştüğü ve iktidarın hanedanların eline geçtiği bu dönemde, İslam mezhepleri arasındaki bölünmeler devam etmiş, mezhepler arası büyük savaşlar yaşanmıştır. Sünni ve Şii mezhepleri iki büyük cephe olurken, bunların yanı sıra sayısız irili ufaklı alt mezhep ortaya çıkmıştır. İslam devleti deneyimlerinde mezhepler, iktidarların kendini korumak için kullandığı birleştirici bir unsur olurken, hukuktan toplumsal yaşama kadar İslamiyet her alanda yayılmış ve kurumsallaşmıştır. İslam devleti topraklarının bu kadar genişlemiş olmasında ise İslamiyet'in gaza anlayışı büyük bir yer tutmaktadır.

2.2.2.6. İbn-i Haldun'un Halifelikten Hükümdarlığa Geçişe Bakışı

Emeviler döneminde halifelikten hükümdarlığa geçişin İslam toplumunun belli kesimleri tarafından kabul edilmediği, hem İslam hem de Arap kabile kültürüne

[155] Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, s.321-324.

uymayışı İslam bilginleri tarafından da sıkça tartışılan bir konu olmuştur. Bu konu ile ilgili İbn-i Haldun Mukaddime eserinde belli noktalara değinmiştir.

Öncelikle asabiyet çerçevesinde hilafetten hükümdarlığa geçişi değerlendiren İbn-i Haldun; bu durumun asabiyetin tabii bir gayesi ve sonucu olduğunu, asabiyetten bir hükümdarlığın (devletin) doğmasının isteğe bağlı bir şey değil, zorunlu ve kaçınılmaz bir durum olduğunu savunmaktadır.[156] İbn-i Haldun'a göre ilk dört halife zamanında durum farklıdır çünkü yönetimde temel yönlendirici unsur hükümdarlık karakteri değil dindir ve herkes kendi kendisinin gözetleyicisi konumundadır. Ancak, Muaviye dönemine gelindiğinde koşullar değişmiş, dört halife döneminden sonra ve Muaviye'den itibaren devlet yönetiminde asabiyet son derece güçlenmiş ve kişiler üzerinde dinin yönlendiriciliği zayıflamıştır. Bu nedenle, hükümdarlığın ve asabiyetin yönlendiriciliğine ihtiyaç duyulmuştur. Asabiyet nedeniyle bir dönemden sonra halifelerin kendi oğullarını halifeliğe vasiyet etmelerinin bu durumda yanlış olmadığını, diğer türlü, asabiyeti ve birliği sağlamanın zor olacağını dile getiren İbn-i Haldun; bunun yanı sıra, halifenin kim olacağına karar veren meclisin o dönemde Emevilerden oluştuğunu ve yine birçok kabilenin Emevilere bağlı olduğunu, bu nedenle de farklı bir kişinin halife olmasına sıcak bakılmayacağı ve sorunlar yaşanacağı görüşünü savunmuştur.[157]

Ancak, İbn-i Haldun, burada bir ayrım yapmaktadır ve hedeflenen asabiyet ise saltanatın dine uygun olabileceğini ancak, oğulları vasiyet etmekle hedeflenen halifeliğin bir miras şeklinde kendilerine kalmasını sağlamaksa, böyle bir şeyin dinin amaçlarından olamayacağı da vurgulamaktadır.[158]

Dolayısıyla, İbn-i Haldun, oluşturmuş olduğu asabiyet teorisi çerçevesinde Emevilerin yaptığını verili şartlarda doğası gereği doğru olduğunu vurgularken, aynı

[156] İbn-i Haldun, **Mukaddime – Birinci Cilt,** s.285.
[157] İbn-i Haldun, **Mukaddime – Birinci Cilt,** s. 297-298.
[158] İbn-i Haldun, **Mukaddime – Birinci Cilt,** s. 296-297.

zamanda halifeliğin saltanat amaçlı kullanılmasını dine aykırı bir davranış olarak görmüştür.

2.3. 19. VE 20. YÜZYILLARDA ORTADOĞU'DA İSLAMCILIK HAREKETLERİ

7. yüzyılda Arap Yarımadası'nda doğan İslam; Emeviler, Abbasiler, Safeviler, Osmanlılar gibi devletlerin aracılığıyla geniş topraklara yayılmış; uzun bir kurumsallaşma evresi geçirmiş, toplumsal ve siyasal alanda kök salmıştır. Ancak, Avrupa'nın karanlık ortaçağını sona erdiren bilimsel ve toplumsal hareketlerin Hristiyanlığa ve Hristiyanlık kurumlarına doğrudan etkileri gibi İslam dünyasına da önemli yansımaları olmuştur. Bununla birlikte, İslam dünyasını asıl etkileyen ve yeniden doğuşu için yerelde mücadeleyi zorunlu kılan olgunun, Batı dünyasının başta askeri ve teknolojik olmak üzere toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik alanlarda İslam ülkelerine karşı 16. yüzyıl itibariyle sömürgeleştirme aracılığıyla geliştirdiği emperyal müdahaleler olduğu söylenebilir.

Batı Avrupa'da gelişen kapitalizm ile birlikte güçlenen ve zenginleşen tüccar ve burjuva sınıfı kendi iç pazarlarını oluşturmanın ötesine geçerek keşfedilen yeni kıtalarda da ticareti ele geçirmek için büyük bir yarışa girmiştir. 16. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyıla kadar devam eden sömürgeci yönelim ile önce Amerika kıtası, sonra da Asya ve Afrika, Avrupa ülkeleri arasında paylaşılmıştır.[159] Sömürgeleştirme faaliyetlerinin 15. yüzyıl sonlarında Doğu'da ilk yöneldiği yer Hindistan olmuş; Hollanda, Fransa ve İngilizler arasında bu sahada egemenlik savaşları yaşanmıştır.[160] Hollanda, 1602 yılında kurulan Hollanda–Hint şirketi yoluyla Doğu Hint Adaları'nı yani Endonezya'yı işgal ederken, 1857 yılında İngiltere siyasal olarak Hindistan'ı istila etmiş, burada yönetim resmen Britanya Krallığı'na geçmiştir. Aynı yıl, Fransa, 1830 yılından itibaren işgal

[159] Şaylan, **Çağdaş Siyasal Sistemler,** s.26.
[160] N.V.Yeliseyeva, **Yakın Çağlar Tarihi,** Özdemir İnce (Çev)., Yordam Kitap, İstanbul 2014, s. 26-27.

girişimlerinde bulunduğu Cezayir'i Sahra'ya kadar tamamen ele geçirmiştir.[161] Bu aşamadan sonra, Osmanlı devletinin egemenliğinde bulunan İslam ülkeleri başta olmak üzere Asya ve Afrika'nın sömürgeleştirilmesi hız kazanmıştır. 1871'de Fransa Tunus'u, 1882'de İngiltere Mısır'ı, 1911'de İtalya Libya'yı ve 1912'de Fransa Fas'ı işgal etmiştir.[162]

Ancak bu işgaller, tek bir tarihte veya tek bir ülke tarafından gerçekleştirilmemiştir. Çoğunlukla ticaret ve kapitülasyonlarla başlayan ve nihai olarak askeri işgallere dönüşen sömürgeleştirme faaliyetleri uzun yıllar boyunca devam etmiştir. Yerel direnişlerin yanı sıra sömürgecilerin kendi aralarındaki çatışma ve paylaşımlarına tanıklık edilmiştir. Örneğin, 1767'de Fransa ile imzaladığı kapitülasyonların bir sonucu olarak yarı- sömürge haline gelmiş olan Fas'ın işgali 1912'de gerçekleşmiştir.[163] Yine, 1911'de Fas'ta, Fransızlar Meknes'i, İspanya Larache ve Ksar-es-Sagir'i, Almanya bu duruma karşılık Agadir'i işgal etmiştir.[164]

Bu gelişmeler sonucunda, 19. yüzyıl sonlarında İslam dünyasına bakıldığında, Cava, Orta Asya, Hindistan, Mısır, Arabistan Kıyıları, Tunus, Cezayir gibi ülkelerin; Hollanda İngiltere, Fransa ve Rusya'nın siyasal, ekonomik ve askeri hükmü altına girdiği görülmektedir. Osmanlı Türkiyesi ile Avrupa arasındaki ilişkiler ise Tanzimat'la başlayan statükocu dış politika biçiminden ayrılmıştır. İngiltere'nin Tanzimat bildirisinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün sürmesini destekleyen dış siyaseti; Süveyş Kanalı'na hakim olması ile değişmiş, Osmanlı'yı artık kendi kaderine bırakarak, Hindistan yolu üzerine rastlayan kıyılarda kendi nüfuz bölgelerini kurma yönüne dönüşmüştür.[165]

---

[161] Muhammed el-Behiy, **İslami Direniş ve Islahat: Modern İslam Düşüncesinin Batı Sömürüsüyle Alakası-I,** Çev. İbrahim Sarmış, Ekin Yayınları, İstanbul 1996, s.7.

[162] Borisoviç Lutskiy, **Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi: 16.yüzyıldan 20. Yüzyıla,** Çev. Turan Keskin, Yordam Kitabevi, İstanbul 2011, s.281-286.

[163] Lutskiy, **Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi: 16.yüzyıldan 20. Yüzyıla,** s. 267.

[164] Lutskiy, **Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi: 16.yüzyıldan 20. Yüzyıla,** s. 278.

[165] Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s.341-342.

İslamcılık; sömürgeciliğin yükseldiği bu koşullar altında ortaya çıkmış, hem Batı'nın çok yönlü sömürge politikalarına karşı kuramsal ve eylemsel bir ideoloji hem de dinin ıslahatı ve zamanın şartlarına göre yorumlandığı ve yerelde ilerlemeyi hedefleyen bir düşünce akımı olmuştur.

2.3.1. İslamcılık

Guida ve Çaha'nın eserlerinde Türköne'den yaptıkları aktarıma göre İslamcılık; 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslam dünyasında ortaya çıkan ve amacı İslam'ı inanç, düşünce, ahlak, siyaset, yönetim ve hukuk bakımından hakim kılmaya, Müslümanlar arasında birlik ve dayanışma kurarak İslam ülkelerini Batı karşısında geri kalmışlıktan kurtarmaya yönelik bir çözüm arayışı olarak gelişen bir olgu[166] olarak tanımlanabilir.

Şerif Mardin; İslamcılık cereyanının, özelliklerini daha çok 19.yüzyıl ortalarında kazanan, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak çevresinde ve Hindistan'da şekillenmiş olmasına rağmen 1870'lerden itibaren İmparatorluğun merkezinde gittikçe güçlenen bir ideolojik davranış kümesi olduğunu ifade etmektedir.[167] Bununla birlikte, Mardin, Türkiye'de İslâmcılığın 19. yüzyılın sonunda padişah II. Abdülhamid tarafından desteklenmişse de ayrı bir akım olarak 1908'den, yani II.Meşrutiyet'ten sonra ortaya çıktığını belirtmektedir.[168]

1961-63 yılları arasında El Ezher Üniversitesi'nin rektörlüğünü yapmış olan Muhammed El-Behiy; 19.yüzyıl ortasında doğan İslami düşünce akımını gerek siyasal gerek düşünsel anlamda İslam'a saldırma ve Müslümanları zayıflatma konusunda açık ve gizli bütün tezahürlerinde Batı emperyalizmine karşı bir direniş hareketi olarak tanımlamaktadır. El-Behiy bu akımı aynı zamanda bireysel ve toplumsal alanda

---

[166] Michelangelo Guida ve Ömer Çaha, "İslamcılık", **Dünya'da ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler,** (563-620), Orion Kitabevi, Ankara 2013, s.563.

[167] Şerif Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler III,** Der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.11.

[168] Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler III,** s.26.

Müslüman halkların davranışlarına İslami bir karakter vermek amacıyla, İslami kavramlarla hayat arasında ve onun sürekli gelişen olayları arasında uyum sağlamak için onları yenilemeye çalışan düşünsel hareket olarak açıklamaktadır.[169]

İslamcılık ideolojisinin sınıf karakterini ön plana çıkaran Osman Tiftikçi İslamcılığı, 19. yüzyıl ortalarında ve 20. yüzyıl başlarında Müslüman ülkelerdeki burjuvazinin siyasal, ideolojik, ekonomik ve toplumsal alanlarda (eğitim, hukuk, kadının durumu vs.) istemlerini dile getiren bir akım olarak tanımlamaktadır. Tiftikçi, aynı zamanda İslamcılığı; kapitalizmin girdiği ülkelerde oluşmaya başlayan ulusal burjuvazinin çıkarlarını ifade eden bir ideoloji ve kapitalist yayılmacılığın yol açtığı ekonomik, siyasi, ideolojik yıkıma, dini ve kültürel baskılara, katliamlara karşı bir tepki olarak da tanımlamaktadır.[170]

Entellektüel anlatımını dini olmayan terimlerle yapan Avrupa'nın ilk büyük toplumsal ayaklanması olan Fransız devriminin özgürlük düşüncesinin Osmanlı'da yeni bir siyasal içerik kazandığını ifade eden Sander, bu düşüncenin dışarıda güçlenmekte olan Avrupa emperyalizmine ve içeride koyulaşan despotizme karşı mücadeleye dönüştüğünü belirtmektedir. Sander, Osmanlı devletinde görülen 19. yüzyıl reform hareketlerinin özünün Batı eğitiminden geçen ya da bu düşüncelerden etkilenen aydınların yeni bir laik ve siyasal bağlılık kalıbı yaratma çabaları olduğunu belirtmektedir.[171]

İslamcılık akımının öncüleri olarak genel kabul gören[172] Cemaleddin Afgani (1838-1897) ve Muhammed Abduh (1849-1905) ile Genç Osmanlılar'a bakıldığında,

---

[169]Muhammed el- Behiy, **İslami Direniş ve Islahat: Modern İslam Düşüncesinin …,** s.14-15.

[170]Osman Tiftikçi, **İslamcılığın Doğuşu, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Gelişimi,** Ceylan Yayınları, İstanbul, 2014, s.23-24.

[171] Oral Sander, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme,** İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 167-168.

[172] Tiftikçi, İslamcı akımın başlatıcıları ve kurucuları arasında Cemalettin Afgani ve öğrencisi Muhammed Abduh'u saymakla birlikte, Rusya egemenliği altında yaşayan Tatar burjuvazisi ve ulemasının geliştirdiği İslamcılığa özel vurgu yapmaktadır. Buna göre, Çarlık Rusyası'nda kapitalist aşamaya ulaşan ilk Müslüman topluluk olan Kazan Tatarlarının geliştirdiği İslamcılık, Osmanlı üzerinde sadece dışarıdan etki eden bir ideoloji olarak kalmamış, Çarlık Rusyası'na karşı İslamcı-

farklı merkezlerde ortaya çıkmış olmakla birlikte tartışma noktalarının özellikle modernleşme etkisinde ıslahat, emperyalizme karşı duruş ve meşruti yönetim konularında yoğunlaştığı ve kesiştiği görülmektedir.

Özellikle Mısır ve İran'da aktif faaliyetler yürüten Cemaleddin Afgani ve öğrencisi Muhammed Abduh, Batı'nın İslam ülkelerini işgaline ve İslam coğrafyasında bilim ve teknoloji alanında geri kalmaya karşı bütün Müslümanları Kuran'a ve raşid halifeler dönemindeki esaslara dönmeye çağırmaktadır.[173] İslâmî düşüncenin ayrı düşmüş Müslüman topluluklarına uzun vadede etrafında birleşebilecekleri bir felsefi, toplumsal ve siyasal eksen oluşturulabileceği, bu ekseni oluşturmanın ise İslam ülkelerinde yaşayan düşünürlerin bir görevi olduğu fikrini ortaya koyan Afgani[174] görüşleri doğrultusunda siyasal bir direniş hareketi ortaya koymuş, emperyalizme karşı eylemsel duruşu benimsemiştir. El-Behiy, Afgani'nin hareketinin özünde dini temellere dayanmakla birlikte, siyasal bir kimlikte ortaya çıkmasında o günkü koşulların etkisi büyük olduğunu ifade etmektedir.[175] Bununla birlikte, burjuva reformist bir çizgide ve meşrutiyet yanlısı olan Muhammed Abduh ise, Afgani'nin devrimci faaliyetlerinin aksine evrimci bir çizgiyi benimsemiş, eğitim ve Ezher'in ıslahına öncelik vermiştir.[176] Her iki düşünürün fikirleri de, Mısır'da daha sonra ortaya çıkacak olan İhvan'ın ideolojik ve taktiksel altyapısını oluşturacaktır.

Aralarında Namık Kemal ve Ali Suavi'nin de olduğu 1867 yılında padişahın baskısı üzerine Avrupa'ya giden ve oradan Osmanlı hükümetine karşı muhalefet yürüten aydınlar da geleneksel İslam'ı İslamcılığa dönüştüren ilk kuramcılar arasındadır. Avrupa'daki fikirlerden de etkilenerek, hürriyet talebiyle ortaya çıkan ve hürriyetin anayasal parlamenter bir rejimle sağlanabileceğini savunan bu aydınlar, vardıkları

Türkçü çizgide sivrilen ve önder haline gelen Yusuf Akçura, Sadri Maksudi birçok isim 1908'den önce ve sonra İstanbul'a gelmiş, buradaki aydınlarla ilişki kurmuşlardır. İlgili bölüm için bkz. Tiftikçi, **İslamcılığın Doğuşu, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Gelişimi,** "Çarlık Rusyası Müslümanları", s.25-73.

[173] El-Behiy, **İslami Direniş ve Islahat: Modern İslam Düşüncesinin…, s.** 50-51.

[174] Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler III**, s.25.

[175] El-Behiy, **İslami Direniş ve Islahat: Modern İslam Düşüncesinin …,** s.58.

[176] Tiftikçi, **İslamcılığın Doğuşu, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Gelişimi,** s.138-141.

noktada İslam'ı hayata "yeniden" hakim kılmayı teklif etmişlerdir.[177] Avrupa'da kaldığı sürede siyasal düzen sorunları ile ilgilenen Namık Kemal; Locke ve Rousseau'nun demokratik-liberal görüşlerini İslamlaştırmaya, bu görüşlerle İslam siyaset kuramında bir sentez gerçekleştirmeye çalışmıştır. Halka siyasal haklar verilmesini ve parlamentolu bir hükümete gidilmesini, yani halk hakimiyetini Kuran'da bulunan "meşveret" -danışma ve görüşme emrine- dayandırmıştır.[178] İlk dönem görüşleri Namık Kemal'e göre daha sert olan Suavi; laikliği savunmuş, hukukun temelinin ilahi olduğunu söyleyip demokrasiyi onun üzerine inşa etmiştir. Suavi, bir yönetim saltanat bile olsa, toplumun dolaylı veya seçik onayı ile sultan olunabileceğini, zulme karşı direnme ve isyanın farz olduğunu İslami birtakım gerekçelere dayanarak savunmuştur.[179] Bağımsızlığın kaybına karşı İttihad-i İslam'ı öne süren Genç Osmanlılar, Osmanlı Hilafetinin diğer Müslüman halkların da sorumluğunu üstlenmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bununla birlikte bir İslam ittihadının gerçekleşmesinin ön şartı olarak despot yönetimlerin yıkılarak meşruti yönetimlerin kurulmasını savunmuş ve yönetimin meşruiyetinin temel kaynaklarını ise anayasa, güçler ayrımı ve temsili bir hükümet olarak görmüşlerdir.[180]

O dönemde Osmanlı Sultanı olan II. Abdülhamid de, kendi devrinden önce şekillenmeye başlayan ve ülkesindeki bazı düşünürler arasında rağbet kazanan İslâmcılık hareketlerini hem iç hem de dış politikasında kullanmış, emperyalizmin güç kazandığı dönemde böyle bir savunma geliştirmiştir.[181] Padişah; İslâmcılığı gerek kendi ülkesindeki tebasını birleştirmek, gerek ülke dışındaki Müslümanlar için emperyalizme karşı koymak için bir araç olarak düşünmüştür.[182]

Genel olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan İslamcılık ideolojisine bakıldığında öncülerinin dört ana başlıkta yoğunlaştıkları görülmektedir: İslam'ın bidatlardan arınarak temel kaynaklarına dönülmesi, zamanın şartlarına göre içtihatlarla

---

[177] Akdoğan, **İslamcılık Bağlamında Türkiye'de Siyasal İslam'ın Gelişimi …,** s.84.
[178] Sina Akşin, **Osmanlı Devleti 1600-1908 - Türkiye Tarihi 3,** Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s.324.
[179] Akşin, **Osmanlı Devleti 1600-1908 - Türkiye Tarihi 3,** s.329.
[180] Guida ve Çaha, "İslamcılık", **Dünya'da ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler,** s.574-575.
[181] Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi: Makaleler 4,** İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.93-94.
[182] Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler III**, s.16.

İslam'ın tüm yaşam alanlarında yeniden hâkim kılınması, İslam ülkelerinin geri kalmışlıktan kurtarılması ve Batı emperyalizmi karşısında tüm Müslümanların birlik olması. Yine, Afgani, Abduh ve Genç Osmanlılar'ı birleştiren diğer bir konu ise meşruti yönetimlerin kurulması ve halkın yönetimde söz sahibi olabilmesidir. Ancak bu Halifeliğin reddi biçiminde olmamış, tam tersi Halifenin İslam dünyasını birleştirici ve koruyucu misyonu öne çıkarılmıştır.

2.3.2. İhvan Hareketi (Müslüman Kardeşler)

1928'de, Hasan El-Benna tarafından kurulan Müslüman Kardeşler, diğer adıyla İhvan-ı Müslimin, emperyal dönemde İslam'ı ilk politikleştiren ve Cemaleddin Afgani ile Muhammed Abduh gibi Selefi düşünürlerin teorilerini pratikleştiren bir hareket olmuştur. Mısır'ın tamamen İngiltere işgalinde olduğu bir zamanda doğan ve 1922'deki bağımsızlığa rağmen İngiltere'nin Kral Fuad ve Kral Faruk'un politikalarını dikte ettiği dönemde yaşayan El-Benna, başlattığı İhvan hareketi ile Kuran ve Sünnet ile raşid halifelerin teamüllerine dayalı bir anayasa çağrısı ile laik hukuk yerine İslami hukukun kabulü çağrısı yapmıştır.[183]

Kendi örgütünü kurmuş ve işlerini siyasi bir parti gibi yürütmüş olmakla birlikte kendisini bir siyasi parti olarak tanımlamayan İhvan[184] Mısır'da ortaya çıkmış, ideolojisi diğer ülkelere de yayılmıştır. "Çözüm İslam'da" sloganı ile geniş kitleleri kapsayan bir harekete dönüşen İhvan, esas olarak toplumsal ve kültürel bir hareket olarak ortaya çıkmış daha sonra siyasi bir rol üstlenmiştir. 1950'lere gelindiğinde bölgedeki en güçlü muhalefet akımlarından birine evrilmiş, 1960'larda 1970'lerde giderek radikalleşmiştir.[185]

---

[183] Youssef H.Aboul-Enein, "Al-Ikhwan Al-Muslimeen: The Muslim Brotherhood", Military Review, July-August 2003, http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/milreview/abo.pdf (08.05.2017), s. 26-27.

[184] Akdoğan, **İslamcılık Bağlamında Türkiye'de Siyasal İslam'ın Gelişimi …,** s.74.

[185] Alison Pargeter, **Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara,** Semih Çelik(Çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016, s.8-9.

Evrimci bir çizgide emperyalizme ve Mısır hükümetine muhalefet eden İhvan Hareketi, 2. Dünya Savaşı ve daha sonrasında İsrail devletinin kurulmasıyla silahlanmaya başlamıştır. 1954'de, Kral Faruk'u tahttan indirmekte beraber hareket ettikleri Mısır Başbakanı Nasır'a suikast girişiminden sorumlu tutulan İhvan'ın altı üyesi idam edilirken binlercesi tutuklanmıştır.[186] Nasır'ın İhvan'a karşı sert önlemleri çok sayıda İhvan üyesinin Suudi Arabistan gibi komşu Arap ülkelere dağılmasına neden olmuştur. Bu da, İhvan ideolojisinin Suudi Arabistan'daki katı Vahhabi çizgisi ile buluşmasına ve ondan ilham almasına yol açmıştır.[187]

Fikri altyapısı Hambeli Mezhebi'ne ve 13. yüzyılda İbn-i Teymiyye'nin fetvalarına dayanan, Muhammed bin Abdulvehhab tarafından 18. yüzyıl ortalarında Suudi Arabistan'ın Uyeyne ve Dir'iye kasabalarında şekillenen Selefi Vahhabilik, 20. yüzyılın başında kabile temsilcilerinin Etavviyye bölgesine yerleşmeleri ile ihvan topluluğu oluşturmuştur. İhvan, kısa süre içerisinde sayıları artan ve Hicre (Hicret) olarak isimlendirilen bu yeni yerleşim merkezlerinde İslam'ın Selefi yorumlamasına göre oldukça katı koşullar altında yaşamaya başlamıştır.[188] 1924'te Taif'i yağmalayan, Mekke, Medine ve Cidde'yi ele geçiren Vahhabi İhvan'ı çoğunlukla Suud ailesi ile birlikte hareket etmiş, Suudi hakimiyetinin tesisinde önemli bir işlev görmüştür. Ancak, devlet olma aşamasında katı selefi çizgisi nedeniyle İbn Suud'a sorun çıkarmaya başlayan Vahhabi İhvanı, 1929-1930'da Suud ailesinin desteği ile öteki Vahhabiler tarafından kanlı bir biçimde bastırılmıştır.[189]

Vahhabi selefiliği, Suudi Arabistan'a geçmek zorunda kalan Mısır İhvan'ı üzerinde etkili olmaya başlarken, Müslüman Kardeşler'in içinden Hasan el-Benna kadar ses getiren ikinci bir düşünür olan Seyyid Kutub çıkmıştır. Mısır devletini ve toplumun önderlerini cahiliye devrinin bir parçası olarak tanımlayan ve İslami bir düzen yaratma

[186] Pargeter, **Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara,** s.29.
[187] Aboul-Enein, **Al-Ikhwan Al-Muslimeen: The Muslim Brotherhood,** s.29.
[188] Fehim Taştekin, **Karanlık Çöktüğünde – IŞİD: Din Adına Şiddetin Dünü ve Bugünü,** Doğan Kitap, İstanbul, 2016, s.29-32
[189] Taştekin, **Karanlık Çöktüğünde – IŞİD: Din Adına Şiddetin Dünü ve Bugünü,** s.34-35.

yolunda bunların meşru hedefler olduklarını savununa Kutub[190], böylece İhvan'ın ilk dönem fikirlerinden ve Hasan el-Benna'dan bir nevi kopuşu temsil etmiştir. Aboul-Enein, Seyyid Kutub'ın, Nasır'ın sosyalizm deneyiminin ulusu sapkınlığa götürdüğünü[191] söylediğini ifade ederken, Akdoğan'ın Ayubi'den yaptığı aktarıma göre Kutub, yeryüzünde ilahi yönetimin kurulması ancak mücadele (cihad) ile gerçekleşebileceğini söylemiştir.[192] Cihad, Seyyid Kutub'un görüşleri ile birlikte özellikle radikal İslamcı hareketlerin önemli bir parçası haline gelmiştir.

20. yüzyılda diğer İslam hareketlerini en çok etkileyen İhvan'ın daha iyi anlaşılabilmesi için, içinde geliştiği konjonktörü kısaca ele almak faydalı olacaktır. 20. yüzyılda tüm dünyada olduğu gibi Ortadoğu'da da yeni siyasi dengeler devreye girmiştir. I. Dünya Savaşı sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve Sykes-Picot Antlaşması ile Ortadoğu'nun yeni sınırları çizilirken, çoğu Batı'ya eğilimli, *göreli* bağımsız devletler ortaya çıkmıştır. 1930'lara gelindiğinde bağımsızlıklarını yeni kazanan Mısır, Ürdün, Suriye, Irak'ta batı ulus devlet sistemine geçiş yapılmıştır. Ulus devlet modeli çerçevesinde, İslam dünyasında seküler hükümetler iktidara gelmeye başlamış; İslam'ın bireyleri birleştirici karakteristiği yerini ulusalcılığa, etnosentrizme ve siyasi işbirliğine bırakmıştır.[193]

II. Dünya Savaşı ve sonrasında başlayan iki kutuplu dünya düzeni ve soğuk savaş konsepti ile 1948'de İsrail'in kurulması, Ortadoğu ülkelerinde uzun süre devam edecek olan çalkantılı bir dönemi de başlatmıştır. Dünya egemenliği için yarışan "süper" devletlerin etki alanı mücadelesine konu olan bölgede bol miktarda ortaya çıkan petrol de mücadeleyi daha da şiddetlendirmiş ve bölgenin dünya politikasındaki önemini ve etki derecesini arttırmıştır.[194] Bununla birlikte, Ortadoğu'da petrol büyük devlet

---

[190] Pargeter, **Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara,** s.30
[191] Aboul-Enein, **Al-Ikhwan Al-Muslimeen: The Muslim Brotherhood,** s.29.
[192] Akdoğan, **İslamcılık Bağlamında Türkiye'de Siyasal İslam'ın Gelişimi …,** s.140.
[193] Thomas M. Hough, **1979 and the Re-Emergence of the Islamic Empire,** School of Advanced Military Studies, Kansas, 2009, http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:kCo3XXzfG_AJ:handle.dtic.mil/100.2/ADA512329+&cd=1&hl=tr&ct=clnk&gl=tr (08.05.2017), s.1-2.
[194] Sander, **Siyasi Tarih: 1918-1994,** s.295.

çatışmasının temel nedeniyse, bu çatışmayı şiddetlendiren unsur da o dönemde çatışan Arap ve İsrail milliyetçiliği olmuştur. Petrolden kaynaklanan ve milliyetçilik tarafından şiddetlendirilen Ortadoğu çatışmalarının çözümünü çok zor duruma getiren unsur, milliyetçilikle de bağlantılı "din" olmuştur.[195] Filistin-İsrail sorunu üzerinden hem İslami hareketler hem de Pan-Arabizm[196] yükselirken, diğer yandan çoğunlukla Batı destekli askeri darbeler ve savaşlar Ortadoğu'yu siyasal ve ekonomik olarak istikrarsız hale getirmiştir. Ortadoğu devletlerinin, Batı ile işbirliği yapan ve Batı'ya karşı siyasal ve ekonomik bağımsızlığını korumaya çalışan devletler olarak ikiye ayrıldığı bu dönemde Batılı güçlerin beklentisinin aksine Araplar için birincil tehdit, komünizm değil, İsrail olmuştur. Batı karşısında kendilerini güçsüz hisseden Arap devletleri; bağımsızlıklarına saygı göstereceğini ifade eden, ekonomik gelişmelerini sağlamaları için yardım etmeye hazır olduğunu söyleyen bölgede emperyalist geçmişi bulunmayan SSCB ile işbirliği kurmaya başlamışlardır. Böylece komünizmin yayılmasını engellemek için 1955'te kurulan Bağdat Paktı, bölgeye SSCB'nin girmesini kolaylaştırmıştır.[197] Bu da İran, Irak, Mısır, Suriye gibi ülkelerde zaman zaman Sovyet ve sosyalizm yanlısı hükümetlerin iktidara gelmesini sağlamış, ancak bu hükümetler dış müdahaleler sonucu genelde çok uzun ömürlü olamamış ve askeri darbeler sonucu yönetimi kaybetmişlerdir.

Özetlemek gerekirse, Ortadoğu'da sömürgeciliğe ve sömürge yanlısı yönetimlere karşı bir tepki olarak ortaya çıkan İslamcılığı kendi döneminde bir kurtuluş ideolojisi olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Sömürgeciliğe karşı duran, İslam'ın yanlış ifadelerden arındırıldığı, tüm yaşam alanlarında yeniden hakim kılındığı ve geri kalmışlığın sona erdirileceği yeni bir toplum hayali, İslamcılığın – her zaman bu isim

---

[195] Sander, **Siyasi Tarih: 1918-1994,** s.296.

[196] Melek Fırat- Ömer Kürkçüoğlu, "1960-1980 Ortadoğu'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası 1919-1980,** (784-808), İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.785.
Pan- Arabizmin en çok bilinen örneği günümüzde de devam eden Baasçılık olmuştur. 1940'da Şam'da Arap sosyalizminin yöntemleriyle Arap dünyasında bir yeniden doğuş gerçekleştirmeye çalışan siyasi anlayış ve partilere verilen ad olan Baas'ın hedefi kendine özgü sosyalizm anlayışı ile yönetilen birleşik, laik bir Arap toplumu kurmak olmuştur. 1963'te Irak ve Suriye'de iktidarı ele geçiren Baasçılık, İslam'ı dışlamamakla birlikte, diğer İslami düşünce akımlarının aksine İslam'ın rolünü Arap kültürünün temel ve ayrılmaz bir parçası olarak görmüştür.

[197] Melek Fırat- Ömer Kürkçüoğlu, "1945-1960 Ortadoğu'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası 1919-1980,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.620-626.

altında anılmasa dahi – uzun bir süre güçlü bir ideoloji olarak var olmasını sağladığı belirtilebilir. Bununla birlikte, 20. yüzyılda İslamcılığın ve radikal İslami hareketlerin yükselişi incelenirken, sömürgeciliğin devam eden etkilerinin yanı sıra hem soğuk savaşın hem de İsrail'in kuruluşunun rolü göz önünde bulundurulması gerektiği söylenebilir. Bu konuda, ilk çıkışı sömürgeciliğe karşı olan, daha sonra İsrail-Filistin çatışması sürecinde radikalleşme belirtileri gösteren, zaman zaman sosyalist hükümetlerle işbirliği yapan ve birçok İslamcı harekete ilham olan Müslüman Kardeşler'in Ortadoğu ve uluslararası konjonktüre göre değişim ve dönüşüm politikaları örnek gösterilebilir.

2.4. DEĞERLENDİRME

Ortadoğu'da doğup buradan dünyaya yayılan İslam, Medine'ye Hicret'ten itibaren siyasetle ilişkilenmek durumunda kalmıştır. Medine'de oluşturulan yeni sistem ve sonrasında, toplumda kaynakların dağılımı ve kontrolü işlevini toplumsal rızaya dayanarak yerine getiren siyasal iktidarın yapısı ve kullanılış biçimi İslam'a göre tasarlanmaya başlanmıştır. İslam, siyasal sistemin veya rejimin kendisi haline gelirken, yaşamın tüm alanlarına nüfuz etmiştir. Siyasal düzlemde devlet yönetimi İslam'ın kuralları çerçevesinde yeniden tasarlanmış; kamusal ve özel alanda hukuk kuralları, ahlaki normlar ve ibadet merkezleri ile etki sağlanmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak, toplumu oluşturan öğelerden biri olan kültürü etkilemiş, hatta ümmet kapsamında yeni bir toplum ve dolayısıyla yeni bir kültür üretmiştir.

Bununla birlikte, farklı halklar ve inançlara sahip olan Ortadoğu'nun bu kimliklerini ve bu kimliklerin İslam ile etkileşimini de göz ardı etmemek gerekir. Ortadoğu'nun 622'den sonraki siyasi, kültürel ve sosyal tarihini İslamiyet olmadan okumak mümkün değilken, aynı şekilde, İslamiyet'i Ortadoğu'nun kendisinden önceki ve sonraki tarihi gelişiminden ve deneyimlerinden bağımsız olarak ele almak eksik bir okuma olacaktır. Ortadoğu'da varolan farklı halklar, inançlar, kültürler birbirlerini etkilerken, İslam da doğal olarak bu etkileşim dışında kalmamıştır.

Bu tez, İslam'ın bu çerçevede siyasal olanla ilk ilişkilenmelerinin Hz. Muhammed dönemine dayandığını ileri sürmektedir. Bu kapsamda, Hz. Muhammed'in hem dini hem de siyasi bir lider olarak görülmesinin nedeni siyaset ve din arasında kurduğu ilişkiler ve bu ilişkilerin uygulamalarıdır. Ancak bu siyaset-din ilişkisinin tüm kurumlarıyla Hz. Muhammed zamanında kurulduğunu ve son halini aldığı anlamına gelmemektedir. Örneğin, Hz. Muhammed'in herhangi bir siyasal sisteme tabi olmadan İslam toplumuna liderlik etmesi, kendisinin vefatından sonra bir sorun olarak ortaya çıkacak ve halifelik, İslam'ın siyasal iktidarının kullanılış biçimi, yani siyasal sistemi olacaktır. Cihat, Hz. Muhammed döneminde savaşlarda öne çıkmakla birlikte, asıl olarak Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer zamanında sistemleşmiş, daha sonraki İslam devletleri ve 20. yüzyılda İslami örgütler tarafından kullanılmıştır. Şeriat da bu noktada benzerdir. Kuran-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in sözleri ve uygulamalarını esas alan Şeriat'ta içtihat ve icmaların belli bir olgunluğa erişmesi uzun yıllar almış, mezheplere göre farklılık göstermiştir. Dolayısıyla, Hz. Muhammed ve Dört Halife dönemi, İslam'ın siyaset ile ilk ilişkilenmelerinin olduğu dönem olarak önemliyken, bunun siyasal iktidar ve sistem boyutuyla tüm mekanizmalarının yerleştiği söylenemez.

Bununla birlikte; modern dönemde tartıştığımız ve siyasi bir sonuca ulaşmak için İslam'a dayalı sosyo-politik dönüşümlerin düşünce ve programları olarak ele alacağımız Siyasal İslam'ın kökenleri ise 19. ve 20. yüzyıl modernizmine dayanmaktadır. İslami yeniden uyanış, modernizm ve sekülerizm bağlamında 19. ve 20. yüzyılda ortaya çıkmış; İslamcılık, Siyasal İslam, Radikal İslam, Köktenci İslam vb. tanımlamalar zaman içerisinde bu yeniden uyanış – dini canlanmanın farklı dini grupların farklı İslam okumaları ve uygulamalarının sonucu olmuştur. Bu uyanış dönemi, bölgenin ve uluslararası alanın politik dengelerinden de yoğun biçimde etkilenirken, 20. yüzyılda başta Mısır olmak üzere birçok ülkede evrimci ve devrimci çizgide İslami hareketler ortaya çıkmıştır. Bu hareketlerin sonucunda, Ortadoğu'da bazı ülkelerde iktidarlaşan İslam örneklerine denk gelinirken, bazı ülkelerde ise ılımlı-muhafazakar çizgide siyasi partiler iktidarda veya muhalefette yer almıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1979–2018 YILLARI ARASINDA ORTADOĞU'DA SİYASAL İSLAM

1979 yılı, Ortadoğu'da Siyasal İslam açısından önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. 20. yüzyılın ortalarından itibaren iktidarların darbeler aracılığıyla sık sık el değiştirdiği, Arapların İsrail'le 30 yıl savaşlarının yaşandığı, petrolün belirleyici önemde olduğu ve Soğuk Savaş taraflarının politikalara yakından müdahil olduğu Ortadoğu'da, 1979 yılında etkileri günümüzde hala devam eden ve Siyasal İslam açısından önemli olan dört gelişme yaşanmıştır. Bunlar; İran İslam Devrimi, Mısır-İsrail Antlaşması, Afganistan'ın SSCB tarafından işgali ve Kâbe'nin İşgali'dir. Bu dört olayın Ortadoğu coğrafyasında Siyasal İslam'ın yükselişindeki rol almasının yanı sıra, özellikle Afganistan'ın işgalinden sonra radikal İslam örgütlerinin ortaya çıkışına da zemin hazırladığı söylenebilir.

Bu nedenle, tezin bu bölümünde 1979'dan yola çıkarak, gerçekleşen bu olaylar ışığında 2016'ya kadar Ortadoğu'da Siyasal İslam açısından önemli olaylar ve gelişmeler, güncel olanla da bağlantılar kurularak aktarılmaya çalışılacaktır.

3.1. İRAN İSLAM DEVRİMİ

1979 İran İslam Devrimi, Ortadoğu'da İslam'ın siyasallaşmasında ve iktidarlaşmasında yeni bir sürecin başlangıcını ifade etmektedir. Bunun nedeni, kitlesel bir halk hareketi sonucu yeni kurulan İran İslam Cumhuriyeti'nde siyasal iktidarın din

adamlarının eline geçmesi ve yeni devletin tüm organlarının din adamlarının iktidarı kontrol altında tutacağı şekilde düzenlenmesidir.

Açık bir biçimde kitlesel olan ve İran'daki sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik ilişkileri tamamen dönüştüren ve bu yönüyle sadece devlet kurumlarının dönüştürüldüğü politik devrimlerden farklı olarak büyük tarihsel toplumsal devrimlerle uyuşan İran Devrimi,[198] siyasal rejimin ve siyasal sistemin İslami yönetim lehine kökten değiştirildiği bir sürece karşılık gelmektedir. Bu devrimin modern zamanlardaki en ayırt edici özelliği, toplumsal önderlik rolündeki din adamlarının, yeni devlet kurulduğunda da devletin başına geçmiş olmalarıdır.[199]

Kitlesel halk hareketi olan bu devrime katılan gruplar bakımından da İran İslam Devrimi önemli bir yer tutmaktadır. Her ne kadar, Ayetullah Humeyni 1979'da verdiği bir röportajda devrime sadece İslam için savaşanların katıldığını, diğer kesimlerin sadece kendileri için mücadele ettiklerini ve komünistlerin Amerikan destekli olduğunu belirtse de[200], devrimin sadece ulema ve örgütlediği dini kesim tarafından değil; aynı zamanda Marksist-Leninist ideolojide militanların, kadınların, aydınların ve liberal grupların katılımı ile gerçekleştiği birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir. Örneğin, Hamid Dabashi, devrime yol açan muazzam gösterilerin en çarpıcı yönlerinden biri olarak kadınların yoğun bir şekilde devrimci hareketin ön saflarında yer almalarından bahsetmektedir. Kadınların bu katılımını devrim dönemi İran kültüründe belirleyici olan kadın düşmanlığı üzerinden ele almak gerektiğini ifade eden Dabashi, kentlerdeki Marksist ve İslamcı gerilla hareketlerinde kadınların da liderlik mevkilerinde bulunduğunu vurgulamaktadır.[201] Skocpol ise devrimi yapan kesime farklı bir noktadan yaklaşmakta ve İran'daki bu devrimin İran siyaset sahnesinde yer alan herhangi bir parti

---

[198] Theda Skocpol, "Rentier State and Shi'a Islam in the Iranian Revolution", **Theory and Society**, 1982, https://islamicgroupatasu.wikispaces.com/file/view/Skocpol.pdf (09.06.2017), s.266.

[199] Ünal Gündoğan, **İran ve Ortadoğu: 1979 İran İslam Devrimi'nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi,** Adres Yayınları, İstanbul, 2010, s. 152.

[200] Oriana Fallaci, "An Interview With Khomeini", **International Herald Tribune**, (07.10.1979), **http://www.nytimes.com/1979/10/07/archives/an-interview-with-khomeini.html?mcubz=0&_r=0**

[201] Hamid Dabashi, **İran: Ketlenmiş Halk,** Emine Ayhan (Çev.), Metis Yayınları, İstanbul, 2008, s.167.

[Modern Devrimci Parti, Komünist Parti (TUDEH) veya seküler-liberal ulusal cephe vd..] veya gerilla grupları (İslami gerillalar veya Marxist gerillalar) tarafından değil, kentlerin komünal yerleşim yerlerinde sosyal olarak derinlemesine yerleşmiş bir dizi kültürel ve örgütsel formlar aracılığıyla yapıldığını vurgulamaktadır.[202]

Özetlemek gerekirse, İran Devrimi özellikle 1977-1979 yılları arasında Ortadoğu'da monarşiye karşı farklı yaşam tahayyülleri olan gruplarla birlikte kitlesel bir halk hareketi olarak gerçekleşmiştir. Şah'ın iktidarı ve ülkeyi terk etmesi ile başarıya ulaşan devrim, Ortadoğu'da Siyasal İslam'ın iktidar yarışında birinci gelmesi ile birlikte din adamlarının devleti yönettikleri İran İslam Cumhuriyeti'ne dönüşmüştür.

3.1.1. İran İslam Devrimi'ne Doğru

1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi'ne yol açan nedenler bazı araştırmacılar tarafından çok daha eskilere götürülmekle birlikte, üzerinde uzlaşılan tarihler genel olarak 1953'te İran'da Musaddık hükümetinin ABD-İngiltere darbesiyle düşürülmesi ile 1963'te gerçekleştirilen ve beraberinde sosyal-ekonomik bunalım getiren Ak Devrim-Toprak Reformu yasası olarak görülmektedir.

İran'da, 1925 yılında Kaçar Hanedanlığı'na resmi olarak son verilmesi ile iktidarı elde eden Pehlevi Hanedanı Şah Rıza Han'ın yönetiminde ulemanın yoğun tepkisini çeken ve ilk çatışmalara yol açan modernleşme hareketleri (laik eğitim, batılı yaşam tarzının desteklenmesi, kadınların batılı giyim tarzının desteklenmesi, kılık-kıyafet değişikliği, şeriat mahkemelerinin lağvedilmesi vb.) başlatılmıştır.[203] Toprak sahibi aristokrasi ile bir arada varlığını sürdüren merkezileştirilmiş bir devlet kuran Şah Rıza Pehlevi'nin[204] 1941'de tahttan indirilmesi ile yerine sınırlı yetkilerle oğlu Şah Muhammed Rıza tahta çıkmıştır. Meclisin yeniden aktifleştirilmesi ile 1951'de daha fazla demokrasi, yetkileri sınırlandırılmış bir şah ve millileştirilmiş petrol için çalışma

[202] Skocpol, **Rentier State and Shi'a Islam in the Iranian Revolution,** s.275.
[203] Ünal, **İran ve Ortadoğu: 1979 İran İslam Devrimi'nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi,** s.87-88.
[204] Skocpol, **Rentier State and Shi'a Islam in the Iranian Revolution,** s. 269.

yürüten Muhammed Musaddık başbakan olmuştur. Ancak, Musaddık'ın sosyalist Tudeh Partisi ile birlikte çalışması ve İran petrolünün İngiliz Anglo-Iranian Petrol Şirketi'nin idaresine son verilerek millileştirilmesi için yürüttüğü mücadele, müttefiki İran'ı kaybetmek istemeyen ABD'nin İngiltere ortaklığında 1953'de CIA destekli bir darbe gerçekleştirmesi ve Şah'ı yeniden iktidara getirmesi ile sonuçlanmıştır.[205] Musaddık'ın devrilmesi ile demokrasiye son verilerek yeniden monarşiye geçilmesi ve Şah'ın ABD desteği ile geri dönerek muhaliflere dönük baskıcı politikalar yürütmesi halk arasında tepkilerin doğmasına, Şah'ın emperyal güçlerin kuklası olduğu imajının ortaya çıkmasına yol açmıştır.[206] Bu olay, yıllar sonra devrim sürecinde etkili bir propaganda olarak kullanılacaktır.

Ak Devrim adıyla 1963 yılında gerçekleştirilen toprak reformun amaç ve sonuçlarının ise 1979'daki devrimin en önemli nedenleri arasında olduğu söylenebilir. Şah; toprak reformu aracılığıyla büyük toprak sahiplerinin gücünü kırmayı, toprak dağıttığı köylülerin rejime destek vermelerini sağlamayı, güçlü geleneksel yapıların zayıflamasını, ulemanın konumun sorgulanmasını ve bu şekilde toplumun modernizasyonunu hedeflemiştir. İran'ın feodal yapıdan ve ulema etkisinden kurtarılmasını hedefleyen toprak reformu, beklenenin aksine birçok kesimden yeni muhalifler yaratmıştır. [207] Bunların başında ise reform ile ekonomik sıkıntıları derinleşen büyük toprak sahipleri ve bunların ekonomik olarak desteklediklerı ulema[208] ile yetersiz planlamanın beraberinde getirdiği yoksullaşan tarım ekonomisinin bir sonucu olarak kasaba ve kentlere göç eden milyonlarca yoksul köylü[209] yer almıştır.

1979'da devrimin liderliğini yapacak olan Ayetullah Humeyni'nin muhalifliği de toprak reformunun başlangıcına denk gelmektedir. 1963 yılında rejim karşıtı konuşmalarıyla halk tarafından tanınmaya başlayan Humeyni, doğrudan uygulanan

---

[205] Hough, **1979 and the Re-Emergence of the Islamic Empire,** s.6-7
[206] Ervand Abrahamian, **A History of Modern Iran,** Cambridge University Press, New York, 2008, s.122.
[207] Ünal, **İran ve Ortadoğu: 1979 İran İslam Devrimi'nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi,** s.98.
[208] Ünal, **İran ve Ortadoğu: 1979 İran İslam Devrimi'nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi,** s.104-105.
[209] Skocpol, **Rentier State and Shi'a Islam in the Iranian Revolution,** s.269.

ıslahat programlarına saldırmak yerine toplumun hemen her kesiminin hem fikir olduğu konuları dile getirerek rejime karşı muhalif bir duruş sergilemiştir. 1964 yılında kendisinin de aralarında bulunduğu din adamlarının öncülük ettiği ve üç gün süren protestoların ardından Ayetullah Humeyni sürgün edilmiş[210], bir yıl Türkiye'de sürgünde kaldıktan sonra, Irak'ın Necef kentinde 15 yıl kalmış ve devrimden hemen önce kısa bir dönem de Fransa'da yaşamıştır.

Toprak reformunun olumsuz sonuçları, Şah'ın muhalifler üzerindeki baskıları, modernleşme hareketlerinin özellikle ulemada yarattığı hoşnutsuzluk gibi birçok gelişme 1977 yılında ekonomik ve sosyal bunalımları derinleştirirken, 1978'de geniş halk kitlelerinin yer aldığı günlük protestolara dönüşmüştür. Ağustos 1978'de Abadan'da 400'ün üzerinde kişinin ölmesine neden olan sinema yangınının rejim tarafından planlandığına inanılması ve 8 Eylül 1978'de Şah'ın sıkıyönetim ilan etmesinin hemen ardından Tahran'da Jaleh Meydanı'nda bir araya gelen göstericilere ateş açılmasıyla 84 göstericinin hayatını kaybetmesi –bu olay Kara Cuma olarak adlandırılmıştır- devrimin gelişini hızlandırmıştır. Sonraki haftalarda grevler; lise ve üniversitelerden petrol endüstrisine, devlet ve özel sektöre ait fabrikalara, bankalara, demiryollarına, liman işletmelerine, devlet ofislerine yayılmıştır. 11 Aralık 1978'de Aşure günü toplanan iki milyon kişiye yaklaşan kalabalık Şah'ın gitmesi için devasa bir protesto gerçekleştirmiş ve sonrasında Şah ülkeyi terk etmiştir. 1 Şubat 1979'da ise Humeyni, ülkeye geri dönmüştür.[211] 1 Nisan 1979'da yapılan referandum ile İran İslam Cumhuriyeti kurulmuştur.

[210] Tahereh Ahin, İran İslam Cumhuriyeti'nde Devlet Yapısı, **Amme İdaresi Dergisi,** 2010, http://www.todaie.edu.tr/resimler/ekler/360e22efb82d80d_ek.pdf?dergi=Amme%20Idaresi%20Dergisi (09.06.2017), s.84.

[211] Abrahamian, **A History of Modern Iran,** s. 159-161.

3.1.2. Velayet-i Fakih Teorisi ve İran İslam Cumhuriyeti Yönetiminde Dini Liderin Rolü

Şah rejiminin yıkılmasından sonra liberal ve İslamcı siyasal güçler arasında başlayan iktidar mücadelesi, Ayetullah Humeyni'nin güçlü ve karizmatik liderliği sayesinde örgütlenerek muhalefetin diğer ortaklarını saf dışı bırakması ve Humeyni'nin İran'daki yeni düzenin mimarı olması ile sonuçlanmıştır. Aralık 1979'da ise Ayetullah Humeyni'nin Velayet-i Fakih ilkesi çerçevesinde hazırlanan yeni anayasa kabul edilmiştir.[212]

Velayet-i Fakih (Fakih'in velayeti veya yönetimi) ilkesi İran İslam Cumhuriyetinin temelini teşkil eden kuruma ve kurumun başında bulunan Veliy-i Fakih'e işaret eden bir kavramdır.[213] Velayet-i Fakih, imamın yokluğunda onun adına bir müçtehit eliyle iktidarın yürütülmesini sembolize etmektedir. Şii imamet doktrininin bir devamı sayılan Velayet-i fakih teorisinde, söz konusu mevki imamın sahip olduğu temel fonksiyonlara zaten sahip olmakla birlikte, Allah tarafından atanan imamın aksine, halk tarafından seçilen bir rasyonel vekillik (yönetim) anlayışını temsil etmektedir.[214]

Hicri 12. yüzyıldan itibaren velayet kavramı fakihlerin (fukaha) otoritesi şeklinde anlaşılmıştır. Molla Ahmet Naraki velayetin İmam-ı Zaman'ın yokluğunda yönetici konumundaki müçtehitler topluluğunu oluşturan fukahaya ait olduğunu iddia ederken, diğer yandan birçok ulema, müçtehitlerin sorumluluğunun vesayet ve yargıyla sınırlı olduğu görüşünde olmuştur.[215] Bu görüş ayrılığı, İran'da 1979 sonrasında velayet-i fakihçiler ile vesayet-i fakihçiler biçiminde somutlaşmıştır.[216]

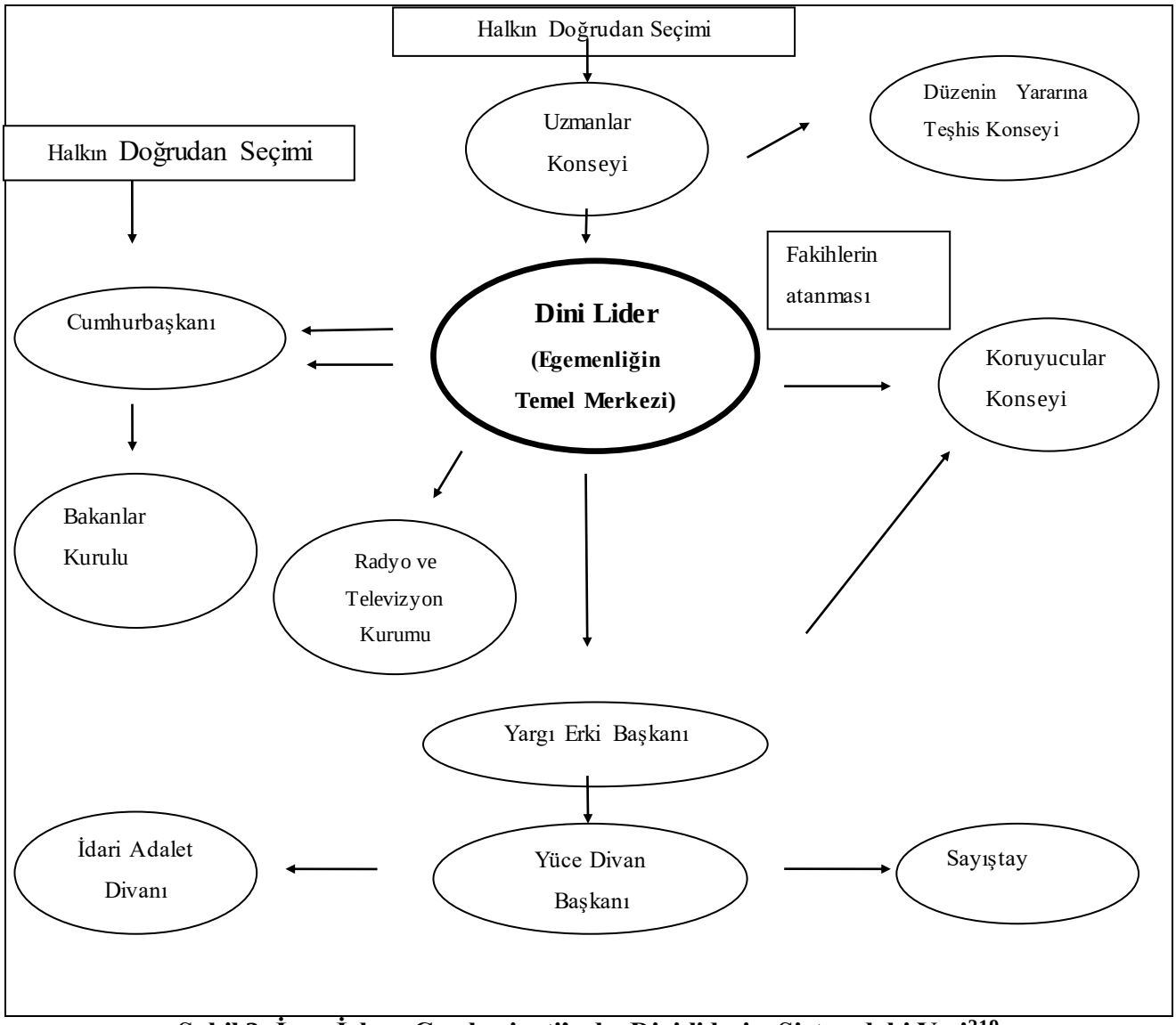
[212] Ahin, **İran İslam Cumhuriyeti'nde Devlet Yapısı**, s.86-87.
[213] Abdullah Yegin, **"İran Siyasetini Anlama Kılavuzu"**, Seta Vakfı, Ankara, 2013, s.52.
[214] Ahmet Musavi, Velayet-i Fakih Teorisi ve Şii Fıkıh Literatüründeki Yeri, **İslami Siyaset Teorisi ve Sorunlar,** (s. 147-148), Ekin Yayınları, İstanbul, 1997.
[215] Ahmet Musavi,Velayet-i Fakih Teorisi ve Şii Fıkıh Literatüründeki Yeri, **İslami Siyaset Teorisi ve Sorunlar,** (S. 149-150), Ekin Yayınları, İstanbul, 1997.
[216] Atay Akdevelioğlu, **İslam'da Dış Politika Anlayışı ve İran Örneği** ("Yayımlanmamış Doktora Tezi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008), s.29.

Devrimden sonra, görüş ayrılığı, Velayet-i Fakih teorisi lehinde sonuçlanmış ve yeni kurulan İran İslam Cumhuriyeti'nde Onikinci İmam'ın yokluğunda devlet yönetimi müçtehidlerin eline geçmiştir. Müçtehidlerin yönetimde yeni devletin tüm organları, dini liderin ve ulemanın sistemi idare edebilecekleri ve denetleyecekleri şekilde düzenlenmiştir.

Aralık 1979'da kabul edilen İran İslam Cumhuriyeti anayasasında da hem dini liderin hem de ulemanın devlet yönetiminde nasıl rol alacakları açık bir biçimde ifade edilmiştir. Anayasanın 57. maddesi çerçevesinde, İslami devletin egemenlik araçları olarak kabul edilen yasama, yürütme ve yargı güçlerinin üzerinde, 'Velayet-i Emr' (İslami ilkelere bağlı iktidar) ve 'İmamet-i Ummat' (Ümmetin Önderi) ilkeleri gereğince önderlik makamı bulunmaktadır. Bu makam İran İslam Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Ayetullah Humeyni tarafından ölümüne kadar doldurulmuştur.[217] Dini liderlik makamı, İran siyasi sisteminde çok önemli ve benzersiz bir makama karşılık gelmektedir. Dini lider; bir taraftan Veliy-i Fakih olarak Peygamberleri ve 12 masum İmamı temsil ederken, diğer yandan yasama, yürütme ve yargı da dâhil olmak üzere bütün kurumların üstünde yer almakta ve ülkenin en üst düzey makamı konumunda durmaktadır. [218]

İran'da gerçekleşen devrimlerin ve ulemaların devlet yönetimine ortaya çıkan Siyasal İslam'ın iktidarlaşması olgusu, 1979'dan itibaren çevre ülkelere rejim ihracı tartışmalarını beraberinde getirirken diğer yandan günümüze kadar etkili olacak İran'ın bölgede ABD ve İsrail karşıtlığının öncülüğünü yapan yeni bir dış politika anlayışını da beraberinde getirmiştir.

[217] Taheer, **İran İslam Cumhuriyeti'nde Devlet Yapısı**, s.88.
[218] Yegin, **İran Siyasetini Anlama Kılavuzu**, s.58.

Şekil 2: İran İslam Cumhuriyeti'nde Dini liderin Sistemdeki Yeri[219]:

[219] Yegin, **İran Siyasetini Anlama Kılavuzu**, s. 55.

3.2. 1979 MISIR – İSRAİL BARIŞI

1948 yılında İsrail'in kurulmasından itibaren, Filistin sorunu Arap devletlerinin iç ve dış politikalarını ekonomik, siyasi ve askeri alanlarda doğrudan etkilemiştir. 1948 ve 1956 yıllarında gerçekleşen Arap-İsrail savaşlarından sonra, 1967'de gerçekleşen savaş Arap devletlerin yenilgisi ve ciddi bir toprak ve prestij kaybı ile sonuçlanmıştır. 1956'da Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesi konusunda verdiği mücadele ile Arapların lideri konumuna gelen Nasır ve yönetimindeki Mısır için ise, 1967 Arap –İsrail savaşı çarpıcı bir dönüm noktası olmuş, Mısır, bu savaşta petrol rezervlerinin bulunduğu Sina Yarımadası'nı kaybetmiştir.[220]

İsrail'le devam eden 20 yılı aşkın savaş Mısır'ı ekonomik olarak oldukça zorlamış, ülke iç ekonomik sorunların yanı sıra dış borçlar konusunda da sıkıntılar yaşamaya başlamıştır. 1970'e gelindiğinde Mısır ekonomik olarak neredeyse bir çöküş yaşamaktayken, ordusu henüz bir önceki İsrail saldırısının sonuçlarını atlamamış ve Nasır yönetimindeki ülke yavaş yavaş Sovyetlere bağlı hale gelmiştir. 1971 yılında Nasır'ın yerine gelen Enver Sedat ise, sorunları çözmek için yeni yollar aramış, ülkenin ayakta durabilmesi için ilk olarak Mısırlıların ve Arap halkının gururunun yeniden canlandırılması gerektiğine inanmıştır.[221]

Armaoğlu, bu dönemde Mısır'ın; Amerika'ya ve genel olarak da Batı'ya eğilim göstermeye başladığını ve bu eğilimin sebeplerinin başında, karşılaştığı ekonomik meselelerin büyük etkisi olduğunu, İsrail ile yapılan savaşların yükünün, içerdeki ekonomik sıkıntıların ve dış borçların Mısır'ı yönünü Batı'ya çevirdiğini belirtmektedir.[222] Fakat, Mısır'ın ekonomisini yeniden inşa etmek için barışa ihtiyacı olmakla birlikte diplomatik koşullar buna uygun olmamıştır. İsrail ile aktif düşmanlık durumu devam ettikçe Mısır'ın turizm, Süveyş Kanalı vergileri ve dış yatırım gibi

[220] Hough, **1979 and the Re-Emergence of the Islamic Empire,** s.21.
[221] Hough, **1979 and the Re-Emergence of the Islamic Empire,** s.23.
[222] Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt 1-2: 1914-1995,** Alkım Yayınevi, İstanbul, (Tarih Yok), s.736.

potansiyel gelir kaynaklarının gerçekleşemeyeceği[223] için diplomatik bir koz arayışı olarak 1973 Arap-İsrail savaşına başvurulmuştur. 1973 Arap-İsrail Savaşı'na gidiş bu koşullar altında, bilhassa Mısır'ın diplomatik koz arayışı ve Mısırlıların ve Arapların gururlarının yeniden onarılması çerçevesinde gerçekleşmiştir.

6 Ekim 1973'te Mısır ve Suriye öncülüğünde başlatılan Arap-İsrail savaşı, 17 Ekim'de Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün (OPEC) Arap üye devletlerinin petrol ambargosu kararı ile başka bir boyut kazanmıştır. Arap devletlerinin, Suriye ve Mısır'a sempati jesti olarak, İsrail işgal ettiği Arap topraklarından çekilene değin petrol üretimini yüzde 5 kısacaklarını ilan etmeleri ve Suudi Arabistan'ın ABD'ye petrol sevkiyatını tümden durdurması ile petrol unsuru; ABD'nin, Arap-İsrail çatışmasının barışçı yolla çözülmesi girişimlerini yoğunlaştırmasına neden olmuştur.[224]

1973 Arap-İsrail savaşı, Enver Sedat'ın Mısır'ın güvenini kazanmasını sağlamıştır. Bu da Sedat'ı, Mısır için öngördüğü reform sürecini -liberal demokratikleşmeyi- başlatma yönünde güçlendirmiştir. Bu durum, Batı'nın demokratik prensiplerine dayalı bir Mısır anlamına gelmiştir ki bu da Sedat'ın Amerika ile ilişki geliştirmesini sağlamıştır.[225] Sedat'ın Mısır'ın kapitalist teşviklerle ekonomi politikalarını kısmen yeniden düzenlemesi Nasırcı modelden bir kopuş olmuş; dış politikası da Nasır'ın izlediği hedeflerden kesin bir dönüş niteliğine bürünmüştür.[226]

Savaş sonrasında ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger'ın Mısır ve İsrail arasındaki arabuluculuk görüşmeleri ve yürüttüğü mekik diplomasisi;[227] Enver Sedat'ın Mart 1976'da, 1971 yılında Sovyetler ile imzalanan Dostluk ve İşbirliği Antlaşmasını feshetmesi[228] gibi gelişmeler sonucunda Enver Sedat 19 Kasım 1977'de İsrail'e gitmiş ve buradan Arap-İsrail barışı çağrısı yapmıştır. Anlaşmalar, yorum farklılıkları ve

[223] Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi,**, s.416.
[224] Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi,** s.419.
[225] Hough, **1979 and the Re-Emergence of the Islamic Empire,** s.23-34.
[226] Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi,** s.415.
[227] Goldschmidt ve Davidson, **Kısa Ortadoğu Tarihi,** s.460-462.
[228] Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt 1-2: 1914-1995,** s.738.

özellikle de Filistin'in kendi kaderini tayin hakkı tartışmaları nedeniyle bir süre kesintiye uğramakla birlikte Eylül 1978'de Enver Sedat, İsrail Başbakanı Menahem Begin ve ABD Başkanı Jimmy Carter Camp David'de bir araya gelmiş, Mart 1979'da ise Beyaz Saray'da iki taraf arasında anlaşmaların nihai hali imzalanmıştır.[229]

Camp David Anlaşmaları iki çerçeve anlaşmadan meydana gelmiştir. Bu iki çerçeve anlaşmadan biri, Ortadoğu barışının esaslarını çizmekte olup, Batı Şeria ile Gazze ve Filistin meselesini ele almış, diğeri ise, İsrail ve Mısır arasındaki barışın esaslarını belirlemiştir.[230] Bunlardan ilki taraflarca farklı yorumlandığından hiç uygulanmamış, ikincisi ise Mısır-İsrail barışı ile sonuçlanmıştır.

Fakat, Camp David Anlaşmaları, FKÖ ile hemen hemen bütün Arap dünyasında tepkiyle karşılanmış ve Mısır'a karşı geniş bir siyasal ve ekonomik boykota girişilmiştir. 27 Mart 1979'da Bağdat'ta toplanan Arap Birliği devletleri; Mısır aleyhine ekonomik, ticari yardımların ve diplomatik ilişkilerin kesilmesi kararları almışlardır.[231] Mısır; Arap dünyasının dışına itilmiş, petrol sübvansiyonları kaldırılmış ve Arap birliğinden atılmıştır.[232]

Bazı araştırmacılar, Mısır-İsrail barışından ve Batı yakınlığından duyulan rahatsızlığın ve hoşnutsuzluğun çıkış yolunu İslami muhalefet hareketlerinde bulduğunu, çünkü pek çok Mısırlı'nın İsrail ile anlaşmayı ve Arap dünyasından tecridi sindiremediğini ifade etmektedir. Bu da, geçmişte sosyal uyum temeli sağlayan İslami değerlere yeniden önem verilmesine, Müslüman Kardeşler'in yeniden örgütlenmesine, Sedat rejimini dinsiz olarak niteleyen ve devrilip yerine şeriata bağlı bir hükümet gelmesini isteyen el-Cihad, Tekfir, el-hicret gibi örgütlerin güçlenmesine yol açmıştır. Nitekim 1981 yılında Sedat, bu gizli İslami muhalefetin tehlikelerini görerek, 1981 Eylül yılında rejimine karşı komplo kurduklarından kuşkulanılan 1000'den fazla kişiyi

[229] Goldschmidt ve Davidson, **Kısa Ortadoğu Tarihi,** s.474-477.
[230] Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt 1-2: 1914-1995, s.**741.
[231] Sander, **Siyasi Tarih: 1918-1994,** s.544-545.
[232] Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi,** s.423.

tutuklatsa da, 6 Ekim 1981'de el-Cihad ile ilişkili oldukları belirtilen ve orduya sızan bir grup tarafından suikaste uğramıştır.[233] Yine, bu dönemin koşullarında Müslüman Kardeşler bünyesinde örgütlenen pek çok kişi, zaman içerisinde Ortadoğu'daki diğer örgütlere katılmıştır. El-Kaide lideri Osama bin Laden'in sağ kolu olan Ayman Zawahiri de bunlardan biridir.[234]

1979 yılında Mısır'da yaşananların, Filistin davasına yansımaları ise Hamas ve Fetih bölünmesi şeklinde olmuştur. Filistin İslami Cihad örgütünden devşirilen Hamas, hem İsrail'e hem de Fetih destekli Yaser Arafat'ın liderliğini yürüttüğü Filistin Kurtuluş Örgütü'ne karşı en büyük Filistinli grup olmuştur. Filistin davasındaki bu ideolojik bölünme, 1979'da Pan-Arabizmin ölümü ve bölgede önce Suudi Arabistan ve daha sonra İran tarafından öncülük edilen İslami hareketin ortaya çıkışı olmuştur.[235]

Sonuç olarak, Camp David Anlaşmaları, biri hiç uygulanmamakla birlikte, Arap dünyasında büyük bir gedik açmıştır. Ortak düşman olarak kodlanan İsrail'e karşı yürütülen ve çoğunlukla da Filistin meselesinin kullanılması üzerinden ilerleyen Arap devletlerinin oportünist yaklaşımları, son olarak Camp David'de açık bir biçimde ortaya çıkmıştır. Camp David, 1979'daki diğer olaylarla da birleştiğinde, Sünni İslam'ın Filistin meselesindeki rolünü Şii İslam'a bırakması ile sonuçlanmıştır.

3.3. KÂBE BASKINI

1979 yılı Kasım ayında gerçekleşen Kâbe baskını, hem Ortadoğu hem de Arap Yarımadası için önemli olmakla birlikte, nedeni ve sonuçları konusunda en az çalışma yapılan ve dolayısıyla akademik kaynak azlığı bulunan olaylardan biridir. Özellikle Suudi yönetimin bu olay esnasında uyguladığı sansür ve sonrasında geliştirdiği baskıcı uygulamaların, hem olayın araştırılmasını hem de üzerinde çalışmalar yapılmasını engellediği araştırmacılar tarafından genel olarak dile getirilmektedir.

---

[233] Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi,** s.424.
[234] Hough, **1979 and the Re-Emergence of the Islamic Empire,** s.26.
[235] Hough, **1979 and the Re-Emergence of the Islamic Empire,** s.26-29.

Kâbe Baskını ve Mescid-i Haram'ın işgali, Sovyetlerin Afganistan işgalinden bir ay kadar önce, 20 Kasım 1979'de Cüheyman El Uteybi liderliğinde bir grup tarafından Mekke'de gerçekleştirilmiştir. Suudi Arabistan kraliyet muhafiz alayında 18 yıl komutanlık yapan ve daha sona ayrılarak Medine İslam Üniversitesi'ndeki eğitimine dönen Cüheyman El Uteybi, ülkesindeki yerleşik dini kurumlaşmaya karşı çıkmış, dini otoritenin siyasi otorite altında yer almasına neden olan Suudi yakın tarihine eleştirel olarak bakmıştır. Cuheyman, devletçi ve gelenekçi âlimlerden ziyade, kendilerine Şuyûhü's-Sahve (uyanış âlimleri) denilen yeni bir Selefi ulema neslini önemsemiştir.[236] Sahve'nin de düşüncelerinden etkilenen Cuheyman, Suudi yönetimine ve onun Vahhabi ortaklığına muhalif bir çizgiye geçmiştir.

20 Kasım 1979 sabah namazını müteakip, Cüheyman ve arkadaşları, Mescid-i Haram'ı işgal etmişlerdir. Baskının hazırlıkları çok önceden başlamış, Kâbe'nin altında bulunan eski zamanlardan kalma dehlizlere aylar boyunca gizlice silâh, mühimmat ve yiyecek depolanmış, dehlizlerin şehre giden uzantıları tutulmuş ve baskından sonra Suudi güvenlik kuvvetlerinin Haremi-Şerif'e girmeleri imkânsız hale getirilmiştir.[237]

Ulema tarafından verilen müdahale fetvası sonucu, eylemciler müdahaleler sonucu işgalin başlamasından 4-5 gün sonra Kâbe'nin bulunduğu zemin kattan bodrum kata çekilmek durumunda kalmışlardır. O sırada mehdi olduğu ilan edilen Kahtani öldürülmüş ancak eylemciler direnişe devam etmiş ve bodrumdan çıkmamışlardır. Eylemcilerle herhangi bir sonuca ulaşılamayınca, Suudi yönetimi, Fransa özel kurtarma timinden yardım istemiştir. Sonunda zemin katlara su basılıp elektrik verilerek, insani olmayan bir yöntemle isyancılar ele geçirilmiştir.[238]

---

[236] Biyografi: Cuheyman Uteybi, http://www.mepanews.com/biyografi/258-cuheyman-uteybi.html 09.05.2016

[237] Murat Bardakçı, "Tam 30 Yıl Oldu Kâbe Baskını Esrarını Hala Muhafaza Ediyor,", Habertürk Gazetesi, http://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/223477-tam-30-yil-oldu-Kâbe-baskini-esrarini-hala-muhafaza-ediyor, 01 Aralık 2009.

[238] Mehmet Ali Büyükkara, "Allah Kâbe'sini Korur", röp.:Emeti Saruhan, **Gerçek Hayat,** 2017, http://www.gercekhayat.com.tr/kapak/allah-Kâbesini-korur/ (15.04.2018), s.9.

4 Aralık'ta sona erdirilen bu 15 günlük işgal, Cüheyman'ın cezaevinde tanıştığı ve daha sonra kızkardeşi ile evlenen kayınbiraderi Muhammed bin Abdullah el Kahtani'yi mehdi ilan etmesinin dışında, dini ve özellikle de siyasi talepleri de olan bir eylem olmuştur.[239] 1744 tarihli Suudi-Vahhabi siyaset-din ittifakının ruhundan Suudi rejiminin uzaklaştığını düşünen Cüheyman, yöneticileri; kâfirlerle dostluk kurmakla, ülkenin serveti olan petrolü onlara çok ucuza satmakla, kutsal toprakları onların bürokrat ve askerlerine açmakla, müşrik ve kâfirlere karşı cihad hareketini durdurmakla suçlamıştır.[240] İşgalcilerin beklentileri de doğal olarak bu düzlemde şekillenmiştir. Cüheyman ve arkadaşları; Batı'dan ithal edilen kültür, taklid ve değerlere son verilerek İslamiyet'in adaletli kültür ve değerlerinin yerleştirilmesini ve saltanat düzeninin yıkılarak İslam devletinin kurulmasını isterken Suud ailesinin yargılanmasını ve halktan çaldıklarının geri verilmesini de talep etmişlerdir. Yine, İslam'a ve Müslümanlara karşı düşmanca tutumu nedeniyle ABD'ye petrol ihracatının durdurulmasını, ülkenin ihtiyaçlarına uygun olacak şekilde petrol üretiminin azaltılmasını, milli servetin heder edilmemesi ve Arap yarımadasını ellerine geçiren tüm yabancı askeri uzmanlar ve danışmanların sınır dışı edilerek yabancı askeri üslerin kaldırılmasını istemişlerdir.[241]

Kâbe'nin işgali ve sonuçları bu anlamda Suudi yönetiminde büyük bir itibar kaybı yaşatmıştır. Hem Kâbe'yi koruyamamak hem de orada bir katliama sebebiyet vermek, Suudi hanedanlığının İslam dininin koruyucusu olma iddialarını boşa çıkarmıştır. Bununla birlikte, bazı araştırmacılar, Kâbe'de yaşananların El-Kaide'yi doğuran sonuçlara yol açtığını ifade etmektedir. Örneğin Tramifov'a göre Suudi Arabistan ve ötesindeki pek çok Müslüman'ın, genç Usame Bin Ladin de dâhil olmak üzere, Mekke'deki katliamdan ötürü Suudi yönetimine karşı sadakatleri çatırdamaya başlamıştır. Zaman içerisinde Suud Hanesi'ne ve onun Amerikan destekçilerine karşı

[239] Büyükkara, **Allah Kâbe'sini Korur**, s.9.
[240] Mehmet Ali Büyükkara, Günümüzde Selefilik ve İslami Hareketlere Olan Etkisi, **Tarihte ve Günümüzde Selefilik, Milletlerarası Tartışmalı Ilmi Toplantı**, İstanbul 2013, s.501.
[241] Mepa News, "Kâbe Baskını'nın Yeni Görüntüleri Çıktı", http://www.mepanews.com/haberler/6169-1979-Kâbe-baskini-nin-yeni-goeruentueleri-ortaya-cikti.html , 03.06.2017.

açık bir karşıtlığa doğru sürüklenen bu ideoloji, zaman içinde çok daha şiddetli bir yapıya dönüşerek el-Kaide ile sonuçlanmıştır.[242]

Suudi yönetimi, bu olaydan sonra kendi hanedanını korumak için, sokağa çıkma yasaklarına, sınır dışı etmeye, gösterilerin yasaklanmasına, muhalif üniversitelerin kapatılmasına varan bir dizi önlem alarak iç politikada muhalif hareketlere karşı sertleşmeye gitmiştir.[243] Ancak, Afganistan'ın işgali bölümünde de değinileceği üzere, Kâbe Baskını sonrası, kendi içerisindeki cihatçılarla ne yapacağını bilemeyen Suudi Arabistan; işgal ile birlikte aradığı fırsatı bulmuş ve önce Afganistan İşgali'ne, daha sonra da küresel cihada hem insan kaynağı hem de maddi kaynak sunmaya başlamıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Kâbe Baskını'nı Suudi yönetiminin sansürü nedeniyle pek çok yönü ve ilişkileri karanlıkta kalan, siyasi talepleri arka plana itilen ve genelde dini olarak görülen bir hareket olmuştur. Bu da, Suudi tarihindeki en büyük sistem karşıtı hareketlerden birinin sessiz sedasız yok olmasına neden olmuştur.

3.4. AFGANİSTAN'IN İŞGALİ

Soğuk savaşın halen belirleyici olduğu, uluslararası konjonktörde Ortadoğu'nun dinamik bir rol oynamaya devam ettiği 1979 yılının Aralık ayının sonunda, Afganistan; kendi bağımsızlığını ilk tanıyan ve stratejik siyasi, askeri ve ekonomik ilişkiler geliştirdiği Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal sonucu, soğuk savaşın da etkisi ile bölge yeniden dünya siyasetinin merkezine taşınırken, Afganistan'ın işgali de tıpkı İran İslam Devrimi gibi sonuçları ile Ortadoğu ve dünya gündeminde önemli bir yer tutmuştur.

1800'lerden başlayarak I. Dünya Savaşı'na kadar Rusya ve Britanya arasında merkez Asya üzerinde gerçekleşen "Büyük Oyun"da satranç tahtası pozisyonunda

---

[242] Yaroslav Trofimov, **1979 Kâbe Baskını, Kutsal Mekânda Ayaklanma,** Özlem Özarpacı (Çev.), Matbuat Yayın Grubu, İstanbul 2015, s.16.

[243] Mehmed Mazlum Çelik, "İslam Aleminin Son Yüzyılda Yaşadığı En Gizemli Olay: 1979 Kâbe Baskını", **Düşünce Mektebi**, http://dusuncemektebi.com/d/142824/islam-aleminin-son-yuzyilda-yasadigi-en-gizemli-olay-1979-Kâbe-baskini-/ , 02.03.2017.

varlığını sürdüren Afganistan'ın[244] bu önemini stratejik konumu belirlemektedir. Bu stratejik pozisyon; Batı Asya ile Ortadoğu, Orta Asya ile Basra Körfezi ve Hind Okyanusu arasında bir geçiş noktası olmasından kaynaklanmaktadır.[245] Rus İmparatorluğu'nun İran ve Afganistan üzerinden sıcak denizlere ulaşmak için baskı yapmasının, İngilizler tarafından Hindistan'daki imparatorluklarına tehdit olarak algılandığı 19. yüzyılda jeopolitik rekabetin merkezi olmaktan[246] 21. yüzyılda petrol ve doğalgazın Orta Asya'dan Hint Okyanusu'na indirilmesi projesinin en önemli ayağı olmaya varan[247] stratejik önemi ile Afganistan merkez Asya ve Ortadoğu coğrafyasında önemli bir rol üstlenmektedir. Ancak ülke, bu stratejik konumdan kaynaklı sürekli dış müdahale ve istikrarsızlığa açık olmuştur. Bununla birlikte, 25 milyona yakın nüfusunun yüzde 35'i Peştun, yüzde 35'i Tacik ve geri kalanı Hazara, Türkmen ve Özbeklerden oluşan Afganistan[248] aynı zamanda etnik çeşitlilik, mezhep farklılıkları ve kabile yapısı nedeniyle de istikrarsız bir ülke olmuştur.

NATO'nun kuruluşundan itibaren büyük askeri yardımlardan dışlanan ve ABD'den destek görmemeye başlayan Afganistan'ın askeri öğrencilerini Sovyet Harp Okullarına göndermesi, Afganistan tarihinin geleceği açısından kritik bir dönüm noktası olmuştur.[249] Nitekim, çoğunlukla bu okullarda yetişen orta sınıf ve Sovyet yanlısı Afganlar tarafından 1963'te kurulan Afgan Halkı Demokratik Partisi (AHDP), 1978 yılında gerçekleşen darbe sonucu Başbakan Muhammed Davud'un indirilmesi ile iktidarı ele almıştır.[250] Darbe sonrası kurulan Demokratik Afgan Cumhuriyeti'nin devlet başkanlığına getirilen Taraki, Sovyetler tarafından ekonomik ve askeri olarak desteklenmeye devam edilmiştir, ancak aynı zamanda Taraki yönetimine karşı Sovyet

---

[244] Hough, **1979 and the Re-Emergence of the Islamic Empire,** s.43.
[245] Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt 1-2: 1914-1995,** s.762.
[246] Yves Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi**, İsmet Akça(Çev.), NTV Yayınları, İstanbul 2007, s.273.
[247] Hüseyin Şeyhanlıoğlu, **"11 Eylül Sonrası Değişen Dünya Dengelerinde Afganistan"**, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2004), s.16.
[248] Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi**, s.270-271.
[249] Şeyhanlıoğlu, **11 Eylül Sonrası Değişen Dünya Dengelerinde Afganistan,** s.24.
[250] Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi**, s.275.

karşıtı çeşitli Müslüman grupların silahlı direnişi de başlamıştır.[251] İran'da, Şah ve destekçisi ABD'ye karşı sokak gösterilerinin güçlendiği döneme paralel olarak, 1978 Eylül ayında Afganistan'ın doğu bölgesinden Afgan milliyetçileri tarafından komünist Taraki yönetimine karşı ilk direnişler başlamış,[252] Mart 1979'a gelindiğinde Herat garnizonu kentin geri kalanıyla birlikte isyan edip 40 kadar Sovyet teknisyenini aileleri ile linç etmiştir. Ağustos 1979'da ise Kabil garnizonu ayaklanmıştır.[253] Tüm yaşananların sonucunda, Sovyet birlikleri 25 Aralık 1979'da, başkaldırılara son vermek amacıyla Afganistan'ı işgal etmiştir.

Soğuk savaş döneminde gerçekleştirilen ve Sovyetler'e Basra Körfezi'ne, Ortadoğu petrollerine ve Hint Okyanusu'na inme imkanı kazandıran bu hamle[254] hem Sovyet bloğunun kendi içerisinde, hem de İslam toplumu ve Batı bloğunda tepkilere yol açmıştır. ABD, yumuşama sürecinin bozulduğu kanısına vararak, tarım ürünleri ambargosu dahil uluslararası tedbirler almaya başlarken, Sovyet İşgali hemen hemen tüm İslam dünyası tarafından kınanmıştır. [255]

Dışarıdan tepkiler ve çağrılar gelirken, Afganistan içerisinde ise tüm önemli kentleri işgal eden Sovyetlere karşı başlatılan gerilla savaşı kısa bir süre içerisinde cihada dönüşmüş, dünyanın farklı yerlerinden daha sonra mücahit olarak adlandırılacak Müslümanlar Afganistan'a gelip Sovyetler'e ve Sovyetler nezdinde komünizme karşı savaşmaya başlamıştır. Rakamlara göre Afganistan'daki savaşa katılmak için, 1982 ve 1992 arasında, Ortadoğu, Kuzey ve Doğu Afrika, Merkez Asya ve Uzak Doğu'daki 43 İslam ülkesinden 35.000 kadar radikal, mücahit olmak üzere Afganistan'a geçiş

[251] Sander, **Siyasi Tarih: 1918-1994,** s.563.
[252] Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt 1-2: 1914-1995,** s.762.
[253] Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi**, s.275.
[254] Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt 1-2, 1914-1995,** s.762.
[255] Sander, **Siyasi Tarih: 1918-1994,** s.566.

yapmıştır. Bu süre içerisinde Pakistan ve Afganistan ile doğrudan ilişkiye geçen radikallerin sayısı ise 100.000'i aşmıştır.[256]

Bu nedenle, Afganistan'ın işgaline karşı gelişen sürecin, başta komşu ülkeler olmak üzere çok sayıda uluslararası aktörün katılımı ile gerçekleştiğini vurgulamak gerekmektedir. Ortadoğu'da Müslüman Kardeşler, Suudi merkezli Dünya İslam Birliği ve Filistinli İslamcı radikaller askerleri toplamaktan ve Pakistan ile iletişime geçirmekten sorumlu iken, Pakistan'da gelenler için ISI (Pakistan İstihbarat Servisi) ve Cemaat-i İslami partisi diğer planlamaları (konaklama ve yolculuk planlamaları, mücahit gruplara katılım vb.) yapmaktan sorumlu olmuşlardır.[257]

Doğal olarak, her bir aktörün rolü kadar Afgan savaşından beklentileri de farklı biçimlerde olmuştur. Pakistan, enerji ihtiyacını Orta Asya'dan karşılamak ve kuzey sınırlarında kontrol altında bir komşu bulundurma ve güvenlikli bir bölge yaratma; Suudi Arabistan, Afganistan'da Sünni bir rejim kurarak İran'ı pasifize etme ve Orta Asya'daki kaynaklara kolayca ulaşma; ABD ise bölgeyi kontrol altına alarak stratejik bir üs elde edip İran'ı sıkıştırma ve Orta Asya'da enerji kaynaklarını kontrol etme beklentisi içerisinde bu savaşta konumlanmıştır.[258] İranlı Şiilere karşı Sünnileri destekleyen ABD için Afganistan'daki savaş sayesinde hem SSCB yenilecek hem İran'ın öncülüğünü yaptığı Şiilere karşı müttefiki olan Sünniler kazanacaktı. Bu senaryo ile ABD, mücahitleri sadece askeri malzeme ve finans olarak desteklerken, savaşacak insan kaynağının başında ise hali hazırda Suudi Arabistan'da bulunan ve özellikle Kâbe baskınından sonra Suudi Arabistan monarşisinin kendi topraklarından çıkarmak istediği köktendinciler bulunmaktaydı.[259] Bu şekilde, Suudi Arabistan; hem kendi aşırılık yanlısı Vahhabi militanlarından onları Afganistan'a ihraç ederek kurtulacaktı hem de Vahhabilik ideolojisinin de Afgan mücahitler arasında yayılmasını sağlamış olacaktı.

---

[256] Ahmed Rashid, **Taliban: Militant Islam, Oil and Fundamentalism in Central Asia,** Yale University Press, United States, 2001, s.130.
[257] Rashid, **Taliban: Militant Islam, Oil and Fundamentalism in Central Asia**, s.130.
[258] Şeyhanlıoğlu, **11 Eylül Sonrası Değişen Dünya Dengelerinde Afganistan,** s.39.
[259] Hough, **1979 and the Re-Emergence of the Islamic Empire,** s.46.

Bu kadar müdahil gücün olduğu Afgan savaşı, Sovyetlerin tahmininden çok farklı seyretmiştir. İlk yıllardan başlayarak ağır kayıplar veren Sovyetler; 1983'de taktik değişikliğine gitmiş, "insan-yoğunluklu" yerine "silah-yoğunluklu" ve hava bombardımanı ağırlıklı bir yönteme geçmiştir.[260] Ancak, 1986 yılında savaşın seyrini önemli ölçüde değiştirecek bir gelişme yaşanmıştır. CIA, gizli bir biçimde, ABD Kongresinin Sovyet uçaklarına karşı mücahitlere Amerikan yapımı uçaksavar Stinger füzeleri vermesini ve ABD uzmanlarının gerillaları eğitmelerini istemiş ve bunu da sağlamıştır. Yine, CIA, ISI'ya –zaten 1982'den beri alenen yapılmakla birlikte- dünyanın dört bir yanından radikal Müslümanların Pakistan'a gelmesi ve Afgan mücahitlerle birlikte savaşması taahhüdünde bulunmuştur.[261]

Bu dönemde gelecek yıllarda bölgede Siyasal İslam'ın şekillenmesinde katkısı olacak bir gelişme daha ortaya çıkmıştır. 1973 ve 1978 petrol krizlerinden ve daha sonra İran İslam Devrimi ve Afganistan işgalinden ötürü ABD'nin, petrol kaynakları ve stratejik konumu dolayısıyla bölgeye ilişkin bir teori geliştirme ihtiyacı hissetmiştir ve ortaya "Yeşil Kuşak" teorisi çıkmıştır. Bu teorinin amacı, İran'ın "Radikal İslam" anlayışına alternatif olarak Suudi Arabistan merkezli "ılımlı İslam"ı benimseyen ülkelere destek vererek SSCB'yi çevreleme politikasını yürürlüğe koymak ve böylece hem SSCB çevrelemek hem de radikal İslam'ın Ortadoğu'da yayılması önlemek olmuştur. Şer Ekseni'ne karşı Yeşil Kuşak, Pakistan, S. Arabistan, Bahreyn, Umman, Katar, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Türkiye (özellikle 12 Eylül 1980 Darbesi'nden sonraki politikalar eksenli ele alındığında) ve Mısır'ı içermiştir.[262]

1980'lerden itibaren ABD'nin silah, İslam ülkelerinin ise para ve insanla desteklediği Afgan mücahit grupları arasında partileşme ve gruplaşmalar yaşanmıştır. Bu kapsamda, İslam Partisi, Cephe-i Nejat-i Milli Afganistan, Mehaz-ı Milli, Hizb-i İslami, Cemiyet-i İslami, Harekatı İnkılabı İslami, İttihadı İslami gibi gruplar

[260] Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt 1-2, 1914-1995,** s.896.
[261] Rashid, **Taliban: Militant Islam, Oil and Fundamentalism in Central Asia,** s.129.
[262] Çağrı Erhan, Ömer Kürkçüoğlu, "1980-1990 Orta Doğu'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt II: 1980-2001,** İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.124.

oluşmuştur.[263] Bunların bir kısmı, -Hikmetyar liderliğindeki Hizb-i İslami ve Rabbani yönetimindeki Cemiyet-i İslami gibi- radikal İslami çizgideyken, bir kısmı ise -Hareket-i İnkılabi ve İslamî Peyman-ı İttihad-ı İslami- gibi ılımlı çizgide devam etmişlerdir.[264] Roy, sünni cephelerin büyük çoğunluğunun bu süreçte Peşaver partileri adı verilen partilere katılımının salt silah elde etme isteğine dayanmadığını, siyasal aidiyetlerin, on yıllık savaşta nispeten istikrarlı kaldığını belirtmektedir.[265] Bu çerçevede Roy; siyasal partilerin ortaya çıkışının üç değişken sayesinde gerçekleştiğini ifade etmektedir: 1) Siyasal hayatın ideolojikleşmesi, 2) Silah elde edebilmek için bir partiye katılmanın gerekliliği, 3) Geleneksel dayanışma ağlarının kalıntılarının modern siyasal biçimler (partiler) şeklinde devam etmeleri.[266]

Ancak, farklılıklarına rağmen Sovyetlere karşı birlikte savaşan bu gruplar Sovyetlerin geri çekilme süreci ile iş iktidarı ele almaya geldiğinde aynı birlikteliği gösterememişlerdir. Bu durum, iç bölünmeyi ve çıkmaza sürüklenmeyi beraberinde getirmiştir ve 1988-1994 arası dönem Afganistan için iç çekişmeler ve kayıplarla dolu olmuştur.[267] Kabileler arasındaki geleneksel çatışmalar, Tacikler ile Peştunlar arasındaki çatışmalar, farklı kaynaklardan maddi destek alan İslamcı partiler ve benzeri gelişmeler Afgan direnişinin birleşmesini engellemekle birlikte, diğer yandan büyük meblağlarda para aktarımı, gerilla ve silah ticareti taktiklerini öğrenmek üzere tüm Arap ülkelerinden gönüllülerin Afganistan'a gelmelerine de yol açmıştır.[268] El-Kaide Lideri Usame bin Laden de dahil olmak üzere savaşın sürdüğü yıllar içerisinde, Peşaver yakınlarındaki ve Afganistan'daki kamplarda farklı ülkelerden radikaller bir araya gelerek birlikte eğitim alıp savaşırken, birbirlerinin ülkelerindeki İslami hareketlerle ile ilgili bilgi

[263] Şeyhanlıoğlu, **11 Eylül Sonrası Değişen Dünya Dengelerinde Afganistan,** s.30-31.
[264] Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt 1-2: 1914-1995,** s.897-898.
[265] Roy, **Siyasal İslamın İflası**, s.205.
[266] Roy, **Siyasal İslamın İflası**, s.198.
[267] Şeyhanlıoğlu, **11 Eylül Sonrası Değişen Dünya Dengelerinde Afganistan,** s.36-37.
[268] Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi**, s.276.

edinmişlerdir. Bu kamplar aynı zamanda gelecekteki İslami radikalizmin gerçek üniversitelerine dönüşmüşlerdir.[269]

1988-1994 yılları arası süren iç savaş, Afgan halkının yaşamını gitgide kötüleştirirken, mücahit liderlere olan inanç da zaman içerisinde hem kendi aralarındaki savaşta bir son göremedikleri hem de giderek yaygınlaşan kıtlık ve ekonomik çürümeyi elimine edecek politik liderliğin kapasite eksikliği ve etkisizliği nedeniyle de yok olmuştur.[270] Bu durum, 1994 yılında kendilerine Taliban diyen bir grubun Afganistan'da barışı yeniden kurmak üzere ortaya çıkmasına yol açmıştır. Arapçada dini eğitim gören öğrenci anlamına gelen "Talip" ile bunun Farsça çoğulu olan "Taliban" adı, Deoband ve Aligah medreselerinde eğitim gören öğrenciler için kullanılmış ve Afgan tarihinde daima muhafazakar bir grup olarak bilinmiştir.[271] Molla Ömer liderliğinde 1994'de birleşen bu grup üyelerinin çoğunluğu 1994'e gelindiğinde artık savaştan bıkmış olan kişi ve gruplardan ve yine 1979-1989 Afganistan- Sovyet savaşı döneminde ISI tarafından oluşturulan ve Suudi Arabistan ile ABD tarafından finanse edilen medreselerden gelmişlerdir.[272] Taliban'ın gelişi ve iktidara talip oluşu ile birlikte Afganistan'da 2001'e kadar devam edecek yeni bir dönem başlamıştır.

Pakistan Başbakanı Benazir Butto tarafından Afganistan'daki ilerleyişinin başlamasının ardından Şubat 1995'te resmen tanınan Taliban, bundan kısa bir süre sonra, 31 vilayetin 12'sini ele geçirerek Kabil'in kapılarına dayanmıştır.[273] Taliban güçleri, Kandahar ve ardından da Kabil kentlerini, 1996'da ise neredeyse tüm Afganistan'ı ele geçirmiş ve daha sonra Suudi Arabistan'ın tanıdığı bir Afganistan İslam

---

[269] Rashid, **Taliban: Militant Islam, Oil and Fundamentalism in Central Asia,** s.129- 130.

[270] Qamar Fatima, "The Rise and Fall of Taliban Regime (1994-2001) In Afghanistan: The Internal Dynamics", **IOSR Journal Of Humanities And Social Science**, 2014, http://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol19-issue1/Version-1/F019113546.pdf , (21.09.2017), s. 35.

[271] Şeyhanlıoğlu, **11 Eylül Sonrası Değişen Dünya Dengelerinde Afganistan,** s.38.

[272] Hough, **1979 and the Re-Emergence of the Islamic Empire,** s.50.

[273] Hüseyin Şeyhanlıoğlu, "18. Yüzyıldan Günümüze Kadar Afganistan'ın Jeostratejik Önemi", **Avrasya Etüdleri**, 2014, Sayı:34, s.73.

Emirliği ilan etmişlerdir.[274] Taliban yönetiminde bürokratik yapı, İslam'ın yönetim ve danışma sistemini ifade eden Şura'ya göre düzenlenirken, ülkede Şeriat ilan edilmiş ve kurulan tüm bakanlıkların Şeriat hukukuna uygun işlenmesi için çalışılmıştır. Yayınlanan kararnameler ve fetvalar ile kadınlar eğitim, istihdam ve tüm sosyal faaliyetlerden tamamen dışlanmıştır.[275]

Kendisine, ülkeyi mücahitler arasındaki iç savaştan çıkarma misyonu biçen Taliban; toplumsal bölünmeler, dini baskılar, üst düzey insan hakları ihlalleri ile Afganistan'ı kısa bir süre içerisinde yeni bir şiddet sarmalının içine itmiştir. Ancak, Taliban yönetimi, kendi topraklarında ortaya çıkan El Kaide'nin, 11 Eylül 2001 ABD saldırılarına kadar da uluslararası toplumdan ciddi bir tepki görmemiştir. Bunun önemli nedenlerinden biri de küresel cihadın beslendiği damar haline gelmesine rağmen bu dönemde Amerikan şirketlerinin, Türkmenistan petrol yataklarından çıkıp Afganistan'ın batısından geçerek Hint okyanusu kıyılarına kadar gidecek bir petrol boru hattının inşası için Taliban ile görüşmeler yapmalarıydı.[276] UNOCAL adlı ABD'li petrol şirketinin 1995 ve 1999 yılları arasında ABD Hükümeti'nin tam desteği ile Taliban ile yürüttüğü görüşmeler[277] her ne kadar istenilen sonuca ulaşmasa da, tamamen istikrarsız bir yapıdan ise, idare ve müzakere edilebilecek bir Taliban iktidarı son ana kadar ABD'nin tercihi olmuştur.

2001 saldırısından sonra ABD, Usame bin Ladin'i ve taraftarlarını ülkeden çıkarmayı reddeden Taliban'a savaş açmıştır. 7 Ekim 2001'de İngiltere ortaklığında başlatılan askeri operasyon kısa süre içerisinde Taliban rejiminin yıkılarak Afganistan'ın

[274] Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi**, s.277.
[275] Fatima, "**The Rise and Fall of Taliban Regime (1994-2001) In Afghanistan: The Internal Dynamics"**, s.40.
[276] Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi**, s.278.
[277] Şeyhanlıoğlu, **"18. Yüzyıldan Günümüze Kadar Afganistan'ın Jeostratejik Önemi",** s.75-79.

ABD ve NATO kontrolüne alınması ile sonuçlanmıştır.[278] Pakistan askerlerinin yardımı ile ABD'yi yeneceğini düşünen Taliban yalnız kalarak, Durand Hattı'na sığınmıştır.[279]

Afganistan'daki istikrarsız durum ve başta ABD ile NATO olmak üzere uluslararası güçlerin Afganistan politikalarına dahiliyetleri hala devam etmektedir. Sovyet İşgali ile başlayan ve iç savaşa dönüşen süreç, Afgan Savaşı'nda oynanan roller ve tarafların beklentilerinin, siyasal ve radikal İslam'ın gelecek 40 yılda Ortadoğu'yu nasıl şekillendirdiğini anlamak açısından kritik önemde olmuştur. Binlerce cihatçının eğitildiği kamplar, radikal İslamcılar için bir buluşma ve ağ kurma merkezine dönüşmenin yanı sıra, cihadın küreselleşmesine ve her ülkede uyuyan hücreler oluşmasına da yol açmıştır. Nitekim, 11 Eylül 2001'de ABD'de İkiz Kuleler ve Pentagon'a yapılan saldırı ile küresel cihadın ulaştığı boyutu ortaya çıkarmıştır.

3.5. IRAK'IN İŞGALİ

11 Eylül saldırıları, ABD'nin terörizmle mücadele ve demokrasi adı altında Ortadoğu'ya müdahalesine yol açmıştır. ABD'de Bush yönetiminin politikaları üzerinde etkili olmaya başlayan yeni muhafazakâr çevrelerin, Ortadoğu'da İslami grupların demokratik kanallarla siyasete katılımlarının aşırılıkçılığı önleyeceği yönündeki görüşleri, ABD'nin terörle mücadelede kendisine Ortadoğu ve çevresindeki ülkelere demokrasi getirme misyonunu yüklemesine neden olmuştur. Bu düşüncedeki yeni muhafazakarlara göre, Ortadoğu'da Irak'a müdahale ve Saddam Hüseyin diktatörlüğüne son verilmesi bölgede demokratik reformların önünü açabilecek bir hamle olacaktır.[280]

20 Mart 2003'te ABD öncülüğünde başlatılan ve 'Irak'ı Özgürleştirme Operasyonu' adı verilen Irak'ın İşgali, resmi açıklamalara göre iki temel nedenle gerçekleştirilmiştir: köktendinci terörizmle mücadele ve kitle imha silahlarının yok

[278] Şeyhanlıoğlu, "**18. Yüzyıldan Günümüze Kadar Afganistan'ın Jeostratejik Önemi",** s.79.
[279] Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi**, s.278-279.
[280] Burak Bilgehan Özpek, "En Uzun 10 Yıl: 11 Eylül Sonrası Ortadoğu", **Ortadoğu Etütleri**, 2012, http://dergipark.gov.tr/download/article-file/209670 , (03.03.2017), s.185.

edilmesi.[281] Amerika operasyona yaklaşık 200.000 asker, 429 tank ve 500 savaş uçağı ile katılmıştır.[282] Operasyon kısa süre içerisinde Irak ordusunun düşürülmesi ve Saddam Hüseyin'in yakalanarak öldürülmesi ile sonuçlanmıştır. Ancak diğer yandan, isyancılar, ABD askerleri ve yeni Irak hükümeti arasında uzun yıllar sürecek asimetrik bir savaşın da başlangıcı olmuştur.[283] Irak işgali 15 Aralık 2011'de ABD'nin Irak'ta kalan son askerlerinin çekildiğini açıklaması ile son bulurken, ülkedeki çatışma ve ölümler devam etmiştir. Iraq Body Count Project'in 2018 Mart sonu verilerine göre, 2003 yılından itibaren başlayan şiddet olayları nedeniyle hayatlarını kaybeden sivil insan sayısı 200,000'nin üzerinde olup bu sayı hayatını kaybeden silahlı kişilerle birlikte 288,000'e kadar yükselmektedir. Hayatını kaybedenlerin sayısının yıllık dağılımlarına bakıldığında 2003-2008 yılları arasında yüksek yıllık ortalama 20.000 olurken bu rakamların 2009 ile 2013'ün ilk yarısına kadar 4.500'lere düştüğü, 2013'ün yarısından sonra yeniden 20.000'lere yaklaştığı görülmektedir.[284]

2003 yılında işgalin başlaması ile birlikte aralarında köktendincilerin de bulunduğu kişiler çok hızlı bir biçimde direnişe geçmişlerdir. Saddam rejiminin son günlerinde de aktif olan yeni-selefistler[285] dahil birçok milliyetçi direniş, intihar bombacılığı, suikast vb. yöntemler kullanmaya başlamış ve kısa süre içerisinde farklı ülkelerden para ve insan kaynağı yardımı almışlardır.[286]

Irak işgalindeki önemli aktörlerden biri de Afganistan'da ABD saldırıları nedeniyle moral kaybı yaşayan ve işgal üzerinden kendisine yeniden bir güç yaratmaya çalışan El-Kaide'dir. Irak El-Kaide'si altında Irak'ta konumlanan örgütün ideolog ve stratejistleri Irak'ı, *Arap-Müslüman topraklarının kâfirler tarafından işgal edilişinin en*

---

[281] Youssef Basil, "The 2003 Iraq War: Operations, Causes, and Consequences", **IOSR Journal Of Humanities And Social Science**, 2012, http://www.lacsc.org/papers/papera1.pdf, (03.03.2017), s.29.

[282] 2000'li Yıllarda ABD'nin Yeni Ortadoğu Politikası, ORSAM, 2012, http://orsam.org.tr/orsam/gencorsam/11472?dil=tr#_edn23 , (15.04.2018).

[283] Basil, The 2003 Iraq War: Operations, Causes, and Consequences, s.29.

[284] Iraq Body Count Data Project, https://www.iraqbodycount.org/database/ , (15.05.2018)

[285] Tarık Ali (Ed), New Left Review: 2005 Türkiye Seçkisi, "Söyleşi: Patrick Cockburn, Irak İşgali: Dipsiz Kuyu", Agora Kitaplığı, 2006, s.172.

[286] Ali, **New Left Review: 2005 Türkiye Seçkisi,** s.169.

çarpıcı örneği olarak tanımlamış ve Bağdat'taki Abbasi halifeliğinin 13. yüzyılda Moğollar tarafından işgali ile tarihsel paralellik kurmuşlardır. Böylece, El-Kaide, Selefi-cihatçı kesim dışında, cihadın bu saldırgan yorumuna katılmayan ve savunma cihadından yana olan Müslümanlara da mesaj göndermiştir.[287] Yine, El-Kaide, Irak işgalinde medya ve kitle iletişim araçlarını kullanmaya çalışmıştır. 2005 yılında El-Kaide liderlerinden Eyman El-Zewahiri'nin Irak El-Kaidesi lideri Ebu Musab El-Zarqawi gönderdiği iddia edilen mektupta Irak'taki savaşın yarısından fazlasının medya üzerinden yaşandığını belirtilmektedir.[288] IŞİD'i El-Kaide'nin bir devamı ve radikalleştirilmiş bir hali olarak tanımlayan Bozarslan, IŞİD denilen olgunun başlangıcının önce Afganistan'ın sonra da Irak'ın işgaline dayandığını belirtmektedir.[289]

Özetlemek gerekirse, ABD ve NATO politikasındaki değişimler ile Afganistan ve Irak işgalleri Ortadoğu'da uzun yıllar sürecek bir istikrarsızlık dönemini başlatmıştır. Ancak, her iki işgalin en önemli sonuçlarından birinin 2011'den itibaren Ortadoğu'da yeni bir aktör olarak ortaya çıkan, köklerini Irak El-Kaidesi'nden alan ve birçok ülkede terör eylemleri gerçekleştiren IŞİD olduğu söylenebilir.

3.6. ARAP BAHARI VE SİYASAL İSLAM

17 Aralık 2010'da Tunus'un Sidi Bouzid kasabasında Muhammed Buazizi'nin kendini yakması ile başlayan ve başta Tunus ve Mısır olmak üzere Arap coğrafyasına hızla yayılan halk isyanları süreci Arap Baharı olarak adlandırılmıştır. Mısır'da 30 yıllık Mübarek rejimi ile Tunus'ta 24 yıllık Bin Ali rejimini yıkan Arap Baharı dalgası, bunların yerine İkinci Cumhuriyet'in kurulma sürecinin ve çok partili sistemin gelmesinin yolunu açmıştır. Libya'da bu iki ülkeye göre daha farklı bir süreç

---

[287] Frederic Wehrey ve diğerleri. "The Iraq Effect: The Middle East After The Iraq War", **RAND Corporation**, 2010, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2010/RAND_MG892.pdf , (05.03.2017), s. 110.

[288] Wehrey ve diğerleri, "The Iraq Effect: The Middle East After The Iraq War", s.110.

[289] Şerif Karataş,"Prof.Dr. Bozarslan: Ortadoğu'da Toplumsal Çöküşler Yaşanıyor", **Evrensel,** https://www.evrensel.net/haber/266421/prof-dr-bozarslan-ortadoguda-toplumsal-cokusler-yasaniyor 01.12.2015.

yaşanmakla birlikte, ülkedeki 40 yıllık rejim, lider Kaddafi'nin trajik bir biçimde öldürülmesi ile son bulmuştur. Cezayir'de aynı süreç çok hızlı yasal değişikliklerle ve seçimlerle geçiştirilirken, Bahreyn'deki gösteriler kanlı bir biçimde bastırılmıştır. Suudi Arabistan ve Katar gibi ülkelerde küçük isyanlar görünürken ve bunlar hızlıca bastırılırken, Suriye'de ise halen devam eden uzun süreli ve çok aktörlü bir savaşı başlatmıştır.

Arap Baharı, her ne kadar domino taşı etkisi ile başka ülkelere de yayılmış ve tek bir ülkeye sıkışmadığı için Arap tarihindeki en önemli halk isyanlarına yol açmışsa da, aslında adı geçen bu ülkelerin çoğunda direnişin ve muhalifliğin tarihi çok daha eskilere gitmektedir. 1800'lerde sömürgeleştirme hareketlerinden itibaren varlığı ortaya çıkan, Soğuk Savaş döneminde iki kutuplu dünyada ideolojik dönüşümler yaşayan bu ülkelerdeki muhalif yapılar özelikle dikta yönetimlerin uygulamalarına karşı birçok protesto gerçekleştirmiştir. Anti-demokratik uygulamaların, siyasi temsil hakkının gaspının, muhalefete dönük sert tutumların yanı sıra ekonomik krizler, artan yoksulluk, temel gıdalara uygulanan sübvansiyonlara müdahale ve işsizlik gibi birçok konu belli dönemlerde toplu grevlere ve büyük ayaklanmalara dönüşmüş, çoğunlukla da kanlı bir biçimde bastırılmıştır.

Bununla birlikte, halk ayaklanmasının özellikle Mısır ve Tunus'ta dikta yönetimlerini devirmesinde, başkentlerin sahip olduğu hegemon rol oldukça önemlidir. Bu iki ülkenin 19. yüzyılda hızlı bir biçimde merkezileştirme süreçlerini tamamlamaları ve başkentleri olan Tunus ve Kahire'nin iktidarın ve siyasi hayatın temel odaklarına dönüşmeleri, devrim sürecinde taşrada başlayan grev ve direnişlerin oluşturduğu ihtilal zemininin Tunus'un ve Kahire'nin harekete geçmesi ile rejimin kaderini belirleyecek noktaya gelmesini sağlamıştır. Yine, güvenlik doktrini dışında bir ideolojiye sahip olmayan ve bu nedenle de bir hegemonya kurma kapasitesinden mahrum kalan rejimlerin, dışa açık ve bilgiyi farklı biçimde elde edebilme yöntemleri olan toplumu okuyamamaları ve olup bitenleri algılayamamaları durumu da Mısır ve Tunus'taki

ayaklanmaların iktidarları devirmesinde önemlidir.[290] İsyanların küçük taşra kasabalarından ülkelerin başkentlerine taşması, toplumun sadece alt sınıfları değil orta sınıfların, üniversite öğrencilerinin ve hatta iktidarın kayırmacılığına karşı olan büyük sermayenin de gösterilere katılmasını veya en azından yayılmasına destek olmasını sağlamıştır.

Herhangi bir ideoloji tarafından güdümlenmeyen Arap Baharı; tüm toplum kesimlerinden insanların paylaştığı, yozlaşmış ve otoriter bir siyasal rejimi alaşağı etmeye dönük ortak bir arzunun birleştirdiği insanların bir araya gelişini temsil ediyordu. Onlarca yıl süren baskının ardından Arap Baharı yarı gizli ya da gizli İslamcı muhalefet hareketlerini ana akım siyasete ve bazı örneklerde de iktidara yönlendirmiştir.[291] Ancak, Arap Baharı bir süre sonra beraberinde karşı devrimler, iç savaşlar, Mısır'daki gibi askeri darbe süreçlerini getirmiştir. Diğer yandan, Siyasal İslam'ın kısa süren iktidarının karşısında, Ortadoğu'da radikalleşen selefi -İslami grupların güçlenmesini ve silahlı bir aktör olarak Ortadoğu'nun kaderini değiştirmeye çalışmasının önünü açmıştır.

Bu bölümde, Arap Baharı ve Siyasal İslam ilişkisinin Tunus ve Mısır başta olmak üzere Ortadoğu'daki yansımaları detaylandırılmaya çalışılacaktır.

3.6.1. Arap Baharı ve Tunus

17 Aralık 2010'da Tunus'ta Sidi Bouzid kasabasında seyyar satıcılık yapan Muhammed Buazizi'nin rejimin baskılarına karşı kendini yakması ve ailesinin belediye binası önünde gerçekleştirdiği protestoların Al Jazeera ve sosyal medyadan yayılması ile gösteriler hızlı bir biçimde Sidi Bouzid'den ülkenin diğer kentlerine sıçramıştır. Ancak, 4 Ocak 2011'de Buazizi'nin hayatını kaybetmesi, gösterilerin daha ciddi boyutlara

[290] Bozarslan, **Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi: Arap İsyanlarından Önce ve Sonra**, s.15-16.
[291] Pargeter, **Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara**, s.177.

ulaşmasını ve yalnızca 10 gün sonra, 14 Ocak 2011'de Zeynel Abidin bin Ali'nin ülkeyi terk etmesine giden kesintisiz bir halk ayaklanması sürecini beraberinde getirmiştir.[292]

Arap Baharı'nın başladığı ülke olan Tunus'taki bu ayaklanmanın güçlü oluşu ve birçok toplumsal kesimi kapsaması, ülkenin 1950'lerde bağımsızlığını kazanmasından itibaren Habip Burgiba ve sonrasında Zeynel Abidin bin Ali iktidarlarına karşı devam eden toplumsal muhalefetin varlığını sürdürmesinden kaynaklanmıştır. Burgiba'nın Arap milliyetçiliği ve İslam kimliği yerine seküler devlet anlayışı; Fransızlar ile ilişkilerinin devamı, en güçlü muhalefet hareketlerinden olan sendikal yapıyı ve sosyalistleri tasfiye ederken aynı zamanda liberalleri, muhafazakârları ve milliyetçileri de sistem dışına itmesi Burgiba iktidarına karşı güçlü bir muhalefet yaratmıştır. Özellikle 1978'deki genel grevde 100'ün üzerinde kişinin öldürülmesi ve 1984'de patlak veren Ekmek İsyanı ile siyasal alanın muhalefete kapalı oluşu gittikçe zayıflayan Burgiba iktidarının 1987'de sona ermesinin ve Arap Baharı'na kadar devam edecek olan Zeynel Abidin bin Ali döneminin başlamasının önünü açmıştır.[293] Zeynel Abidin bin Ali, ilk başlarda uzlaşmacı bir çizgide olmakla birlikte daha sonra selefini aratmayacak ölçüde bir tasfiye ve baskı rejimi kurmuştur. Baskı rejimine maruz kalanların başında Arap Baharı'ndan sonra Tunus'ta iktidara gelecek olan En-Nahda gelmiştir. 1989 seçimlerine bağımsız adaylarla giren ve yüksek bir oy oranına ulaşan En-Nahda hareketi, çok kısa bir süre sonra terör örgütü olarak ilan edilmiş ve parti üyelerine yönelik tutuklamalar, toplu işten çıkarmalar, kötü muamele, fişleme ve sürgün uygulanmıştır.[294]

Zeynel Abidin, bu seçimlerden sonra En-Nahda ve benzeri Siyasal İslamcı oluşumları bastırmış ve tasfiye etmiştir. Ancak, Arap Baharı'na iki yıl kala, 2008'de

---

[292] Birol Başkan, Buazizi'nin Yaktığı Ateş: 21. Yüzyıl Başında Arap İsyanları, **Akademik Orta Doğu,** 2011, http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu11makale/birol_baskan.pdf , 06.04.2017, s.2.

[293] Veysel Ayhan, **Arap Baharı: İsyanlar, Devrimler ve Değişim,** MKM Yayıncılık, Bursa 2012, s.21-38.

[294] Raşid Gannuşi, Siyasal İslam'dan Müslüman Demokrasiye, (Çev.) İlker Kocael, **Foreign Affairs Dergisi,** 2016, http://medyascope.tv/2016/08/23/rasid-el-gannusi-siyasal-islamdan-musluman-demokrasiye/ (15.04.2018).

Tunus'un Gafsa bölgesinde yer alan Gafsa Fosfat İşletmesi'ne yeni işe alımlar sırasında yaşananlar isyana giden yolda önemli bir yer tutmaktadır. İşletmenin işe alım sonuçların bir türlü açıklamaması, işe alımlarda liyakat yerine kayırmacılık, rüşvet ve iktidara bağlılık gibi unsurların da rol oynamasından dolayı bir kez daha kitlesel gösteriler yaşanmıştır. Bu gösteriler her ne kadar ülke geneline yayılmasa bile politik bültenler ve bildirilerin çıkarılması, sokak gösterilerinin devam etmesinin yanı sıra örgütlenme, gösteri düzenleme, devrim vb. konularda tartışmaların başlaması açısından Gafsa'daki isyanın doğurduğu sonuçlar, 2011 isyanının başarılı olmasında önemli bir rol oynamıştır.[295]

Gafsa'daki durumda da görüldüğü gibi isyanlarda ekonomik krizin ve işsizliğin rolü belirleyici olmuştur. 2010 yılı sonlarında IMF'nin Gıda Fiyat Endeksi'nin yüzde otuz yükselmesi ve ardından tahıl fiyatlarının yüzde altmışlık büyük bir artış göstermesi –tıpkı Enver Sedat döneminde Mısır'da ve Burgiba döneminde Tunus'ta olduğu gibi- protestocuların ellerinde ekmekler ile sokaklara inmesinde önemli bir etken olmuş, açlık ve eşitsizlik protestoların itici gücüne dönüşmüştür.[296]

14 Ocak 2011'de Bin Ali, halk isyanı ile devrilince yerine eski başbakanın da içinde olduğu yeni bir hükümet kurulmuştur. Ancak bu duruma karşı halk gösterileri yeniden şiddetlenince hükümet 27 Ocak 2011'de istifa etmek zorunda kalmış, 23 Ekim 2011'de ise Tunus'ta ilk demokratik seçimler yapılmıştır.[297]

Ocak 2011'de yeni hükümetin kuruluşundan önce Financial Times'a röportaj veren sürgündeki En-Nahda lideri Raşid Gannuşi, Bin Ali sonrası kurulan hükümeti eleştirerek, Tunus'taki devrimin diktatöre ve 7 Kasım rejimine karşı yapıldığını ve yeni kurulacak hükümetin eski rejimin sadece bir devamı olduğunu söylemiştir. Gannuşi; mevcut anayasayı temel alan sistemin eski düzenin devamı olacağını ve bu nedenle siyasi partilerin, sendikaların ve sivil toplumun katıldığı ve devleti yeniden inşa edecek

[295] Ayhan, **Arap Baharı: İsyanlar, Devrimler ve Değişim,** s.44.
[296] Vijay Prashad, **Arap Baharı Libya Kışı**, (Çev.) Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul 2012, s.23.
[297] Ayhan, **Arap Baharı: İsyanlar, Devrimler ve Değişim,** s.50-52.

anayasal meclisin gerekli olduğunu ifade etmiştir.[298] Aynı röportajda Gannuşi, En-Nahda olarak görüşlerinin Türkiye'de iktidarda bulunan AK Parti'nin dünya görüşü ile benzer nitelikte olduğunu söylemiştir. Yeniden doğuş anlamına gelen En-Nahda, Müslüman Kardeşler'in bir parçası olmamakla birlikte, kurucuları olan Raşid Gannuşi ve Zeytuniye Üniversitesi'nden arkadaşı Abdülfettah Moro 1970'lerde kurdukları İslami Yöneliş Hareketi'nde başta Müslüman Kardeşler'le ilişkili Mısır ve Suriyeli İslami düşünürlerden etkilenmişlerdir.[299] Dolayısıyla, En-Nahda, Müslüman Kardeşler ile aynı ideolojik gelenekten gelmenin yanı sıra, hareketin bazı liderleri, Uluslararası Müslüman Alimler Birliği gibi Müslüman Kardeşler yönelimli bazı uluslararası örgütlere üyelikleri üzerinden Müslüman Kardeşler'in uluslararası yapılanmalarına bağlıdır.[300]

23 Ekim 2011'de Tunus'ta gerçekleştirilen seçime partilerin bazıları ortak listelerle seçime girerken İslamcı En-Nahda Partisi gibi güçlü olanlar tek başına seçime girmeyi tercih etmişlerdir. En-Nahda uzun yıllar boyunca siyasal alandan uzak tutulduğu için toplumsal alanda örgütlenmiş ve bu örgütlenme tarzı seçim çalışmalarına büyük katkı sağlamıştır. Ülkedeki tüm camilerde örgütlenen tek hareket olarak En-Nahda'nın seçim kampanyasında halkın şikayet ettiği yolsuzluklara vurgu yapması ve siyasal çalışmalar ile toplumsal çalışmaları bir arada yürütmeye devam etmesi seçimin galibi olmasını kolaylaştırmıştır.[301] Örgütlendiği camiler, En-Nahda'nın kullandığı propaganda alanlarına dönüşürken ve bu durum hareketin seçimlere daha güçlü hazırlanmasını sağlarken, diğer parti ve hareketlerden farklı olarak En-Nahda'nın Raşid Gannuşi gibi karizmatik bir lideri olması ve ılımlı İslam mesajları seçmeni etkilemiştir. Yine, Mısır'da Müslüman Kardeşlerle benzer biçimde En-Nahda da seçimlere kadar giden süreci olağanüstü bir ustalıkla idare etmiş ve Mısır İhvanı gibi kimseyi ürkütmeme, olabilecek

[298] **Financial Times,** Interview Transcript: Rachid Ghannouchi, https://www.ft.com/content/24d710a6-22ee-11e0-ad0b-00144feab49a (18.01.2011).

[299] Gannuşi, **Siyasal İslam'dan Müslüman Demokrasiye,** http://medyascope.tv/2016/08/23/rasid-el-gannusi-siyasal-islamdan-musluman-demokrasiye/ .

[300] Pargeter, **Müslüman Kardeşler, Muhalefetten İktidara**, s.198.

[301] Mustafa Erdemol, "Ilımlı İslam'ın Kaybetti Ülke: Tunus", **Birgün**, https://www.birgun.net/haber-detay/ilimli-islam-in-kaybettigi-ulke-tunus-101787.html, (15.04.2018)

en geniş seçmen kitlesine ulaşma ve uzlaşma zemini bulma çabası ile hareket etmiş, makul ve kapsayıcı bir siyasal aktör olacağı izlenimi vermiştir.[302]

Tablo 1: 23 Ekim 2011 - Tunus Seçim Sonuçları [303]

El Nahda	89
Cumhuriyetçi Kongre Partisi	29
Aridha Chaabia	26
Ettakatol – Emek ve Özgürlükler Platformu	20
PDP	16
El Al-Moubadara	5
MDP	5
Afek Tounes	4
Tunus Komünist İşçi Partisi / Devrimci Alternatif	3
Demokratik Sosyalistler Hareketi	2
Halk Hareketi	2
Diğerleri (partiler ve bir bağımsız)	16
Toplam	217

Yasemin Devrimi, esasında solcu işçi sendikaları da kapsayan genç ve seküler unsurlar tarafından tertiplenmiş olmakla birlikte, 23 Ekim 2011'deki seçimlerin galibi oyların yüzde 41'ini alarak kurucu meclisteki en büyük çoğunluğu elde eden ve iki farklı partiyle koalisyon hükümeti kuran İslamcı En-Nahda olmuştur.[304] Seçimlerden sonra En-Nahda ile koalisyon hükümeti kurulmuş, oluşturulan Kurucu Meclis'in başkanlığına Emek ve Özgürlükler Platformu (Ettakatol) Başkanı Mustafa bin Cafer seçilirken, Kurucu Meclis'in önce İkinci Cumhuriyet'in anayasasını ve daha sonra ülkeyi seçimlere götürecek meclis seçimlerini hazırlaması kararlaştırılmıştır.[305]

En-Nahda her ne kadar seküler parti ve gruplarla uzlaşma sinyali verse de 2012 başında gerçekleşen protestolarda İçişleri Bakanlığı'nın güç kullanması güvensizliği

[302] Pargeter,, **Müslüman Kardeşler, Muhalefetten İktidara**, s. 199.
[303] Mahalli, **Ortadoğu'da Kanlı Bahar: Acılı Bir Coğrafyanın Uyumlu İslam'la İmtihanı**, , s.117.
[304] Pargeter , **Müslüman Kardeşler, Muhalefetten İktidara**, s.198.
[305] Hüsnü Mahalli, **Ortadoğu'da Kanlı Bahar: Acılı Bir Coğrafyanın Uyumlu İslam'la İmtihanı**, Destek Yayınevi, İstanbul 2012, s.119.

arttırırken, devrimin hemen ardından Selefi gruplar ile seküler kesimler arasında üniversitede başlayan çatışmalar, seçim sonrası da başkent Tunus'ta sürmüştür. Yine, 2012'de anayasa çalışmaları devam ederken, parlamento binası önünde toplanan 200 kadar sivil toplum örgütü dini bir rejim kurulmasını talep eden bir dilekçe imzalayarak Ulusal Kurucu Meclis'e iletmişlerdir.[306] Devrimden sonra geçen yıllarda En-Nahda parlamentodaki gücünü seçmenlerin seküler kaygılarından dolayı belli bir oranda kaybetmekle birlikte, koalisyon ortaklığına devam etmiştir. Gannuşi'nin 2016'da Foreign Affairs'da yayınlananı yazısında En-Nahda'nın tabandaki Siyasal İslam kaygılarını gidermek için En-Nahda'nın artık toplumsal alandan çıkıp sadece siyaset alanında var olacağını vurgulamıştır:[307]

> "Parlamentodaki En-Nahda üyelerinin de katkıda bulunduğu ve 2014'te yürürlüğe giren Tunus'un yeni anayasası demokrasiyi merkez alıyor, siyasi ve dini özgürlükleri koruyor. Yeni anayasada Tunusluların özgürce ibadet edebilmeleri, kanaatlerini ve inançlarını ifade edebilmeleri ve Arap-Müslüman kimliklerini sahiplenebilmeleri garanti altına alındığına göre En-Nahda'nın enerjisini artık bu tip garantileri elde etme mücadelesinde harcamasına gerek yok. İşte bu yüzden artık parti, yaklaşımını tanımlayıcı bir etiket olarak –son yıllarda radikal gruplar tarafından anlamı saptırılmış bir kavram olan – "İslamcılık"ı kabul etmiyor. Tunus tarihinin bu yeni demokratik döneminde, asıl mesele artık sekülerizm –din çatışması değil, devlet artık baskı yoluyla sekülerizmi dayatmıyor, bu yüzden de En-Nahda'ya da başka herhangi bir aktör için siyasi etkinliklerinin çekirdek alanı olarak dini koruma gibi bir yükümlülük yok."

[306] Ayhan, **Arap Baharı: İsyanlar, Devrimler ve Değişim,** s.69.
[307] Gannuşi, **Siyasal İslam'dan Müslüman Demokrasiye,** http://medyascope.tv/2016/08/23/rasid-el-gannusi-siyasal-islamdan-musluman-demokrasiye/.

2018 Mayıs ayında yapılan seçimler de ise En-Nahda yeniden toparlanarak 7000 belediyenin 2.100'ünü alarak en yakın rakibi Nida Tounes'ın 1.600 sayısını aşmıştır.[308] En-Nahda'nın adayı Souad Abderrahim'e ise Tunus'un ilk kadın belediye başkanı olmanın yolu açılmıştır.[309]

Devrimden sonraki seçimlerde En-Nahda'nın yaşadığı kan kaybı ve Gannuşi'nin En-Nahda'nın toplumsal alandan siyasal alana çekilmesi ve etiket olarak "İslamcılık"ı reddi, Tunus'ta ortaya koyulan ılımlı Siyasal İslam modelinin yeterince başarılı olamadığını göstermektedir. Bunun nedenlerinden biri En-Nahda'nın ılımlı bir politika yürüteceğine dair Tunus halkının daima şüpheli yaklaşması iken, yine devrimden hemen sonra toparlanamayan ve En-Nahda'nın örgütlü gücü karşısında seçimlerde istedikleri başarıyı elde edemeyen muhaliflerin bu süre içerisinde güçlerini toplaması olduğu söylenebilir.

3.6.2. Arap Baharı ve Mısır

Enver Sedat'ın öldürülmesinden sonra Mısır'da iktidara gelen Hüsnü Mübarek, ilk başta muhalif kesimlerin Meclis'te temsil edilmesi yönünde olumlu adımlar atmıştır. Böylelikle, Mübarek'in başkanlığını yaptığı Ulusal Demokratik Parti'nin dışında 1984 seçimlerine 5 parti katılmıştır. Müslüman Kardeşler'in bu seçimlere katılmasına izin verilmemişse de İhvan tarafından desteklenen adayların diğer partilerin listesi üzerinden seçime katılmasına göz yumulmuştur. Müslüman Kardeşler ile Yeni Wafd Partisi arasında kurulan ittifak sonucu Wafd, 448 sandalyeli Meclis'te 57 parlamenterle temsil edilme hakkı elde etmiş, bunların 8'ini İhvan tarafından desteklenen adaylar kazanmıştır. 1987 yılında İhvan bu sefer de Sosyalist İşçi Partisi ve Sosyalist Liberal

[308] **News24,** "Tunisia: Independents Draw Most Votes in Local Elections", https://www.news24.com/Africa/News/tunisia-independents-draw-most-votes-in-local-elections-20180510 , 11.05.2018.

[309] **Council On Foreign Relations,** "Women This Week: Making History in Tunisia", https://www.cfr.org/blog/women-week-making-history-tunisia , 11.05.2018.

Parti ile ittifak yapmıştır. Meclisin 4'te birini artık muhalifler oluşturmakla birlikte, 1990 ve sonrası yine tek partinin egemenliği devam etmiştir.[310]

Ancak, tıpkı Nasır ve Sedat gibi, Mübarek'in de İhvan'la olan ilişkileri bir süre sonra bozulmuştur. 1995 yılında kendisine düzenlenen bir suikast girişimi sonucu Mübarek, İslamcılığa sempati duymayı bile suç sayan bir yasayı imzalamış ve Müslüman Kardeşler üyelerini tutuklamak için beş yeni cezaevi inşa etmiştir. Bu cezaevleri, 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra CIA adına Mısır İç Güvenlik Servisi'nin başında bulunan Ömer Süleyman tarafından yönetilen işkence merkezlerine dönüştürülmüştür.[311] CIA'nin 2001 saldırılarından sonra Mısır'la bu şekilde bir ilişki kurmasının nedenleri arasında El-Kaide'nin içinde ve hatta üst düzeylerinde yer alan Eyman El-Zevahiri gibi eski Müslüman Kardeşler üyeleri ve 11 Eylül saldırganları içinde Mısır kökenli cihatçıların olduğu söylenebilir. 2003 Irak işgali ise Mübarek'in, ABD'nin bölgesel liderliğine güvenini kaybetmesine yol açmıştır. Çünkü Irak işgali Mübarek için, İran'ın ve İran'ın desteklediğine inandığı Hizbullah, Müslüman Kardeşler ve Cemaat el-İslamiye gibi örgütlerin güçlenmesi anlamına gelmiştir.[312] Yine, 11 Eylül sonrası ABD yönetimi Dış İşleri Bakanı Condolezza Rice'ın Ortadoğu ülkelerinde siyaset ve ekonomi alanında var olan "özgürlük açığı"na ilişkin demokrasi adı altında geliştirilmesini öngördüğü siyasal ve ekonomik özgürlükler[313] fikri diğer yöneticiler gibi Mübarek'i de endişelendirmiştir.

Yeni dinamikler; Mübarek yönetiminin 2005 yılında anayasa, cumhurbaşkanlığı seçim kanunu, parlamento seçimleri, siyasi parti kurulması gibi konularda değişiklik için inisiyatif göstermesine yol açmıştır.[314] 2005 Kasım ayında yapılan seçimler ise,

---

[310] Ayhan, **Arap Baharı: İsyanlar, Devrimler ve Değişim,** s.83-84.
[311] Prashad, **Arap Baharı Libya Kışı**, s.61.
[312] Prashad, **Arap Baharı Libya Kışı**, s 62.
[313] Condoleezza Rice, "Transforming the Middle East", **Washington Post**, https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2003/08/07/transforming-the-middle-east/2a267aac-4136-45ad-972f-106ac91e5acd/, 07.08.2003.
[314] Michele Dunne, "Time to Pursue Democracy in Egypt", **Carnegie Endowment for International Peace**, Washington DC, 2007, http://carnegieendowment.org/files/pb_52_egypt_final.pdf, (10.10.2017), s.2.

seçimlere bağımsız olarak katılan Müslüman Kardeşler'in zaferine dönüşmüş; İhvan, 454 sandalyeli parlamentoda tek başına 88 sandalye kazanmıştır.[315]

Ancak 2005 ve sonrasında yapılan değişiklikler toplumu ve muhalefeti ikna konusunda yetersiz olmuştur. 2010 seçimlerinde Mübarek'in önce Şura Meclisi daha sonra da Halk Meclisi seçimlerinde muhalif grupları parlamentodan tasfiye etme girişimleri ile yaklaşık 1600 Müslüman Kardeşler üyesi tutuklanmıştır. Diğer muhalif hareketler üzerinde de baskı sürerken, boykot çağrıları başlamış ve Müslüman Kardeşler seçimlerin ikinci turunda boykot kararı almıştır.[316] Boykot kararı; 229 sandalyeli şura meclisi seçimlerinde Hüsnü Mübarek'in başkanlığını yaptığı Ulusal Demokratik Parti'nin ilk resmi sonuçlara göre 209 sandalyeyi alması ile başlayan seçimlerin şaibeli ve hileli olduğu tartışmaları sonucu olarak Müslüman Kardeşler, Wafd gibi partilerin katılımı ile başlamıştır. Beyaz Saray, seçimler sonucu oluşan atmosferi de göz önüne alarak seçim usulsüzlükleri konusunda çok sayıda "endişe verici" rapor aldıklarını vurgularken, seçim çalışmaları esnasında temel örgütlenme, konuşma ve basın özgürlüklerindeki kısıtlılıklardan bahsetmiştir. Buna karşı Mısır, ABD'nin eleştirilerini ülkenin içişlerine dönük "kabul edilemez müdahale" olarak adlandırmıştır.[317]

Mısır'da şaibeli seçimler, Mübarek'in partisinin tekrar iktidarda kalması ihtimali ve buna eşlik eden ekonomik krizin yarattığı gerginlik, aynı ay içerisinde Tunus'ta başlayan hareketlilikten etkilenmiş ve ayaklanmaya dönüşmüştür. 25 Ocak 2011'de, Tunus'taki gelişmeleri yakından takip eden muhalif seküler gençlik, Tahrir Meydanı'na inerek devrimi başlatmıştır. Müslüman Kardeşler'in özellikle genç üyeleri bireysel olarak ilk protestolara katılım sağlamışlardır. Ancak, Müslüman Kardeşler örgütü; göstericilerin kararlılık düzeyinden emin olamaması, gösterilerin bastırılması

---

[315] Hala Mustafa, "A Policy for Promoting Liberal Democracy in Egypt", **Foundation for Defense of Democracies White Paper Series**, 2006, https://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/opeds/4468918898f8d.pdf , (10.10.2017), s.3.

[316] Ayhan, **Arap Baharı: İsyanlar, Devrimler ve Değişim,** s.92.

[317] **Telegraph,** "Muslim Brotherhood withdraws from Egyptian Elections", http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/egypt/8175102/Muslim-Brotherhood-withdraws-from-Egyptian-elections.html , 1.12.2010.

durumunda rejimin kendisine misilleme yapması ve böylece elde ettiği kazanımları kaybetme riskinden çekinmesi, kendi ideolojik yapılanması gereği devrimci çizgiden çok evrimci çizgiyi benimsemesi gibi nedenlerden ötürü, Tahrir'deki ilk protestolara örgütlü bir yapı olarak katılmamıştır. Sonunda, 28 Ocak'ta İhvan da Tahrir'e inmiştir.[318]

Ayhan'ın Galvin'den yaptığı aktarıma göre, Tahrir'de 25 Ocak'ta başlayan ilk kitlesel gösterilere 50 bin civarında kişi katılırken, Tahrir meydanında toplanan işçi sendikaları, Müslüman Kardeşler'in gençlik örgütlemesi, Hepimiz Halid Said'iz Hareketi, 6 Nisan Hareketi ve diğer aktivistler temel slogan olarak "Rejim Gitmelidir"i kullanmışlardır.[319]

Protestolar devam ederken Müslüman Kardeşler adına Spiegel Online'a konuşan Reşad el-Bayumi, rejim değişikliği, yeni bir seçim, yeni bir hükümet, tüm siyasi tutsakların derhal serbest bırakılması ve son olarak da tüm muhalif gruplardan oluşan bir geçiş dönemi hükümeti taleplerini sıralamış ve talepler karşılanmadığı sürece devrimin devam edeceğini ifade etmiştir.[320] Aynı röportajda, neden gösterilerde yer almadıklarına dair soruya ise gösterilerde yer aldıklarını ancak, kendi sloganları ile yürümediklerini, çünkü devrimin bir Müslüman Kardeşler, bir İslam devrimi olarak resmedilmesini istemediklerini ve bunun tüm Mısırlılar tarafından gerçekleştirilen bir halk ayaklanması olduğunu söylemiştir.

Mübarek'in 11 Şubat 2011'de devrilmesinden sonra Ömer Süleyman, Mübarek'in iktidarı, halk ayaklanması öncesinde ve esnasında hem askeri hem de yürütmenin başında yer alan kişilerden oluşan Yüksek Askeri Konsey'e devrettiğini belirtmiştir. Bu karara karşı her ne kadar halk sokaklardan çekilmeyi reddetmişse de yine de ara dönem formülü olarak Cumhurbaşkanı seçimlerine kadar Yüksek Askeri

---

[318] Pargeter, **Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara**, s.177-178.
[319] Ayhan, **Arap Baharı: İsyanlar, Devrimler ve Değişim,** s.110.
[320] **Spiegel Online,** "The Revolution Will Continue Until Our Demands Are Met" http://www.spiegel.de/international/world/muslim-brotherhood-s-rashad-al-bayoumi-the-revolution-will-continue-until-our-demands-are-met-a-743919.html , (07.02.2011)

Konsey yönetimi uygulanmıştır.[321] Bu dönemde Müslüman Kardeşler ise farklı bir politika izleyerek bir yandan meydanlarda protestocularla kalmaya devam ederken, diğer yandan Yüksek Askeri Konsey ile görüşmeler yapmış ve zaman zaman birlikte çalışmıştır. Nedenleri yine Tahrir Meydanı'na diğer göstericilerle aynı gün inmemekle benzer olduğu gibi, İhvan, en iyi seçeneğin makul bir geçiş planı oluşturmak ve bunun için de Yüksek Askeri Konsey ile çalışmak olduğuna kanaat getirmiştir.[322]

Gergin geçen Yüksek Askeri Konsey döneminin ardından, 28 Kasım'da başlayan seçimlere, Müslüman Kardeşler ve devrim sonrası kurulan partiler ile muhalifler katılmıştır. Müslüman Kardeşler'in oyların yüzde 47.2'ini alarak birinci parti oldukları seçimde en çok şaşırtıcı olan kısmı, seçime giren hem de meclisteki en yüksek oy alan ikinci parti olan selefi gruplar olmuştur. Böylece, devrim büyük ölçüde ideolojik olmayan tabandan gelmesine rağmen, devrimin meyvelerini İslamcı partiler toplamıştır.[323]

Tablo 2: Mısır, 28 Kasım 2011 – 11 Ocak 2012 Meclis Seçim Sonuçları[324]

Mısır İçin Demokratik İttifak (Müslüman Kardeşler'i temsil eden Özgürlük ve Kalkınma Partisi ile 9 parti ve grubun oluşturduğu seçim ittifakı)	235
İslami Güçler İttifakı (Selefi El-Nur Partisi ile 3 İslamcı grubun oluşturduğu seçim ittifakı)	121
Liberal El-Wafd	36
Mısır Bloku	34
Yeni ortam	10
Reform ve Kalkınma Partisi	8
Devrim Devam Ediyor Partisi	7
Özgürlük Partisi	4
Milliyetçi Mısır Partisi	4
Mısırlı Vatandaş Partisi	3
Birlik Partisi	2
Demokratik Barış Partisi	1
Arap Mısır Birliği Partisi	1

[321] Ayhan, **Arap Baharı: İsyanlar, Devrimler ve Değişim,** s.113-116.
[322] Pargeter, **Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara**, s.185.
[323] Pargeter, **Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara**, 193.
[324] Mahalli, **Ortadoğu'da Kanlı Bahar: Acılı Bir Coğrafyanın Uyumlu İslam'la İmtihanı**, s.124.

Selefiler; Mübarek'in devrilmesinin ardından, pragmatist bir yorumla hızlı bir biçimde partileşmiş, hem Suud çizgisindeki Selefiler hem de Cihadi Selefiler siyasal düzleme geçmişlerdir. Suud çizgisindeki Selefi Davet, Nur Partisi'ni kurarken, diğer yandan Nur Partisi'nden ayrılanların kurduğu Vatan Partisi, başka bir Selefi grubun kurduğu Fazilet Partisi, Asalet Partisi gibi partiler arka arkaya gelmeye başlamıştır. Yine, önde gelen cihadi örgütlerden Cemaatü'l İslamiyye, İnşa ve Kalkınma Partisi, Tanzimu'l Cihad ise Eymen el-Zevahiri'ye katılmayan kanadı Demokratik Cihad Partisi ile siyasete katılmıştır.[325]

Seçim sonuçları, İslami Güçler İttifakı ile seçimlerden ikinci büyük parti olarak çıkan Selefiler'in başarısına dönüşürken, şura ve halk meclisi seçimlerinden sonra, cumhurbaşkanlığı seçimlerine giden dönemde de gergin ortam devam etmiştir. Müslüman Kardeşler ilk adaylarının kabul edilmemesi üzerine Muhammed Mursi'yi 24 Haziran 2012'de yapılacak Cumhurbaşkanlığı'na aday göstermiş ve yüzde 51.73 ile seçimi kazanmışlardır.[326]

Ancak 1 yıl sonra, 3 Temmuz 2013'te, General Abdulfettah Sisi tarafından gerçekleştirilen askeri darbe ile İhvan tamamen devre dışı bırakılmıştır. Muhammed Mursi ile birlikte Özgürlük ve Kalkınma Partisi üyelerinin bazıları tutuklanmıştır.[327] Selefiler'den Nur Partisi ile bazı şeyhler darbeyi meşru görürken, Vatan Partisi ile diğer siyasi oluşumlar karşı durmuşlardır. Tüm kazanımların kaybedilmesinin yanı sıra, 1990'lardaki Cezayir örneğinde olduğu gibi İslamcılara halkoyu ile iktidarın kolayca teslim edilmeyeceğini göstermiştir. Bu durumun, Mısır'ın Sina bölgesindeki IŞİD ve El-

[325] Taştekin, **Karanlık Çöktüğünde, IŞİD:Din Adına Şiddetin Dünü ve Bugünü**, s.50.
[326] Pargeter, **Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara**, s.197.
[327] **Independent**, "If Mohamed Morsi's Treatment in Egypt's Tora Prison Doesn't Improve Soon, He Could Face A Premature Death", https://www.independent.co.uk/voices/mohamed-morsi-egypt-tora-prison-treatment-early-death-health-diabetes-latest-a8287856.html , 04.04.2018.

Kaide bağlantılı Selefi ayaklanmaya bir meşruiyet zemini sağladığı ve olayları alevlendirdiği değerlendirilmektedir.[328]

Mısır örneğinde görüldüğü üzere Arap Baharı ilk başta Müslüman Kardeşler'in lehine dahi olsa kısa süre içerisinde yön değiştirmiş ve askeri bir darbe ile kesintiye uğramıştır. Müslüman Kardeşler'in örgütlü gücünden duyulan endişenin ve Mısır'ın stratejik konumunun da bu darbenin gerçekleşmesinde rolü olduğu söylenebilir.

3.6.3. Diğer Ülkelerde Arap Baharı

Tunus ve Mısır; Arap Baharı'nın ilk sarsıntılarının yaşandığı yerler olmuş, buradaki ayaklanmalar ve gelişmeler, dünya kamuoyunca yakından takip edilmiştir. Ancak Arap Baharı dalgası bu ülkelerle sınırlı kalmamış, farklı ülkelerde farklı boyutlarda ayaklanmalar yaşanmıştır.

Arap isyanları sadece bir grup Arap ülkesinde Tunus, Mısır, Bahreyn, Libya, Suriye ve Yemen'de, rejimleri sarsacak boyutlara çıkabilmiş, diğer ülkelerde ise bu ülkelerdekine benzer boyutta protestolar olmamıştır. Örneğin; Bahreyn hariç, Körfez İşbirliği Teşkilatının üye ülkelerinde ya Katar gibi hiç protesto gösterileri olmamış ya da Umman gibi protestolar ciddi boyutlara ulaşmadan önlenmiştir. Protestoların ciddi boyutlara çıktığı ülkelerde ise, isyanların neticesi ülkeden ülkeye farklılıklar göstermiştir. Tunus ve Mısır'da, rejimin tepesindeki liderler istifa ederken, Libya ve Yemen'de isyanlar bir iç savaşla neticelenmiş; Bahreyn'de isyanlar diğer Körfez ülkelerinin, özellikle Suudi Arabistan'ın, yardımıyla bastırılmıştır.[329]

2011'de, Bahreyn'de İnci Meydanı'nda toplanan ve barışçıl gösteriler yapan protestocular, Suudiler destekli kuvvetler tarafından kanlı bir biçimde bastırılmıştır. ABD Donanması'nın Beşinci Filosu'nun burada bulunması, ABD'nin bu ülkede olası bir

---

[328] Mehmet Ali Büyükkara, "Arap Devrimleri Süreci ve Selefiler", **Ortadoğu Analiz**, 2015, https://istihbaratveanaliz.files.wordpress.com/2016/04/arap-devrmler-srec-ve-selefler.pdf (15.04.2018), s.13.

[329] Başkan, **Buazizi'nin Yaktığı Ateş: 21. Yüzyıl Başında Arap İsyanları,** s.2.

devrim ile El-Vefak gibi sivil-muhalif bir yapının iktidara gelmesine göz yummasına izin vermemiştir.[330] Libya ve Suriye'de gösterilerin dönüştüğü korkutucu hal ve devreye giren devlet baskısı ise Suudilerin müdahale konusunda ellerini güçlendirmiştir.[331]

Libya, hem nüfus avantajına, hem de petrol gelirlerine rağmen, Suudi Arabistan gibi protestoların büyümesini ve rejimi tehdit etmesini engelleyememiştir. Bir diğer durum ise Libya'daki siyasi sistemin yapısının, krizi savuşturacak bir devlet kurumundan yoksun oluşudur. Kurumsallaşmış bir devlet kurumu, Mısır'da olduğu gibi, Kaddafi'nin isyanlara tepkisini daha makul seviyeye getirebilir veya olayların daha da büyümesini engelleyebilirdi. Ancak, devlet kurumu gibi uluslararası destekten de yoksun olan Kaddafi'ye karşı, Libya'da "uçuşa yasak bölge" oluşturulması teklifi dahi Arap Birliği'nden gelirken, Yusuf el Karadavi gibi din adamları ise Kaddafi'yi öldürmenin caiz olduğuna dair fetva vermişlerdir. Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri ise askeri müdahaleye de destek vermişlerdir.[332] Sonuçta ayaklanma ve iç karışıklıklar Kaddafi'nin trajik ölümüne yol açarken, Kaddafi sonrası dönemde Müslüman Kardeşler'in Libya kolu Adalet ve İnşa Partisi'ni kurmuştur. Neredeyse tüm İhvan örgütlenmesinin sürgün, tutuklu veya yer altında faaliyet yürütmek durumunda olduğu Libya'da, bir süre sonra hareket, Libya'nın ana aktörlerinden biri haline gelmiştir. Bununla birlikte Libya İhvan'ı, bu gücünü seçimlerde gösterememiştir.[333] Ancak, Tunus ve Mısır'ın aksine, Libya, rejimin yıkılmasına ve seçimlere rağmen tıpkı Yemen gibi iç savaşa sürüklenmiştir.

Yemen'de Ocak 2011'de başkent Sana'da başlayan protestolar kısa sürede hızlıca ülkenin güneyine yayılmış, siyasal otokrasi hedef alınarak Başkan Salih'in istifası istenmiştir. 3 Şubat'ta Sana'daki Tağyir (Değişim) Meydanı'nda bir araya gelerek rejim değişikliği isteyen muhalif partiler ve protestoculara karşı Yemen yönetimi göz yaşartıcı gaz ve gerçek mermi kullanmıştır. İsyanlar ve ölümler devam ederken,

[330] Prashad, **Arap Baharı Libya Kışı,** s.91.
[331] Prashad, **Arap Baharı Libya Kışı,** s.97.
[332] Başkan, **Buazizi'nin Yaktığı Ateş: 21. Yüzyıl Başında Arap İsyanları,** s.13-14.
[333] Pargeter, **Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara**, s.200.

Mart ayının sonunda Salih hükümeti, ülkenin üçte birinde denetimini yitirmiş, 22 Mart'ta Yemen'de üslenen Arap Yarımadası El Kaidesi tarafından Abyan vilayetinde İslami bir emirliğin kurulduğunu ilan edilmiştir.[334] Gösterilerin ve istikrarsızlığın artması sonucu Körfez İşbirliği Teşkilatı'nın barış planı devreye girmiş, kendisine ve yanındakilere dokunulmazlık verilmesi karşılığında Abdullah Salih görevden çekilmiştir. 21 Şubat 2012'de gerçekleştirilen Devlet Başkanlığı seçimlerinde Salih'in yardımcısı eski komutan Mansur El-Hadi göreve gelmiştir. Yemen'de Salih sonrası dönemde, iktidarın paylaşılması ile El-Kaide, Hutsi-Selefi çatışmaları ve özerk alanlar elde etme girişimleri sürmüştür.[335] Komşu ülkelerin de müdahilliği ile iç savaşa sürüklenen ve dışarıdan ambargo ile saldırılara maruz kalan Yemen, şu anda savaşın yanı sıra açlık, yoksulluk ve toplu ölümlere neden olan bulaşıcı hastalıklarla mücadele halindedir.[336]

Hâlen savaşın devam ettiği bir diğer ülke olan Suriye'de ilk ayaklanma olayları Mart 2011'de Dar'a yerleşim merkezi sınırlarında ortaya çıkmış, daha sonra belli yerlerde polisler ve silahlı göstericiler arasında çatışmalara dönüşmüştür.[337] Bu dönemde, hem bölge ülkeleri hem de büyük güçlerin müdahilliği başlamış, muhalif gruplar dışarıdan açıkça desteklenmiştir. Ancak, Suriye savaşındaki en önemli gelişmelerin başında köktendinci IŞİD'in ortaya çıkışını ve Irak-Suriye sınırını yok sayarak halifeliği ilan edişinin geldiği söylenebilir. IŞİD, en güçlü olduğu 2014 yılında Suriye topraklarının yüzde 40'ını kontrol altına alırken,[338] Irak'ta halifelik ilan ettiği Musul ve Ezidilerin yerleşim birimi olan Sincar bölgesi dahil olmak üzere stratejik noktalarda işgale girişmiştir. En büyük gelir kaynağı kaçak yollardan sattığı petrol ve halktan topladığı vergi olan IŞİD, en güçlü olduğu dönemde Irak ve Suriye'de kontrolü

---

[334] Prashad, **Arap Baharı Libya Kışı,** s.79-81.
[335] Ayhan, **Arap Baharı: İsyanlar, Devrimler ve Değişim,** s.244-246.
[336] **World Health Organisation,** Yemen Crisis, http://www.who.int/emergencies/yemen/en/, 17.04.2018. **World Health Organisation,** "Chlorea Count Reaches 500.000 in Yemen", http://www.who.int/mediacentre/news/releases/2017/cholera-yemen-mark/en/, 04.08.2017.
[337] Michel Chossudovsky, "Suriye'nin İstikrarsızlaştırılması – Büyük Ortadoğu Savaşı", **Ortadoğu: Yalancı Bahar**, Nitelik Kitap, Ankara 2012, s.319.
[338] **Evrensel**, "Suriye'nin Yüzde 40'ı IŞİD Kontrolünde" https://www.evrensel.net/haber/97154/suriyenin-yuzde-40i-isidin-kontrolunde, 10.11.2014.

altında bulunan bölgelerde yaşayanların sayısı 10 milyonu bulmuştur.[339] IŞİD'in ilerleyişine karşı ilk direniş ise, 15 Eylül 2014'te saldırıya uğrayan Kobane kentinde olmuştur. 15-27 Eylül arası IŞİD'e karşı direnen Kobane'ye 28 Eylül itibariyle koalisyon ülkelerinden havadan bombardımanla destek gelmeye başlamış ve 26 Ocak 2015'de IŞİD Kobane kuşatmasından geri adım atmak zorunda kalmıştır.[340] Türkiye dahil birçok ülkede gerçekleştirdiği terör eylemleri ve sosyal medya üzerinden yaygınlaştırdıkları yoğun şiddet içeren videolarla dünya gündemine oturan IŞİD'e karşı Eylül 2014'te ABD öncülüğünde kurulan koalisyon,[341] yerelde farklı muhalif örgütlerle işbirliğine gitmiş, hem Suriye hem de Irak'ta büyük ilerleme kat etmiştir.

Fakat, Mısır ve Tunus'ta Arap Baharı ile birlikte Müslüman Kardeşler ve En-Nahda'ya denk birlikte hareket eden örgütlü bir muhalif tabanın Suriye'de bulunduğu söylenemez. Din ve etnik köken bakımından homojen olmayan Suriye muhalefeti, tıpkı diğer ülkelerde olduğu gibi Arap Baharı'ndan önce de bazı rejim karşıtı eylemlerde bulunmuştur. Ancak Arap Baharı ile birlikte Suriye muhalefeti daha önceki muhalifliğine yeni bir boyut kazandırmıştır. Rejim politikalarına karşı muhalefetin talepleri ilk başta tüm siyasi mahkumların serbest bırakılması, serbest ve adil seçimlerin yapılması, demokratik bir anayasa hazırlanması, Baas partisinin anayasadaki öncü rolünün kaldırılması[342] iken zaman içerisinde bunlar yerini farklı taleplere bırakmıştır. Bazıları dağınık veya zaman içerisinde çözülmüş olmakla birlikte, Suriye'de Esad yönetimine karşı örgütlenen siyasi-askeri gruplar arasında en çok bilinenler Haziran 2011'de oluşturulan Demokratik Değişim Koordinasyon Komitesi, Ağustos 2011'de oluşturulan Suriye Devrim Genel Komisyonu, Temmuz 2011'de kurulan Özgür Suriye Ordusu, Ekim 2011'de oluşturulan Suriye Ulusal Konseyi, Temmuz 2012'de kurulan Kürt Yüksek Komitesi, Kasım 2012'de şemsiye örgüt olarak kurulan Suriye Devrimi ve

[339] **BBC Türkçe**, "2014'ten Bugüne Suriye ve Irak'ta IŞİD Tehdidi", http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37858815 , 04.11.2016.
[340] **BBC News**, "Battle For Kobane", http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29688108, 25.06.2015.
[341] **T24,** "7 Soruda IŞİD'e Karşı Koalisyon", http://t24.com.tr/haber/7-soruda-iside-karsi-koalisyon,270740 , 05.10.2014.
[342] Yağmur Şen, "Suriye'de Arap Baharı", **Yasama Dergisi,** 2013, http://www.yasader.org/web/yasama_dergisi/2013/sayi23/54-79.pdf (17.05.2018), s.65.

Muhalefet Güçleri Ulusal Koalisyonu sayılabilir.[343] Bunlardan Suriye Ulusal Konseyi'nin de bir bileşeni olduğu Suriye Devrimi ve Muhalefet Güçleri Ulusal Koalisyonu'nun hedefi deklarasyonlarında da belirttikleri gibi rejimin devrilmesi iken[344] İstanbul'da 18-19 Mart 2013 tarihlerinde düzenlenen toplantılar neticesinde Suriye'de "geçici hükümet" ilanına gitmişlerdir.[345] Yine Ceyşul İslam; 2013 yılında Suriye'de muhalif İslamcı bir koalisyon olarak kurulmuş, ideolojik temeli Selefi mezhebine dayanan ve Suudi Arabistan tarafından desteklenen bir grup olmuştur. Benzer bir diğer grup da El-Nusra bağlantılı Ahrar'uş Şam'dır.[346]

2011'den beri savaşın devam ettiği Suriye'ye, son olarak 14 Nisan 2018'de ABD, Fransa ve İngiltere tarafından hava saldırısı düzenlenmesi ile savaş yeni bir boyut kazanmıştır. ABD Başkanı Trump saldırının amacını "kimyasal silahların üretim, yayılım ve kullanımına karşı güçlü bir caydırıcılık oluşturmak" olarak tanımlarken,[347] diğer iki hedef ise IŞİD'in tamamen yenilmesi ve İran'ın bölgeye hakim olmadığından emin olunması olarak açıklanmıştı.[348]

Özetlemek gerekirse, adalet, özgürlük, insan hakları, demokrasi gibi taleplerle başlayan Arap Baharı; kısa süre içerisinde Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerine yayılmış, birçok ülkede barışçıl protestolar ile halk sokağa inmiştir. Ancak çoğu ülkede mevcut iktidarlar bu protestolara karşılık askeri güç kullanmış, protestoları dış mihrak odaklı görmüş ve bastırmak istemişlerdir. Bununla birlikte, Arap Baharı'nın protestocu kitleleri, örgüt ve ideoloji eksikliğinin bir sonucu olarak günün sonunda kazanımlarını

[343] Şen, **Suriye'de Arap Baharı,** s. 65.

[344] Türkiye Dış İşleri Bakanlığı, **"Suriye Muhalefet ve Devrimci Güçler Ulusal Koalisyonu Deklarasyonu",** http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/Suriye-Muhalefet-ve-Devrimci-Gucler-Ulusal-Koalisyonu-Deklarasyonu-20-Nisan-2013.pdf , 17.05.2018.

[345] Türkiye Dış İşleri Bakanlığı, **"No:74, 19 Mart 2013, Suriye Ulusal Koalisyonu tarafından Geçici Hükümet Kurulması Hk.",** http://www.mfa.gov.tr/no_74-suriye-ulusal-koalisyonu-tarafindan-gecici-hukumet-kurulmasi-hk_.tr.mfa , 17.05.2018.

[346] **Euronews**, "Suriye İç Savaşında Öne Çıkan Muhalifler Kimler?", http://tr.euronews.com/2015/12/10/suriye-ic-savasinda-one-cikan-muhalifler-kimler, 10.12.2015.

[347] **BBC Türkçe,** "ABD, İngiltere ve Fransa Suriye'deki Hedefleri Vurdu", https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-43763637, 14.04.2018.

[348] **Sputnik Türkiye**, "ABD: Suriye'de 3 Şeyi Gerçekleştirmeden Bölgeden Çıkmayacağız", https://tr.sputniknews.com/abd/201804151033040132-abd-operasyon-suriye-askerleri-cekmeyecegiz/, 15.04.2018.

ya karşı devrimle kaybetmiş ya da başka bir seçenek olmadığı için daha örgütlü İslami partilere yönelmişlerdir. Bunun önemli nedenlerinden biri de Arap dünyasında İslam'ın ayrı bir yeri olması kadar, 1920'lerden beri örgütlenen Müslüman Kardeşler'in ve 1970'lerde örgütlenen En-Nahda'nın devrimlerin gidiş yönüne göre kendi organize ettikleri güçleri meydanlara çıkarması ve aslında kendilerinin örgütlü birer yapılanma olmasıdır. Dolayısıyla, Müslüman Kardeşler ve onunla aynı ideolojik tabandan gelen örgütler sahaya inmiş; yeni kurulan sistemin kurucusu ve parçası olmuşlardır. Mısır'da ve Tunus'ta Müslüman Kardeşler ve En-Nahda ile Siyasal İslam iktidara gelmiş, hatta Mısır'da Selefiler'in de seçime girmesi ile beklenmeyen bir meclis aritmetiği ortaya çıkmıştır. Kısacası; Arap Baharı ile Siyasal İslam'ın, iktidara talip olduğu ve güçlü sonuçlar elde ettiği söylenebilir.

Ancak, Mısır'da görece gerçekleşen devrim, Sisi'nin askeri darbesi ile kesintiye uğrarken, Tunus'ta Siyasal İslam'ın iktidarından çekinen kitleler yeni partilere yönelmiş ve En-Nahda'nın oy oranları düşmüştür. Bahreyn'de ABD ve Suudi Arabistan'ın çıkarları, demokratik bir Bahreyn'i kaldıramayacak durumda olduğu için protestoların ne kadar barışçıl olması bir önem taşımamıştır. Savaşın hala devam ettiği Libya, Yemen, Suriye'de ise radikal İslam yeniden canlanmış; bölgede bulunan El-Kaide'nin ve başka isimler altında IŞİD'in yanısıra irili ufaklı sayısız grup ortaya çıkmış, özellikle dış ülkelerden aldıkları maddi ve askeri desteklerle güçlenmiş ve bir yandan rejim ile diğer yandan muhalif seküler gruplarla çatışmışlardır.

Sonuç olarak, Arap Baharı'nın ilk zamanlarında Ortadoğu'nun değişimine dönük kurulan hayaller kısa süre içerisinde yerini daha da kaotik, IŞİD ve benzeri selefi örgütlerin ortaya çıktığı, şiddet ve savaşın devam ettiği, demokrasinin yine rafa kalktığı bir Ortadoğu'ya bıraktığı söylenebilir.

3.7. DEĞERLENDİRME

1979 yılının İran İslam Devrimi, Mısır-İsrail Antlaşması, Afganistan'ın İşgali ve Kâbe'nin İşgali olaylarının yarattığı sonuçlar itibariyle Siyasal İslam'ın Ortadoğu'da tekrar yükselişine yol açan, aynı zamanda günümüzde de devam eden radikal- köktenci İslam'ın da tohumlarının atıldığı bir yıl olduğu söylenebilir. Soğuk Savaş'a göre şekillenen uluslararası konjonktürden bağımsız olmayan bu gelişmeler, Ortadoğu'da güç dengelerinin değişimine yol açmıştır. 1990'lara gelindiğinde Sovyetlerin yıkılması, güç dengelerinin yeniden değişimi ve İslam konusundaki gelişmelerin doğal bir sonucu olarak Ortadoğu'da Türkiye dahil bazı ülkelerde İslami partilerin parlamentoya girdikleri bir süreç başladığı görülmektedir. Fakat bu süreçler de çoğunlukla kısa sürmüş ve kesintiye uğramıştır.

2001'de yaşanan ABD'de gerçekleşen saldırılar, Ortadoğu'da günümüzde hala devam eden savaş ve krizlere yol açmıştır. Önce Afganistan, daha sonra Irak'ın işgali köktenci grupların ortaya çıkışını hızlandırırken bir yandan da büyük toplumsal ve ekonomik çöküşleri de beraberinde getirmiştir. 2011'e başlayan Arap Baharı süreci ise Ortadoğu'da diktatör rejimlerin halk hareketleri ile yıkılışına dair bir umut yaratmakla birlikte şu ana kadar bunu gerçekleştiren tek ülkenin Tunus olduğu söylenebilir. Diğer ülkelerde ya isyanlar hemen bastırılmış, ya askeri darbeler yaşanmış ya da Suriye ve Yemen gibi hala devam eden savaşlar başlamıştır. Ancak, her şeye rağmen, Arap Baharı'nın Siyasal İslam'ın iktidara talip olduğu, En-Nahda ve Müslüman Kardeşler gibi örgütlerin yanı sıra Mısır'da parlamenter demokrasi karşıtı Selefi grupların da siyasete girdiği bir dönem olduğu belirtilebilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SİYASAL İSLAM'IN TÜRKİYE SİYASAL HAYATINA YANSIMALARI (1979-2018)

Bu bölümde, Siyasal İslam'ın Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren Türkiye'de siyasal hayata yansımaları ışığında, 1979-2018 arası dönem ve Ortadoğu'da Siyasal İslam ile ilgili gelişmelerle etkileşimi ele alınmaya çalışılacaktır.

4.1. TEK PARTİ DÖNEMİNDE DİN POLİTİKASI

Türkiye'de Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın sonucunda oluşan yeni rejimde saltanatın ve hilafetin kaldırılması ve cumhuriyetin ilanı ile laikleşme süreci başlamıştır. Bu süreç eğitimden modern hukuk sistemine, alfabeden kadın-erkek eşitliğine pek çok alanda laikliğin siyasal, sosyal ve kültürel yapıya bütünüyle yerleştirilmeye çalışılması ile sonuçlanmıştır.[349] Atatürk'ün ölümünden sonra zaman zaman meclis gündemine gelmekle ve bazı CHP'li vekiller tarafından da eleştirilmekle birlikte, din konusunda katı laik uygulamalar II. Dünya Savaşı'nda sonraya, çok partili sisteme geçişe kadar devam etmiştir. Ulusal Bağımsızlık Savaşı ile çok partili sisteme geçiş süreci arasında laikleşme yönünde atılan adımlar genel olarak şöyle sıralanabilir:

-1924, Hilafetin kaldırılması,

-1925, Tekke ve zaviyelerin kapatılması,

[349] Esma Torun, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Laiklik Uygulamaları: Değişimin İlk İşaretleri", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, 2001, s.145.

-1925, Şeriat mahkemelerinin kaldırılması,

-1926, Medeni Kanun'un kabulü,

-1928, Arap alfabesinin yerine Latin alfabesine geçilmesi,

-1932, Türkçe ezan uygulamasına geçilmesi,[350]

-1925-1930, İmam Hatiplerin kademeli olarak kapatılması, [351]

-1924-1939, Zorunlu din derslerinin kademeli olarak kaldırılması,[352]

Her ne kadar din politikasının temeli laiklik olan tek parti döneminde Kemalist rejim açık bir biçimde hiçbir zaman İslam karşıtı bir politikayı benimsememişse de, örgütlü İslamiyet'in iktidarını sona erdirmek ve halkın nezdindeki gücünü kırmak niyetine sahip olmuştur. Bunun bir sonucu olarak 1930'larda Türkiye'de laikleştirmenin baskısı kuvvetli olmuş, dini eğitimin yasaklanması ile camilerin dünyevi amaçlara döndürülmesi ise hukuki ve toplumsal reformların öğretisini kuvvetlendirmiştir.[353] Burada tek parti döneminde kurulan ve kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na (TCF) değinmek, çok partili sisteme geçişte din ve siyaset ilişkisini anlamak açısından faydalı olacaktır. Cumhuriyet'in ilanının ardından muhalefetin etkisiz kaldığı ve tek parti yönetiminin iktidar olduğu mecliste, Halk Partisi (daha sonra Cumhuriyet Halk Partisi adını alacak) ayrılan birçok vekil bir araya gelerek 17 Kasım 1924'te Ali Fuat Cebesoy ve Rauf Orbay öncülüğünde TCF'yi kurmuşlardır. TCF'nin parti programında cumhuriyete sahip çıkılmış, Halk Partisi'nden kısmen farklı olarak liberal ekonomi ve

---

350 1932'de başlayan Türkçe ezan okunması uygulamasının ardından, 1941 yılında kabul edilen 4055 sayılı yasayla, Türk Ceza Yasası'nın 526. Maddesinde değişikliğe gidilmiş ve Arapça ezan okuma yasağı getirilmiştir. Bu durum, sıklığı bilinmese de, 1932- 1941 tarihleri arasında cezai bir yaptırım olmadığı için Arapça ezan okumaya devam edildiğini göstermektedir. Bkz. Torun, **II. Dünya Savaşı Yıllarında Laiklik Uygulamaları: Değişimin İlk İşaretleri**, s.156.

351 Mustafa Öcal, "Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü", **Türkiye Araştmnaları Literatiir Dergisi**, 2008, s.404.
http://ktp.isam.org.tr/pdfdrg/D02512%5C2008_12/2008_12_OCALM.pdf (16.06.2018).

352 Öcal, **Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü**, s. 407

353 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev.) Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s.412.

demokrasinin her aşamada uygulanması gerekliliği savunulmuştur.[354] TCF'nin 58 maddelik programının 6. maddesinde ise dini fikir ve inançlara vurgu yapılmış ve ilgili madde *"fırka efkar ve itikadat-ı diniyeye hürmetkardır (dini fikir ve inançlara saygılıdır)"* şeklinde programda yer almıştır.[355] Ancak TCF, 1925 Şubat'ında Diyarbakır'da başlayan Şeyh Sait İsyanı sonrasında çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu ve İstiklal Mahkemesi kararı üzerine bu madde de gerekçe gösterilerek, 3 Haziran 1925'te isyan ile bağlantılı olduğu nedeni ile kapatılmıştır. Bu dönemde, Kemalist rejim otoritesini güçlendirmek için hem Doğu'da hem Batı'da farklı görüşleri bastırmış, muhalifleri İstiklal Mahkemeleri'nde yargılamıştır. Takrir'i Sükun Kanunu ve İstiklal Mahkemelerinin yargılamaları sonucu bu dönemde 7500 kişi tutuklanmış, 600 kişi idam edilmiştir.[356] Çok partili sisteme geçiş ile ilgili bir diğer girişim, bu defa Mustafa Kemal'in girişimi ile kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası olacaktır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na benzer biçimde bir parti programı olan SCF de liberal ekonomiyi, yabancı yatırımcı teşvikini, ifade özgürlüğünü ve tek dereceli seçimi savunmuştur. Ancak, Ekim 1930'da yapılan seçimlerde 30 milletvekilliği kazanan SCF, seçim sonrası iktidar partisini usulsüzlük ve vatana ihanetle suçlayınca 16 Kasım 1930'da baskı üzerine kurucusu Fethi Okyar tarafından kapatılmıştır.[357]

Tek parti döneminde dine yaklaşımı değerlendiren Keyder, 1920'lerdeki reformcu akımın özerk cemaat geleneklerinin kökünü kazımayı amaçlayıp, cemaat içi bağlantıları sağlayan ilkeler yerine merkezden yayılan davranış biçimlerini koymayı denediğini belirtmektedir. Aynı akım, 1930'lara gelindiğinde toplumsal doku üzerindeki yakıcı etkileri ortaya çıkan liberal ekonominin krize girmesi üzerine, milliyetçi bilinç yaratma çabalarını daha da yoğunlaştırmaya çalışmıştır. Ancak, üstten gelen bu milliyetçilik bilinci kitleleri harekete geçiremeyip seçkinlerin bir ideolojisi olarak

---

[354] Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, (Çev.) Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995, s.85-86.

[355] Ercüment Sarıay, "Takrîr-i Sükûn Kanununa Dair Bazı Düşünceler", **Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, 2015, s.384, http://isamveri.org/pdfdrg/D04036/2015_4/2015_4_SARIAYE.pdf , (16.06.2018).

[356] Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.251-252.

[357] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s.260-261.

kalırken, isteksiz kitlelere yukarıdan dayatılan modernizm ve ideolojik baskı arttıkça özellikle köylüler ve küçük burjuvazi daha da azimle geleneklerine sarılmıştır. Bu noktada bürokrasi ise bu davranışı irtica olarak etiketlemeyi tercih etmiştir.[358] Zürcher de benzer biçimde devletin laik politikalarının özellikle de popüler dinin ifade şekillerini bastırdığını ve devlet ve uyrukları arasındaki en önemli ideolojik bağı kopardığını, bu nedenle de, merkezi devletin baskısını her zamankinden daha fazla hisseden köylülerin tüm bu politikalara karşı nefretinin de arttığını belirtmektedir.[359]

Görüldüğü üzere tek parti döneminde uygulanan bu politika ve reformlar aracılığı ile Torun'un da belirttiği gibi laiklik toplumun her katmanına yerleştirilmek istenmiştir. Diğer yandan Kemalist rejim; Diyanet İşleri Başkanlığı, Eğitim Bakanlığı ve devletin diğer organları birlikte kendi resmi İslam anlayışını oturtmaya başlamış, kendisi dışında var olan dini yapıları parçalamaya ya da en azından kontrol altına almaya çalışmıştır. Dolayısıyla, devletin kendi tekelinde tutmaya çalıştığı İslam anlayışı ile merkezi devlet çeperinin dışında var olan tarikat İslam'ı arasında bir uçurum oluştuğu söylenebilir. Osmanlı döneminde de değinildiği gibi bu ayrılık geçmişte de devletin yanında yer alan devlet destekli ulema sınıfı ile toplum destekli taşra tarikatları arasında var olan gerilimin devamı olarak görülebilir.

4.2. ÇOK PARTİLİ SİSTEM VE DEMOKRASİ DÖNEMİNDE SİYASAL İSLAM

Laikliğin toplumsal, hukuki ve kültürel yapıya yerleştirilmesi çerçevesinde gerçekleştirilen uygulamalar II. Dünya Savaşı sonrasına kadar devam etmiş; değişen siyasi, ekonomik ve toplumsal koşullar neticesinde çok partili sisteme ve demokrasiye geçişle birlikte farklı bir boyuta evrilmiş, bu geçiş ile din – siyaset ilişkisi bağlamında değişiklikler yaşanmaya başlanmıştır. Bu durumun ilk örneklerinden biri, henüz 24 Aralık 1946'da Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nde din eğitimi konusunun alenen tartışılması ve hükümetten birçok vekilin de din eğitiminin yeniden kurulması lehinde

[358] Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.167-168.
[359] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s.300.

konuşmasıdır. Bu konunun Meclis'e gelmiş olması gelecek bir politika değişikliğinin habercisi olarak görülmüş ve 1949 başlarında haftada sadece iki saatlik bir ders olmakla birlikte dini eğitim yeniden müfredata girmiştir.[360]

Çok partili sisteme ve demokrasiye geçiş ile ilgili asıl önemli gelişme ise Demokrat Parti'nin kurulması ve 1950 yılında iktidara gelmesidir. CHP'li 4 milletvekili, Adnan Menderes, Celal Bayar, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü'nün Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun meclisten geçmesine karşı verdiği, demokrasinin kurulmasını ve anayasanın uygulanmasını talep eden bir önerge ile başlayan, savaş sonrası örgütlü siyasal muhalefetin başlangıç simgesi olan bu durum, 7 Ocak 1946'da DP'nin resmen kurulması ile sonuçlanmıştır. Kuruluşundan çok kısa bir süre sonra, DP, Temmuz 1946'da yer aldığı ilk seçimlerde 465 sandalyeden 62'sini kazanmıştır.[361] 1950'de muhalefetin iktidara karşı ezici bir zaferiyle sonuçlanan serbest ve dürüst bir seçim yapılmış, Cumhuriyet Halk Partisi'nin, çoğu kez kendisine meydan okuyacak herhangi bir muhalefet partisi olmaksızın, hemen hemen kesintisiz yirmi yedi yıllık idaresinden sonra başka bir partinin kazanacağı bir seçimi yönetmiştir.[362] Türkiye genelinde 8.906.107 seçmenden 7.953.153'ünün katıldığı (yüzde 89.3) genel seçimlerin sonunda DP 4.239 030 (yüzde 53.3) oy alarak 408 vekil ile meclise girerken CHP, yüzde 39.9 oy oranı ile 69, Millet Partisi 1 ve bağımsızlar 9 vekil çıkarmışlardır. Celal Bayar Cumhurbaşkanı olurken, Adnan Menderes de Başbakan olmuştur.[363]

1950 seçimleri Türkiye tarihinde bir dönüm noktası olurken, 1946 yılından itibaren başlayan muhalefetin iki temel direğinden biri devlet müdahalesi karşısında pazarı savunan iktisadi özgürlük, diğeri siyasi baskı ve merkezin ideolojik tecavüzü karşısında mahalli gelenekleri savunan din özgürlüğü olmuştur.[364] Önemli bir ayrıntı ise, 1930'da Fethi Okyar'ın teşkilandırmaya başladığı, serbest teşebbüs, tekellerin kaldırılması ve ifade özgürlüğünü hedefleyen, hükümetin militan laisizmi karşısında

[360] Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s.413.
[361] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s.305-308.
[362] Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s.302.
[363] **Demokrasinin 50 yılı – Cilt I: 1945-1995**, Aydın Kitaplar, Radikal Gazetesi, s.106-107.
[364] Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, s.163-164.

duyulan hoşnutsuzluğun ifade edilmesine imkan veren Serbest Cumhuriyet Fırkası mitinglerindeki kitlelerin, 1950'deki popülizmi oluşturacak unsurlarla aynı oluşudur: küçük tüccarlar, şehir küçük burjuvazisi ve pazara yönelik çiftçiler. Ancak 1950'deki DP'nin çıkışını 1930'daki başarısızlıktan farklı kılan özelliklerin başında iktidar blokunu bölmesi ve 1950'de artık olgunlaşmış olan burjuvazinin bu sefer bürokratik ittifak içinde kalmayı seçmemesi gelmiştir.[365]

Muhalefetin iki temel direğinden biri olan din özgürlüğünün savunulması konusunda Parti Programı'ndaki laiklik tanımı oldukça açıklayıcıdır. 1949 yılı Demokrat Parti Programı'nda İkinci Büyük Parti Kongresi'nde değiştirilmiş/ilave edilen hali ile laiklik ile ilgili 14. maddesi şöyledir:[366]

> "Partimiz lâikliği devletin siyasette, dinle hiç bir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması mânasında anlar ve lâikliğin din aleyhtarlığı şeklindeki yanlış tefsirini reddeder; din hürriyetini diğer hürriyetler gibi insanlığın mukaddes haklarından tanır.
>
> Gerek dinî tedrisat meselesi ve gerekse din adamlarını yetiştirecek müesseseler kurulması hususunda, mütehassıslar tarafından esaslı bir program hazırlanması zaruridir. Üniversite içinde yer alacak İlâhiyat Fakültesi ve İlmî mahiyette mümasil müesseseler. Millî Eğitim Bakanlığı'nın bu kabil müesseseleri gibi muhtar olmalıdırlar. Dinin siyaset aleti olarak kullanılmasına, yurttaşlar arasında sevgi ve tesanüdü bozacak şekilde propaganda vasıtası yapılmasına, serbest tefekküre karşı taassup duygularını harekete getirmesine müsamaha olunmamalıdır."

---

[365] Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, s. 171, 173.

[366] **Demokrat Parti Programı ve Tüzüğü,** 1949, s. 50 – 51, https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/200705643%20DP%20TUZUK%20VE%20PROGRAM%201949/200705643%20DP%20TUZUK%20VE%20PROGRAM%201949.pdf (16.06.2018).

Maddeden anlaşıldığı kadarıyla DP'nin; laikliğin, din aleyhtarlığı şeklinde yanlış yorumlanmasını reddettiği, din özgürlüğünü de diğer özgürlükler gibi tanımladığı görülmektedir. Ayrıca, DP'nin dini eğitim ve din adamlarının yetiştirilmesi ile ilgili de önüne bir program koyduğu görülmektedir. Din konusunda görüşlerini 1946 seçim kampanyasına da yansıtan DP, ilk olarak dinle ilgili CHP'nin din üzerinde baskı yaptığıyla ilgili propaganda yapmış ve yine DP'nin din özgürlüğünü güvence altına alacağı sözü vermiştir.[367]

DP'nin 1950 Mayıs seçimlerinde iktidara gelmesi ile birlikte dini özgürlükler konusunda söz verdiği icraatları gerçekleştirme süreci başlamıştır. DP'nin iktidara gelmesinden 14 gün sonra Arapça Ezan'a geçilirken, 7 Temmuz'da ise Ankara ve İstanbul radyolarında, haftanın belli günlerinde olmak üzere hafizlar tarafından Kur'an okunmaya başlanmıştır. Yine, ilkokulların 3. 4. ve 5. sınıflarına din dersi konulmasına ve dini eğitim veren okulların açılmasına karar verilmiştir.[368]

Dini eğitim veren kurumlarla ilgili olarak da bu dönemde artışlar görülmektedir. 1951 yılında 7 olan İmam Hatip Okulları'nın sayısı 1960 yılında 19'a ulaşmıştır. Fahri Kuran Kurslarının sayısı 1951 yılında 237 iken 1960'da 1117'ye ulaşmıştır. Resmi Kuran kurslarının dışında varlığını devam ettiren Fahri Kuran Kurslarının arsa, bina, lojman masrafları gibi parasal ihtiyaçları ise halk tarafından karşılanmıştır.[369] Bu dönemde din eğitimi kurumlarının sayısındaki artış ile din derneklerinin yıllık artışları arasında da paralellik olmuştur. 1950'lerin başında sayıları az olan dini derneklerin sayısı, 1955'lere kadar yavaş bir tempoda artarak büyümüş, 1955-1960 arasında ise hızlanmıştır. 1955'de sayısı 1088 olan din derneklerinin sayısı 1960'da 5104'e yükselmiştir.[370]

---

[367] Hüseyin Şeyhanlıoğlu, "**Demokrat Parti Ve Siyasal Muhafazakârlık"**, (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2009), s.142.

[368] Şeyhanlıoğlu, **Demokrat Parti Ve Siyasal Muhafazakârlık**, s.147.

[369] Ahmet N. Yücekök, **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)**, Sevinç Matbaası, Ankara 1971. s. 145-146.

[370] Yücekök, **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)**, s.148.

Laikliğin; Türkiye'de merkez-çevre ayrımını derinleştiren ve ortodoks İslam'ın yönetici elitlerden çıkıp halkın yanında yer almasına varan bir süreci başlattığını ifade eden Şerif Mardin, 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti'nin, kısa süre sonra CHP'nin jakoben laikliğini yumuşattığını belirtmektedir.[371] Bununla birlikte, Binnaz Toprak'ın 1950 seçimlerinde din unsuruna ilişkin araştırmasını referans alan Mardin, dini amaçları daha net olan başka partiler olmasına rağmen Demokrat Parti'nin birinci çıkmasında Toprak'ın mevcut tespitlerine eklenmesi gereken bir noktanın da politik bir konu olarak dini desteklemekle dinin sembolik bir kaynak olarak gücünün birbirinden ayrılması gerekliliği olduğunu ifade etmektedir. Çünkü, Mardin'e göre Türkiye'nin geçmişinde din, protestonun yeri ve kaynağı olarak saptanmıştır.[372]

DP döneminde dini basın da gelişmiştir. II. Dünya savaşı sırasında ve savaştan sonra, Türkiye'de önemli bir dini basın gelişmiş ve 1950'ye gelindiği zaman, kendini tamamen veya esas itibariyle, dini konulara ve dini fikirlerin yayılmasına adamış pek çok dergi varlık göstermeye başlamıştır. Türk İslam Ansiklopedisi, Selamet, Sebil-ür Reşad ve Necip Fazıl'ın çıkardığı Büyük Doğu bunlardan bazılarıdır.[373]

Kısacası çok partili sisteme geçişle birlikte katı laiklik anlayışı yerini daha yumuşak dini politikalara bırakmış, bu dönemde dini eğitim ve kurumsallaşmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. DP, bu politikaların öncüsü konumundayken, 1960'dan sonrada bu eğilimde siyasi eğilimler devam etmiştir.

4.2.1. Çok Partili Sistemde Cemaat ve Tarikatların Yeniden Canlanması

Bernard Lewis, Türk İslamcılığının daima iki düzeyde işlediğini ifade etmektedir: resmi, hukuki, dogmatik devlet dini, medreseler ve ulema sınıfı; ve ifadesini büyük derviş tarikatlarında bulan, kitlelerin popüler, mistik, sezgisel inancı.[374] Bu durum, özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminden örnekler barındırmaktadır. Ancak

[371] Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset – Makaleler III**, s.172.
[372] Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset – Makaleler 3**, s. 207.
[373] Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s.146.
[374] Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s.400.

Cumhuriyet'in tek parti dönemi; laisizm ile Anadolu/Türk İslamclığının bu birinci yönünü törpüleyip kontrol altına almak, ikinci yönünü ise ortadan kaldırmak için bir çaba içine girdiyse bile, 1940'ların sonlarında durum değişmeye başlamıştır. 1940'ların sonlarında dinî politikaların liberalleştirilmesi sonucu önemli bir gelişme olarak, geniş ölçekte tarikat olarak lanse edilen dinî gruplar yeniden ortaya çıkmaya başlamışlardır.[375] Ancak Lewis bu noktada; tarikatların canlanması sürecinde, İslam'a karşı gittikçe artan resmi hoşgörünün, derviş tarikatlarını da tekrar ortaya çıkmağa teşvik edeceği düşünülse de; hükümetin, Ortodoks İslam'a karşı gösterdiği hoşgörünün aynını, popüler ve mistik İslamlığa da göstermeye hazır olmadığı görüldüğünü öne sürmektedir.[376]

1940'ın sonlarında oluşan ortamda, bazı cemaatler yeniden ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu kapsamda en çok bilinenler eskiden beri var olan Nakşibendilik ve Cumhuriyet döneminde gelişen Nurculuk hareketleridir. Oldukça ortodoks, iyice bütünleşmiş ve Sünnî bir tarikat olan Nakşibendîlik'in 1950'lerden sonra faaliyetlerini arttırdıkları görülmüş;[377] Cumhuriyet yıllarında Şeyh Sait isyanı ve Menemen Olayı, Nakşibendîleri Cumhuriyetin tam karşısında görülen güçler arasına soksa bile, hareket, dinî bir örgütlenme ve bir dinsel fikir kaynağı olarak, tarikatın Halidî kolu ile etkinliğini sürdürmüştür. Diğer bir önemli hareket ise Bediüzzaman Said Nursi'nin şekillendirdiği "Nurculuk" hareketi olmuştur. Said Nursi'nin fikirleri, 1925'ten sonra Şeyh Sait İsyanına katıldığı gerekçesiyle sürüldüğü Isparta'da yaşayan ve gerek Cumhuriyetin laikliğine, gerek yeni açılan dünyaya katılmakta zorluk çeken bir toplum kesitinde etkili olmuş, zamanla etkisi şehirlere de yayılmıştır. 1950'lerde Nurculuğun Türkiye'nin büyük şehirlerinde gördüğü rağbet karşısında Demokrat Parti daima dikkatli davranmakla birlikte, bu dönemde dinî fikirlerin yayılması konusundaki yumuşamadan Nurcular da faydalanmışlardır.[378] Yine, Süleyman Hilmi Tunahan tarafından kurulan Süleymancılar, Hüseyin Hilmi Işık liderliğindeki Işıkçılar, Mehmet Zahid Kotku liderliğindeki İskenderpaşa gibi cemaatler de bu dönemde güçlenen hareketlerin en bilinenlerindendir.

[375] Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset – Makaleler** III, s.100.
[376] Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s.415.
[377] Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset – Makaleler III**, s.101.
[378] Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset – Makaleler III**, s.32-34.

1950'lerde dini politikalardaki yumuşamanın cemaatlerin etkinliği ve siyasete müdahilliği ile ilgili yarattığı bu durumun günümüzde halen devam ettiği ifade edilebilir.

4.3. 1960 DARBESİ VE 1971 MUHTIRASI DÖNEMLERİNDE SİYASAL İSLAM

DP dönemini sona erdiren 27 Mayıs 1960 darbesi dini yapılar, eğitim kurumları ve örgütlenmeler üzerinde kısa süreli de olsa etkili olmuştur. Din dernekleri ve din eğitim kurumları da 1960-1961 döneminde kısa süren bir duraklama geçirmişler fakat 1962'den itibaren tekrar hızlı bir büyüme imkanına ulaşmışlardır. Bunu takiben, İmam Hatip Okulları 1965'lerden sonra bu büyüme düzeyine yetişebilmişlerdir. 1968 yılında, İmam Hatip Okulları sayısı 69'a, Fahri Kuran Kursları 2510'a, din dernekleri 10730'a yükselmiştir.[379] Cemaatler ise genel olarak darbeye karşı soğuk durmuş, darbeyi desteklemedikleri gibi açıktan karşı da çıkmamışlardır.[380] Ancak, 27 Mayıs darbecilerin 23 Mart 1960'da hayatını kaybeden ve Urfa'da defnedilen Said Nursi'nin naaşını mezarından çıkarıp bilinmeyen bir yere götürmeleri ve her ne kadar kısa bir süre sonra serbest bıraksa da Mehmet Kırkıncı gibi bazı Nurcuları gözaltına alması[381], cemaatlere dönük tavrın farklı olacağını göstermiştir. Nitekim, resmi İslam'ın yerleştirilmesine dönük uygulamalar çerçevesinde 1965 yılında önemli bir gelişme yaşanmıştır. Tiftikçi, 1965 yılına kadar Diyanet İşleri kadrolarının Süleymancı Kuran Kursu mezunları tarafından doldurulmuş olmakla birlikte bu tarihten sonra, Diyanet İşleri Başkanlığı Kanunu'nun değiştirilerek dışarıdan din adamı istihdam edilmesine sınırlamalar getirilmeye başlanması ile İmam Hatip Okullarının sayısının hızla arttırılarak Süleymancı kursların tasfiye edilmeye çalışıldığını ifade etmektedir. Ancak asıl önemli tasfiye girişimi 1971 Cuntası'nın Kur'an Kursları Yönetmeliği'ne koyduğu bir madde ile Kur'an Kurslarını binalarıyla birlikte özelleştirmesi ile yaşanmıştır. Bu açıktan açığa Süleymancılar ve Işıkçılara yönelik bir darbe olmuştur fakat Süleymancılar ve Işıkçılar

[379] Yücekök, **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)**, s. 147.
[380] Osman Tiftikçi, **1960'lardan Günümüzü Türkiye'de İslami Hareket (Resmi İslam, Cemaatler, Tevhidi Hareket)**, Ceylan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 51.
[381] Tiftikçi, **1960'lardan Günümüzü Türkiye'de İslami Hareket …**, s.52.

da buna karşılık kurs isimlerinde ve tüzüklerinde değişiklik yaparak büyümeye devam etmişlerdir.[382] Bu gelişme bağlamında, Yücekök'ün yukarıda bahsettiği İmam Hatip Okulları sayısının 1965'ten itibaren büyümesi de devletin Diyanet'te cemaat etkinliğini kırmaya dönük bir hamlesi olarak değerlendirilebilir.

Dolayısıyla, 1950'lerde başlayan dini özgürlüklere dönük politikaların 1960 darbesi ile kısa bir kesintiye uğradığı görülse dahi daha sonrasında devletin resmi kurumları ile dini kontrol altına almak adına politikalar ürettiği söylenebilir.

4.4. SİYASAL İSLAM'IN İLK PARTİ DENEYİMİ: MİLLİ NİZAM PARTİSİ

1960'larda hem cemaatlerin hem de resmi İslam'ın yükselişine paralel siyasi alanda da hareketlenmeler yeniden başlamıştır. Bu dönemin Siyasal İslam konusunda 1971 Cuntası'ndan önceki belki de en önemli olayı Milli Nizam Partisi (MNP)'nin kuruluşu sayılabilir. 1960 darbesi ertesinde kurulan Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi (AP) içinde bir grup milletvekiliyle bir senatörün 1967'de dini motifleri ağır basan yeni bir arayış içine girmeleri ile başlayan süreç, Türkiye Odalar Birliği (TOB:TOBB) Başkanlığı elinden alınan Prof. Necmettin Erbakan'ın da Konya'dan bağımsız aday olması ve kazanması ile partileşme sürecine girmiştir. Sonuçta 26 Ocak 1970'de 18 kişi ile Milli Nizam Partisi'ni (MNP) kurulmuştur.[383]

Kurulduğu 1970 yılından kısa süre sonra gerçekleşen 12 Mart 1971 muhtırasının ardından kapatılan MNP, Milli Görüş hareketinin kurumsal anlamdaki ilk politik deneyimi olmuştur. MNP tecrübesi; siyasi ömrünün kısalığına ve seçim tecrübesini yaşamamış olmasına rağmen, sahip olduğu söylem, lider ve örgüt itibariyle Türk demokrasi tarihinin önemli kırılmalarından birisini ihtiva etmektedir. Kemalizmin baskılayıcı siyaseti ve merkez sağ partilerin geleneksel kesimler üzerindeki hegemonik

[382] Tiftikçi, **1960'lardan Günümüzü Türkiye'de İslami Hareket …,**.s.60.
[383] Ruşen Çakır, **Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak**, Metis Yayınları, İstanbul 1994, s.21.

gücüne karşın Milli Görüş hareketinin İslamcı siyaset üzerindeki temsili, Türk siyasetinin politik yelpazesinin kurumsal ve düşünsel anlamda şekillenmesini sağlamıştır.[384] Milli Görüş Hareketi dini, siyasi, sosyal ve ekonomik bir hareket olurken, Necmettin Erbakan bu hareketin kurucusu ve en önemli temsilcisi olmuştur.[385]

Çaha ve Baykal'ın Çalışlar'ın eserinden yaptığı aktarıma göre, siyasi olarak tanımladığı "Milli Görüş" tezlerinin önemli bir kısmını, Gümüş Motor Fabrikası'nın Genel Müdürü ve TOB'da yönetici olduğu dönemlerde oluşturmaya başlamış olan Necmettin Erbakan, [386] 1973 yılında çıkardığı Milli Görüş ve 3. Beş Yıllık Plan kitabında dini ve geleneksel motiflerle harmanladığı milli görüşü şu şekilde anlatmaktadır:

> "… Fakat Türkiye'de görüş sadece, SOL ve RENKSİZ görüşten ibaret değildir. Türkiye'de bir de SAĞ GÖRÜŞ vardır, bir MİLLİ GÖRÜŞ vardır. Bu görüşleri çeşitli bakımlardan tavsif edebiliriz. Mesela sol görüş toplumcudur, renksiz görüş ferdiyetçidir, Milli görüş, sağcı görüş ise toplumculuk ve ferdiyetçilik arasında bir dengeci görüştür. Fakat bu ayrı bir görüştür.[387]
>
> "…Bakacaksınız ki bu görüşlerin bir kısmı RENKSİZ, ferdiyetçi görüşe uyacak, bir kısmı toplumcu görüşe uyacak. Ama bu aslında başlıbaşına müstakil bir görüştür ve bizim MİLLİ GÖRÜŞ'müz. Neden MİLLİ sözünü en çok buna getiriyoruz. Hepsi Millidir, hepsi bu milletin evladıdır. Fakat bu bizim bütün tarihi akışımızla en yakın irtibatta olan görüş olduğu için Milliliğe kendisini daha yakın görüyoruz."[388]

---

[384] Ömer Çaha ve Ömer Baykal, "Milli Görüş Hareketinin Kuruluşu: Türk Siyasetinde Milli Nizam Partisi Deneyimi", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2017, s.790.

[385] Selman Yılmaz, "Milli Görüş Hareketi: Toplumsal Hareketlerde Çerçeve Değişimi Etkisi", **İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 2016, s.1170.

[386] Çaha ve Baykal, **Milli Görüş Hareketinin Kuruluşu: Türk …,** s.791.

[387] Necmettin Erbakan, **Milli Görüş ve 3. Beş Yıllık Plan**, Furkan Yayınları, Ankara, 1973, s.47.

[388] Erbakan, **Milli Görüş ve 3. Beş Yıllık Plan**, s.48.

Erbakan'ın yazılarında da görüldüğü üzere, ekonomik ve siyasal gelişmeler Milli Görüş'ün ortaya çıkışı için uygun bir zemin hazırlamıştır. 2000'lerin başına kadar Türkiye'de İslami kesimi etkileyecek olan Milli Görüş geleneğinin ortaya çıktığı 1960'lar, uluslararası gelişmeler ile bunların ulusal yansımalarının yoğun olduğu bir dönem olmuştur. Bu dönemde komünizmin yükselişe geçmesi ve Neo-Kemalistlerin ulusalcılığı kendi ideolojilerinin öğretilerinden biri haline getirmeyi başarmış olmaları, o zamana kadar ulusalcılığı kendi tekelinde tutmuş olan merkez sağın endişeye kapılmasına, bir karşı güç olarak İslam'ı kullanmak zorunda kalmasına yol açmıştır. 1962'nin başlarında "Komünizmle Mücadele Derneği" gibi yeni sağcı örgütler kurulmuş ve İslam, komünizme karşı bir panzehir olarak sunulmuştur. İslam'ın bu siyasal manipülasyonu; 1960'lar boyunca, artarak devam ederken, ithal ikameci ekonomik politikalar, bütün bir toplumsal kesimi marjinalleştirdiğinde, din, siyasal bakımdan önemli hale gelmiştir. Bu toplumsal kesimin bir parçası, çareyi sadece İslami siyasette aramıştır.[389] Çünkü 1960'tan sonra, politik tartışma hem sağ hem sol tarafından makro hedefler etrafında şekillenirken, bu durum, önceliğin ekonomik gelişime verilmesine, bölüşüm sorununun ondan sonra halledilecek bir mesele olarak ele alınmasına yol açmıştır. Bu anlayış doğal olarak farklı ideolojik grupların oluşum sürecini beraberinde getirmiştir.[390]

1970'de kurulan MNP'nin parti programında da tıpkı DP'de olduğu gibi sistemin mevcut laiklik anlayışı eleştirilmiş, partinin kendi laiklik anlayışı vurgulanmıştır. Programın Vicdan Hürriyeti başlıklı altıncı maddesinde laiklik ile ilgili şunlar belirtilmiştir: [391]

[389] Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, s.199.
[390] Keyder, **Türkiye'de Toplum ve Sınıflar**, s.268.
[391] Milli Nizam Partisi, **Parti Programı ve Tüzüğü,**1976, s.7, https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/197600505%20MNP%20PROGRAM%20VE%20TUZUK/197600505%20MNP%20PROGRAM%20VE%20TUZUK.pdf (16.06.2018).

"Vatandaşın dini inanış, ibadet, öğretim, telkin ve terbiye ihtiyaçlarını karşılayacak bir vicdan hürriyeti anlayışına sahibiz. Din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak tarif edilen lâikliğin, dine baskı ve dindarlara saygısızlık gayesine âlet edilmesine karşıyız. Lâiklik mevzuunda Partimizin ölçüsü; bu müesseseyi din aleyhtarlığı şeklinde bir tatbikata döken her nevi anlayışa karşı olmak şeklinde ifade edilebilir."

MNP'nin kuruluşu Nakşibendi tarikatı lideri Muhammed Zahid Kotku tarafından da desteklenmiş, bu destek partinin önemli dinamizm kaynağı haline gelmiştir. Yine, kuruluşunun öncesinde ve sonrasında MNP'ye destek veren isimlerden birisi de, Türk sağının önemli düşünce adamlarından Necip Fazıl Kısakürek olmuştur.[392]

Çaha ve Baykal'ın Sarıbay'dan yaptığı aktarım kapsamında, MNP'nin kuruluş kongresinde partiye rengini verecek olan Osmanlıcı söylem bağlamında partinin kurucuları arasında Nizamülmülk'ten II. Abdülhamit'e kadar birçok padişah ve vezir sayılırken[393] iktisadi alanda da hayatta köklü değişiklik yapamayan, verimli kâr sahalarını yabancı sermayenin kontrolü altına sokan AP yöneticileri suçlanmış; bunun yanısıra bu kötü yönetimin, büyük ciroların ufak bir azınlığın elinde toplandığı İstanbul sermayedarlarını da oluşturduğu söylenmiştir [394].

İstanbul sermayedarlarına karşı Anadolu sermayesinin güçlendirilmesi konusu Erbakan'ın başından itibaren Milli Görüş tezinin çerçevesini oluşturmuştur. MNP'nin kendisinden sonraki İslami kimlikli partileri de etkileyen ekonomik görüşü parti programında şu şekilde ifade edilmiştir: [395]

"Temel iktisadî felsefemiz, milletimizin asırlarca dayandığı manevî ve millî değerlerden, mülhem olup, helâl kazancın teşvikçisi, mülkiyet hakkına hürmetkar olmak esaslarını ihtiva eder. Örneğini Doğu Blokunun sosyalist veya

[392] Çaha ve Baykal, **Milli Görüş Hareketinin Kuruluşu: Türk …,** s.792- 793.
[393] Çaha ve Ömer, **Milli Görüş Hareketinin Kuruluşu: Türk …,** s.794.
[394] Çaha ve Baykal, **Milli Görüş Hareketinin Kuruluşu: Türk …, s.**795.
[395] Milli Nizam Parti Programı, Madde 49, s. 20.

Batının sermayeyi putlaştıran başıboş kapitalist modellerinden alan taklitçi görüşlerin dışında ve üstündedir."

Çakır, MNP'nin cumhuriyetin laik eğitim kurumlarından yetişmiş taşra kökenli dindar serbest meslek sahipleri ile yine taşrada ticaret ve sanayiyle uğraşan dindar girişimcilerin ortak hareketi olarak tanımlanabileceğini ve Nakşibendi tarikatının Türkiye'deki en önde gelen kutuplarından İskender Paşa Dergâhı'nın ve dergah şeyhi Mehmed Zahid Kotku'nun en baştan MNP'nin kurulmasını tasvip ve teşvik ettiğini ifade etmektedir. Bunun yanı sıra başka Nakşi kutuplarının, Nakşibendiye dışındaki bazı tarikatların, özellikle de Anadolu'ya serpilmiş bulunan irili ufaklı dergâhlardan bazılarının, ayrıca Nurculuğun önemli bir bölümünün de MNP'de ya başından itibaren yer aldığını ya da daha sonra partiye dahil olduklarını ifade etmektedir.[396]

Özetle, MNP, parti programı, Milli Görüş ideolojisi, cemaatlerle kurduğu ilişkiler ve ortaya çıktığı koşullar altında Siyasal İslam'ın ilk siyasal parti deneyimi olarak görülebilir.

4.5. MİLLİ SELAMET PARTİSİ VE SİYASAL İSLAM

MNP, 1971 muhtırası sonucu Anayasa Mahkemesi tarafından 20 Mayıs 1971'de kapatılmıştır. Partinin kapatılmasıyla İsviçre'ye giden parti genel başkanı Erbakan, 12 Mart döneminin yumuşamasıyla, yol arkadaşları ve AP'nin zayıflamasını isteyen ordu tarafından Türkiye'ye dönmeye ikna edilmiştir. 11 Ekim 1972'de Milli Selamet Partisi (MSP) kurulmuş, partinin başına önce Süleyman Arif Emre getirilmiş ve daha sora yeniden Erbakan gelmiştir. Seçimlerden güçlü bir biçimde çıkan MSP, önce CHP ile daha sonra ise AP-MHP (Adalet Partisi- Milliyetçi Hareket Partisi) ve CGP (Cumhuriyetçi Güven Partisi) ile koalisyon hükümetleri kurmuştur.[397]

[396] Çakır, **Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak**, s. 23.
[397] Çakır, **Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak**, s. 24-25.

Milli Görüş'ün ikinci partileşme deneyimi olan MSP döneminde cemaatlerin desteği daha önceki gibi devam etmiştir. Ancak, bu durumun istisnaları da olmuştur. Örneğin, 1973'te önce MSP'yi destekleyen Nurcular daha sonra desteklerini AP'ye vermişlerdir.[398]

MSP'nin milli görüş çizgisinde din ile ilgili daha açık mesajlar verdiği de söylenebilir. Bu bağlamda, MSP'nin 1977 seçimlerinde kullandığı sloganlardan biri *"İnananlara Müjde"*[399] sloganı olurken, 1974-1978 yılları arasında Milli Görüş İktidarındaki Hizmetler metninde "İnsan Haklarına Baskıların Kaldırılması" kısmında, "İnananlara Zulmün Engellenmesi", "Başörtülü Zulmüne Müsaade Edilmemesi", "Her İsteyenin İstediği Yoldan Hacc'a Gitmesi", "Kurban Derisi Zulmü'ne Müsaade Edilmemesi", "Dördüncü Kalkınma Planına Manevi Kalkınma Eklenmesi" başlıklarının yer alması dikkat çekmiştir.[400]

Askeri darbeler, muhtıralar, istikrarsız koalisyonlar, siyasi ve ekonomik krizlerle geçen bir dönemin ardından gelen 1980 Askeri Darbesi; tıpkı MNP gibi Milli Görüş'ün ikinci parti pratiği olan MSP'nin kapatılmasına yol açmış, ancak bu defa sadece Erbakan'ın partisi kapatılıp kendisi siyasi yasaklı haline getirilmemiş, onunla birlikte diğer partiler ve başkanları da aynı uygulamaya maruz kalmışlardır.[401]

MNP'den sonra ikinci parti deneyimi olan MSP'nin**,** MNP'den daha uzun ömürlü olması, koalisyon hükümetlerinde yer alması gibi avantajlarıyla Milli Görüş kurumsallaşmasını daha iyi yürüttüğü, gelecekteki Refah Partisi'nin kadrolaşmasını sağladığı söylenebilir.

---

[398] Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset – Makaleler 3**, s. 34.

[399] Milli Selamet Partisi, Milli Selamet Partisi Seç,m Beyannamesi, 1977, https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/197600581%20MSP%20SECIM%20BEYANNAMESI%201977/197600581%20MSP%20SECIM%20BEYANNAMESI%201977%200000_0094.pdf (15.04.2018)

[400] Milli Görüş'ün İktidardaki Hizmetleri (1974-1978), http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/2%20MSP/1978_Milli_G%C3%B6r%C3%BCs_iktidarindaki_Hizmetler%20(1974-1978).pdf (16.06.2018)

[401] Yılmaz, **Milli Görüş Hareketi: Toplumsal Hareketlerde Çerçeve Değişimi Etkisi**, s.1175

4.6. 1980 DARBESİ VE SİYASAL İSLAM

12 Eylül 1980 darbesi, dünyada Soğuk Savaş'ın devam ettiği, Ortadoğu'da İran İslam Devrimi ve Afganistan'ın işgali ile Siyasal İslam'ın yükseldiği, Türkiye'de siyasi ve ekonomik krizin yaşandığı ve neoliberal ekonomi politikalarına hükümet kararları ile entegrasyonun sağlanmaya çalışıldığı bir dönemde gerçekleşmiştir. 1980 darbe metninde her ne kadar bu darbenin amacı *"girişilen harekatın amacı, ülke bütünlüğünü ülke bütünlüğünü korumak, milli birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, devlet otoritesini ve varlığını yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin işlemesine mani olan sebepleri ortadan kaldırmaktır"*[402] olarak ifade edilse de, 24 Ocak 1980'de ekonomi ile ilgili kararlarının uygulanmasının darbenin asıl tetikleyicisi olduğu genel olarak dile getirilmektedir:

> *"24 Ocak Kararları, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde salt ekonomik anlamı epey aşan çok önemli bir kırılma noktası oluşturdu. Cumhuriyetin başlarından beri uygulanan İthal İkameci Sanayileşme modelinden ihracata yönelik bir sanayileşme modeline geçiliyor ve Türkiye'nin dünya serbest piyasasına eklemlenmesi amaçlanıyordu….Kararların, büyük toplumsal protestolarla karşılaşması beklenen bir şeydi, ancak, o sırada gerçekleştirilen 12 Eylül darbesi, toplu sözleşme yapmayı yasaklamak da dahil olmak üzere, 24 Ocak kararlarının ödünsüz uygulanacağı bir ortam hazırladı. 24 Ocak, 12 Eylül'süz asla uygulanamayacağı ve darbe yapılma nedenlerinden birinin de bu olduğu çokça söylenmektedir."*[403]

Darbe metninde yer alan bir diğer paragraf ise İslam ve diğer ideolojilere dönük olmuştur: *"Atatürkçülük yerine irticai ve diğer sapık ideolojik fikirler üretilerek, sistemli bir şekilde ve haince, ilkokullardan üniversitelere kadar eğitim kuruluşları, idare*

---

[402] Yusuf Devran ve Ömer Faruk Özcan, "1960'tan 2016'ya Askeri Darbe ve Muhtıra Metinleri Anlamlar, Amaçlar, Niyetler ve İdeolojiler", **İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, 2018, http://dergipark.ulakbim.gov.tr/inifedergi/article/view/5000209342 (16.06.2018), s.12.

[403] Baskın Oran, "1960-1980 Dönemin Bilançosu", Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I,** İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.665.

sistemi, yargı organları, iç güvenlik teşkilatı, işçi kuruluşları, siyasi partiler ve nihayet yurdumuzun en masum köşelerindeki yurttaşlarımız dahi saldırı ve baskı altında tutularak bölünme ve iç harbin eşiğine getirilmişlerdir. Kısaca devlet güçsüz bırakılmış ve acze düşürülmüştür" ifadesi kapsamında *"irticai ve diğer sapık ideolojiler"*in devleti güçsüz bıraktığı belirtilirken, burada zayıflatıldığı belirtilen şey devletin Kemalist ve laik zihniyeti olmuştur.[404] Bu kapsamda, MSP'nin Konya'daki Kudüs mitingi dahil olmak üzere laikliğe aykırı eylem ve etkinlikler yürütenlerin de devlet düşmanı olduğu belirtilmiştir. Ancak, darbeden sonra İslam, 12 Eylül'ü gerçekleştirenler tarafından kitleleri kontrol altına alacak ve devletin kendi resmi İslam'ını kuracak bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi bu dönemde ABD SSCB'ye karşı mücadelesinde "yeşil kuşak" stratejisini oluşturarak Türkiye, Pakistan ve Afganistan gibi ülkelerde İslam'ı destekleme yoluna gitmiştir.[405] Dışarıdan oluşturulan "Yeşil Kuşak" stratejisine karşı içeride gündeme gelen Türk-İslam sentezi birbiri ile uyumlu olmuştur. Komünizme karşı bir "toplumsal tutkal" olarak algılanan ve milli kültürün iki temel kaynağa -Türk ve İslam kültürüne- dayandığı anlayış olarak Türk-İslam sentezi, Türk sağının geleneksel iki kanadını (İslami ve ırkçı sağ) bir araya getirerek aralarındaki ayrımı ortadan kaldırma ve özellikle 1960'tan itibaren güçlenmeye başlayan sol harekete karşı tek blok olarak ortaya çıkarma kaygısının bir sonucu olarak 1970'lerde gündeme getirilmiştir. Türk İslam sentezi içte toplumsal desteği sağlamak isteyen 12 Eylülcüler ve Özal döneminde de gündemde kalmıştır.[406]

Kaya bu durumu, "*Türkiye'de egemen ideolojinin bunalımına, olağanüstü devlet biçimi altında askeri rejimin müdahalesi, Kemalizmin omurgasını oluşturan laiklik anlayışının dinle sulandırılmasıdır"* olarak nitelemekte ve egemen ideolojinin bu çerçevedeki yeniden yapılandırılmasına verilebilecek en iyi örnek olarak 1982

[404] Devran ve Özcan, **1960'tan 2016'ya Askeri Darbe ve Muhtıra Metinleri …,** s.12.
[405] İlhan Uzgel, "1990-2001 ABD ve Nato'yla İlişkiler", Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II**, s.302.
[406] Baskın Oran, "1980-1990 Dönemin Bilançosu" Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II**, s.21-22.

Anayasası ile ilk ve orta öğretime din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin konması ve zorunlu hale getirilmesi yönündeki adımını göstermektedir.[407]

Bu süreçte, ezan, hutbe ve vaazlar merkezileştirilirken, devletin dini hayat üzerinde tekel oluşturma ve resmi din yaratma gayretlerinin diğer bir uğrağını İmam Hatip Okulları oluşturmuştur. Sayıları ve öğrencileri sürekli artan bu liselerin yetiştireceği "aydın din adamları"nın, 'geleneksel' din adamlarının toplumdaki nüfuzunu kırarak devletin denetimi dışındaki alternatif İslami yorumların dolayısıyla muhalif güç odaklarının gelişmesine engel olunması hem de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın personel ihtiyacını (cami hocaları, müftüler) karşılaması hedeflenmiştir.[408]

Evren, darbeden yıllar sonra 32. Gün programında yapılan 12 Eylül Belgeseli'nde hem din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin zorunlu hale getirilmesini hem de hadis okumasını şu şekilde açıklamıştır[409]:

> "…Din dersini niye koydunuz? Onu da izah edeyim. Bir kere din dersi değil ismi, ahlak bilgisi ve din kültürü dersi. Yani dinimiz hakkında dinler hakkında bu okullardan çıkan çocuklar bilgi sahibi olsunlar istedik. Ayrıca bir insan hiç olmazsa iki rekat namaz kılmasını bilmeli."

> "…Onu inandırmak için hadis okudum. Peki niye hadis okudum. Çünkü o dini şeye inanmış, hocanın söylediğine inanmış, o yüzden göndermiyor çocuğunu, kız çocuğunu [okula]. Ben onu yıkmak için onun silahı ile mukabele ettim."

Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) bütçesi bu dönemin sonunda görülmemiş boyutlara ulaşmış, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın 7 katına varmıştır. Yılda 1500 cami inşası yapılırken, 1980-82 döneminde üniversitelerde 23 yeni ilahiyat

---

[407] Pınar Kaya Özçelik, "12 Eylül'ü Anlamak", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 2011, http://dergipark.ulakbim.gov.tr/ausbf/article/view/5000053280 (16.06.2018), s.85.

[408] Özçelik, **12 Eylül'ü Anlamak**, s.88- 89

[409] Mehmet Ali Birand, **32. Gün Arşivi, 12 Eylül Belgeseli 1-9 Bölüm,** 2005, https://www.youtube.com/watch?v=8uk6iOJ6phk , (16.06.2018).

fakültesi açılmıştır. Yurt dışına resmi görevle gönderilen din hocalarına bir Suudi Arabistan kuruluşu (Rabıta-tül İslam) tarafından maaş ödenmesine izin verilmiştir.[410]

Sonuç olarak, 1980 darbesi, öncesinde Ortadoğu'daki gelişmelerle birlikte, Türkiye'de devlet eliyle resmi İslam olarak daha güçlü uygulanmasını sağlamıştır. Uluslararası konjonktörün beraberinde getirdiği ekonomik entegrasyon ve komünizmle mücadele, Siyasal İslam'ın ilerideki yıllarda bir alternatif olarak hem Ortadoğu'da hem de Türkiye'de iktidara gelmesinin yolunu açtığı söylenebilir.

4.7. REFAH PARTİSİ VE SİYASAL İSLAM

1980 darbesi sonrası siyasi partilere yeniden izin verilmesi ile birlikte, Milli Görüş geleneğinden gelenler bu sefer de 19 Temmuz 1983'de Refah Partisi'ni (RP) kurmuşlardır. 1989 yılı seçimlerine kadar toparlanma ve Milli Görüş geleneğinin sürekliliğini sağlamaya dönük çalışan RP, 1989'da yüzde 9.8 oy oranına ulaşmış ancak baraj nedeniyle meclise girememiştir. Daha sonra ANAP'ın düşüşü ile devam eden süreçte 20 Ekim 1991 erken genel seçimleri RP için bir dönüm noktası olmuştur. Bu seçimlere Alpaslan Türkeş'in Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve Islahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ile ittifak yaparak giren ve seçimlerden yüzde 16.2 oy oranı ile çıkan RP, TBMM'ye 62 milletvekili göndermiştir.[411]

RP'ye desteğin yükseldiği 1991 yılı ve sonrasında hem yerel hem genel seçimlerde daha ileriye giden başarısı değerlendirilirken, 1980'ler kadar 1990'lı yılların da sosyo-ekonomik arka planına da değinmek gerekmektedir. 1990'lar, her şeyden önce toplumsal tabakalaşmanın farklılaştığı, yani başta Kürtler ve İslami kesim olmak üzere, ekonomik aidiyet kadar kültürel aidiyeti öne alan grupların toplumsal ve siyasi arenaya çıktığı bir dönem olmuştur. Ülkede sermaye yapısının farklılaşması, büyük burjuvazinin yanında ortaya Anadolu merkezli, esnek ve küçük-orta ölçekli üretim yapan yeni iktisadi aktörlerin çıkması 1990'ların diğer bir özelliğidir. Ancak, her iki durumun yarattığı

[410] Baskın Oran, **"1980-1990 Dönemin Bilançosu"**, s.23.
[411] Çakır, **Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak**, s.28-29.

kültürel ve ekonomik kutuplaşma ve çatışmanın iç içe girmesi sadece sosyolojik ve sınıfsal bir gelişme olmanın ötesindedir. Çoğulcu ve rekabetçi olmayan bir yapıda ortaya koydukları talepleri sonuçsuz kalan bu yeni aktörler ve gruplar; mecra değişikliğiyle içe kapanmaya, dayanışma ağları kurmaya, ekonomik ve kültürel cemaatimsi bir doku oluşturarak devlet olanaklarına giden yeni rant damarlarını zorlamaya başlamışlardır. Yine, bu damarlarla popülist yapıyı pekiştirerek, mevcut siyaset ve devlet cihazını yönetemez hale getirmiş ve yerleşik kuralların yerini kaosun almasıyla ciddi bir etik sorun yaratımına giden yolu açmışlardır.[412] Bu nedenle RP'nin bilhassa kentlerdeki yükselişini, kaosun içerisinde kendini bir alternatif olarak sunmasını bu açıdan görmek gerekmektedir.

RP'nin 1991 seçimlerinin ardından gelen bir diğer başarısı Ankara ve İstanbul Belediyeleri'nin kazanıldığı 1994 yerel seçimleri olmuştur. 1995 Aralık ayında yapılan genel seçimlerde ise RP yüzde 21.4 oy oranı ve 158 milletvekili ile seçimlerden birinci parti olarak çıkmıştır.[413] 1995 seçimlerinden aldığı oy ile RP, Tansu Çiller liderliğindeki Doğru Yol Partisi (DYP) ile koalisyon kurmuştur.

Ancak RP'nin koalisyon döneminde yürüttüğü gergin iç ve dış siyaset, kapanışına giden yolu hazırlamıştır. RP, DYP ile koalisyon kurduğu bu dönemde İslam ülkeleri ile yakınlaşmayı da hedeflemiş ve dış gezilerde yabancı İslamcı örgüt temsilcileriyle görüşmüştür. Başbakan Erbakan göreve gelir gelmez 29 Temmuz'da Müslüman Kardeşler örgütünün önemli isimlerinden Seyf ul-İslam el Benna ve daha sonra Nahda hareketinin lideri Raşid El-Gannuşi ile görüşmeler yapmış, ancak bu durum Mısır ve Tunus'un tepkisini çekmiştir. 6 Ağustos'ta Mısır Cumhurbaşkanı Mübarek ile yaptığı görüşmede Müslüman Kardeşler'e anlayışla yaklaşılmasını istemesi Mısır'la ilişkileri daha da gerginleştirmiştir. İlk dış gezisini Ağustos'ta İran'a yapan ve buradan Endonezya, Malezya ve Singapur'u kapsayan Asya gezilerine geçen Erbakan, koalisyon ortağının atadığı Dışişleri Bakanı'nı bu görüşmelerden dışlamıştır. Yine, bu ülkelerde

[412] Ali Bayramoğlu, **28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 26-28.
[413] Yüksek Seçim Kurulu, **1983-2007 Yılları Arasında Yapılan Milletvekili Genel Seçimleri**, http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008 (16.06.2018).

resmi görüşmeler dışında ikili özel görüşmeler yapılmıştır. Ekim ayında Erbakan'ın Mısır, Libya ve Nijerya'ya ülke ziyaretleri yaparken Libya ve Sudan büyükelçileri ile üst üste görüşmeler yapılmıştır.[414]

RP iktidarı döneminde İslam ülkeleri ile ilişkilerin gelişmesi açısından atılmış olan önemli adımlardan biri de D-8 (Developing – 8) örgütünün kurulmasına öncülük edilmesidir. Erbakan'ın 'İslam Birliği' hedefinin temelini oluşturduğu[415] D-8'in kurulmasına yönelik olarak atılan ilk adımını: Türkiye'nin daveti üzerine İran, Pakistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya, Mısır ve Nijerya'nın katılımıyla 22 Ekim 1996 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "Kalkınmada İşbirliği Konferansı" oluşturmuştur. D-8, 15 Haziran 1997 tarihinde İstanbul'da resmen kurulmuştur. Üyelerinin hepsi aynı zamanda İKÖ üyesi de olan D-8'in amacı kalkınma yolundaki ülkelerin dünya ekonomisi içindeki konumlarını iyileştirmek, ticari ilişkilerini çeşitlendirmek ve ticaret alanında üye ülkelere yeni imkanlar yaratmak, uluslararası seviyede karar verme mekanizmalarına güçlü biçimde katılımlarını sağlamak ve halklarının yaşam seviyesini yükseltmek[416] olarak açıklanmıştır.

Erbakan'ın dış siyasette attığı her adım, iç siyasette de gerginlik ve tartışma ile karşılanmış, koalisyon ortağı ile sorunlar yaşatmıştır. Kısa bir süre sonra ise RP'nin iktidardan çekilmesine ve kapatılmasına yol açacak olan 28 Şubat süreci başlamıştır.

4.7.1. 28 Şubat Süreci: Siyasal İslam'a Post-Modern Darbe

Seçimlerden yaklaşık altı ay sonra, Haziran 1996'da RP-DYP koalisyon hükümetiyle iktidara çıkması ve ardından yaşanan gelişmeler laiklik-şeriat tartışmalarını ülkenin gündemine oturtmuştur. İrtica ve irticai faaliyetler, MGK'nın ve ordunun birincil hedefi haline gelmiştir. Özellikle Başbakan Necmettin Erbakan'ın ilk yurtdışı

[414] Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "1990-2001: Ortadoğu'yla İlişkiler", Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II**, s.560-561.

[415] BBC Türkçe, **Necmettin Erbakan'ın fikir babası olduğu D-8 nedir?, http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-41693289**, 16.06.2018.

[416] T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Gelişen Sekiz Ülke (D-8),** http://www.mfa.gov.tr/gelisen-sekiz-ulke- d-8 .tr.mfa , 16.06.2018.

gezilerini İran, Libya gibi ülkelere yapması, RP'li milletvekilleri ve belediye başkanlarının İslam yönündeki demeçleri, ülkücü mafya-siyasetçi-polis ilişkisinin açığa çıktığı Susurluk kazasının üzerine gidilmesi yönündeki isteksizlik, 1997 Ocak ayında tarikat ve cemaat liderlerinin Başbakanlığa davet edildiği iftar yemeği, AB'ye alternatif bir İslami birlik gibi gözüken D-8 girişimi ve Ocak 1997'de yapılan D-8 zirvesi gibi olaylar, 28 Şubat'a giden yolun taşlarını döşemişlerdir.[417]

28 Şubat günü yapılan MGK toplantısından ve toplantı bildirisinden adını alan süreç, İslami bir yönetimi hedefleyen, daha doğrusu mevcut rejim dışında örgütlenme öngören tüm gruplara karşı açık bir tehdit olmuştur. MGK bildirisinin dördüncü kararı, Cumhuriyet'in anayasal ilkelerine (demokratik, laik, sosyal hukuk devleti) vurgu yapıldıktan sonra, devlete yönelik laiklik karşıtı faaliyetlerden duyulan rahatsızlıkla, bu konularda alınacak ve alınması gereken kararların Bakanlar Kurulu'na bildirilmesine karar verildiği belirtilmiştir. Ertesi gün, MGK Genel Sekreteri; hükümete, imam hatip liselerinin sınırlandırılması, 8 yıllık kesintisiz eğitimin hayata geçirilmesi gibi uygulanması gereken 20 maddelik önlemler listesi iletmiştir.[418]

Erbakan'ın önceki partileri olan MNP ve MSP de kapatıldığından hareket bu tecrübeye uzak olmasa da, bu seferki parti kapatmalar öncekilerden bazı farklılıklar içermektedir. MSP'nin kapatılması 1980 askeri darbesinin bir sonucu olarak gerçekleşmiş; sadece Erbakan'ın partisi kapatılıp kendisi siyasi yasaklı haline getirilmemiş, onunla birlikte diğer partiler ve başkanları da aynı uygulamaya maruz kalmışlardır. 28 Şubat döneminin bir sonucu olarak ise sadece Refah ve Fazilet partileri kapatılmış, askerin siyasi alandaki bütün baskısı Milli Görüş üzerine yoğunlaşmıştır.[419]

Kısacası, MNP ve MSP deneyimlerinden sonra, RP'nin çok daha olgun toplumsal koşullar altında ortaya çıkışının ve yükselişinin, özellikle asker ve mevcut

---

[417] A. Ekber Doğan, "İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci", **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu**, (283-386), Phoenix Yayınları, Ankara 2009.
[418] Doğan, **İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci**, s. 295.
[419] Selman Yılmaz, **Milli Görüş Hareketi: Toplumsal Hareketlerde Çerçeve Değişimi Etkisi**, s. 1175.

rejim tarafından özellikle devletin laik niteliğine bir tehdit olarak algılandığı, ancak bu algılamada, RP'nin iç ve dış politika söylem ve eylemlerinin büyük rolü olduğu söylenebilir. Özellikle RP'nin Ortadoğu'daki İslami örgüt ve ülkelerle ilişki geliştirmesi, içeride cemaatlerle geliştirdiği ilişki, ekonomik olarak İslami değerlere uygunluk çerçevesinde kurmaya çalıştığı yapı dahil olmak üzere pek çok uygulama Siyasal İslam'ın yansıması olarak değerlendirilebilir.

4.8. AK PARTİ DÖNEMİ VE SİYASAL İSLAM

Bu kısımda, 2002 yılından günümüze Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)'nin politika ve söylemlerinin Siyasal İslam ile ilgisi ele alınmaya çalışılacaktır. Bu kapsamda, Refah ve Fazilet Partisi deneyimlerinden sonra Milli Görüş kimliğinden sıyrılarak muhafazakar demokrasiye yönelen AK Parti'nin, 2002'den itibaren dış politika, siyaset, bürokrasi ve askeri alandaki politika ve söylemleri incelenecektir.

4.8.1. Dış Politika ve Siyasal İslam

AK Parti dönemi dış politikasına ve buna dönük analizlere bakıldığında esas olarak Arap Baharı ve sonrasında Siyasal İslam öğelerinin önceki döneme göre daha ağır bastığı görülmektedir. Bununla birlikte, Arap Baharı öncesi dönemde İsrail ile yaşanan gerginlikler, İran konusunda arabuluculuk yapma, Hamas ile ilişkilerin geliştirilmesi gibi faaliyetler, AK Parti'nin Ortadoğu'ya yakın durma politikası kadar İslam çizgisinden de kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Yine, Arap Baharı öncesi bu süreç, tarihsel olarak statüko yanlısı olan Türk dış politikası, ekonomik gelişmeler, Irak işgali ve Büyük Ortadoğu Projesi ile de bağlantılıdır.

Bu kapsamda, ilk olarak, AK Parti'nin iktidara gelmesinden yaklaşık bir yıl sonra gerçekleşen ve etkileri günümüzde de devam eden Irak İşgali'nin Türk dış politikası üzerindeki etkileri ele alınabilir. AK Parti'nin 2002'de iktidara gelmesinden bir yıl sonra gerçekleşen Irak İşgali, ABD'nin bölgedeki dostlarını tedirgin etmiş, iç ve dış politikalarında değişikliklere yol açmıştır. Benli'ye göre Irak'ın komşusu olan Türkiye

gibi ABD müttefiklerinde endişe yaratan bu müdahalenin yanı sıra Suudi Arabistan ve Mısır, ABD'nin Büyük Ortadoğu Projesi olarak adlandırdığı siyasi dönüşüm projesini de eleştirmişlerdir. Türkiye ise ABD'nin Afganistan'la başlayan ve Irak'la devam eden bu politikalarına karşı "yumuşak dengeleme" politikasını uygulamaya başlamış; Batı yanlısı blok ile ilişkilerini devam ettirirken aynı zamanda Suriye, Filistin, Hamas gibi karşı aktörler ile de ilişkilerini geliştirmiştir.[420] Bununla birlikte, Türkiye'nin Ortadoğu'daki aktörlere yakın durması, BOP'taki rolü ile de ilgili olmuştur. ABD'nin Afganistan ve Irak müdahaleleri kapsamında Ortadoğu'daki bu politika değişikliği, Türk siyasi hayatının da dönüşümünde kolaylaştırıcı bir işlev görmüştür. Bu dönemde, AK Parti idaresinde Türkiye-ABD ilişkilerini belirleyen ana eksen, ABD'nin Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Girişimi ve buna bağlı olarak kamu diplomasisi çerçevesinde yürütülen model ülke politikası olmuştur.[421] ABD'nin kurduğu bu stratejik çerçevede Türkiye'ye biçilen rol, bu dönemde AK Parti liderlerinin Ortadoğu'ya açılma politikasıyla örtüşmüş, ılımlı İslam'ı destekleyen ABD, AK Parti liderliğinde Türkiye'ye Ortadoğu'da alan açmıştır.[422]

Bu dönemde dış politikada Siyasal İslam ile ilgili önemli gelişmelerden biri de İsrail'le 2009'da yaşanan Davos Krizi[423] ve 2010'da yaşanan Mavi Marmara[424] olaylarıdır. Özellikle bu iki olay, daha sonra normale dönmekle birlikte İsrail-Türkiye ilişkisini zedelemiş, 1990'lardaki askeri-stratejik ortaklıklarından oldukça uzaklaştırmıştır.[425] Davos Krizi'ne ve Mavi Marmara'ya uzanan süreçte, Filistin meselesinde aktif pozisyon alarak bölgede yumuşak gücünü arttırmaya çalışan

---

[420] Meliha Benli Altınışık**,** Ortadoğu'da Bölgesel Düzen ve Arap Baharı, **Ortadoğu Analiz**, Cilt 5, 2013, s.75.

[421] Muharrem Ekşi, "AK Parti Döneminde Ortadoğu'da Türk-Amerikan İlişkilerinin Jeokültürel Ekseni: İslami Kimlik", **Akademik Bakış Dergisi**, 2016, s. 65.

[422] Muharrem Ekşi, **AK Parti Döneminde Ortadoğu'da Türk-Amerikan İlişkilerinin…,** s.68.

[423] CNN Türk, **Davos'ta Kriz**, https://www.cnnturk.com/2009/dunya/01/29/davosta.kriz/511241.0/index.html, 16.06.2018.

[424] İHH İnsani Yardım Vakfı, **Mavi Marmara**, https://www.ihh.org.tr/mavi-marmara,16.06.2018.

[425] Ziya Öniş, "Turkey and the Arab Revolutions: Boundaries of Regional Power Influence in a Turbulent Middle East", **Mediterranean Politics**, 2014, https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13629395.2013.868392?journalCode=fmed20 16.06.2018, s.8.

Türkiye,[426] bir yandan da Efegil'in Park'tan yaptığı aktarıma göre Hamas ile siyasi ve diplomatik ilişkilerini geliştirmiştir. Türkiye, bu kapsamda 2006'da yapılan Filistin genel seçimlerini kazanan Hamas'ı meşru yönetim olarak kabul etmiş ve temsilcilik açmasına izin vermiştir.[427]

2002'den başlayarak, Ortadoğu'ya yönelmenin diğer önemli bir nedeni ise İslam burjuvazisi için bu bölgenin yeni bir pazar oluşudur. Küresel ekonomik güç değişimlerine paralel olarak Türkiye'nin komşu ülkelerle ekonomik bağlantıları da artmış, Ortadoğu, Asya ve Afrika'da özellikle Müslüman ülkelerle ilişkilenmelere öncelik verilmiştir. Örneğin, 2002'de Asya ülkelerine ihracat yüzde 15 iken, 2012'de bu oran yüzde 35.3 olmuştur. 2002-2012 arasında Türkiye'nin Ortadoğu'ya ihracatı 3.4 milyon dolardan 42.4 milyon dolara yükselirken, AB ile olan ihracat payı ise yüzde 56'dan yüzde 38'e düşmüştür.[428] Tabii ki bunda 2008-2009 ekonomik krizi ve Türkiye'nin baş ticaret partneri olan Avrupa pazarındaki durgunluğun da payı vardır. Kriz ve durgunluk, Türkiye'nin AB ticaretinde kaybettiklerini kazanacağı yeni pazarlar arama ve pazar alanını çeşitlendirme çalışmalarına hız kazandırmıştır.[429]

2002-2007 Ortadoğu politikası "eşit uzaklık" üzerinden şekillenen ve herhangi bir aktörü dışlamadan statüko yanlısı bir çizgi izleyen AK Parti,[430] Batı ile ilişkilerinde de benzer bir yol izlemiştir. ABD ile kurduğu stratejik işbirliğinin dışında, AB'ye üyelik yönünde ciddi ilerlemeler kaydetmiştir. İslamiyet'in politik fikirlerinin ve retoriğinin savunulması gerektiğini belirten Erbakan'a karşı stratejik bir hamle ile 28 Şubat sonrası Milli Görüş kimliğinden sıyrılarak Batı- karşıtı ve Siyasal İslam'a dönük radikal söylemlerden uzaklaşan Erdoğan, Gül ve Arınç'ı içeren daha genç jenerasyon

[426] Benli Altınışık**, Ortadoğu'da Bölgesel Düzen ve Arap Baharı,** s.75.

[427] Ertan Efegil, "AK Parti Hükümetinin Orta Doğu Politikası ve ABD Yönetimi ile Batılı Uzmanların Eleştirileri", **Akademik Bakış Dergisi**, 2016, s.52.

[428] Ziya Öniş ve Mustafa Kutlay, "Rising Powers In A Changing Global Order: The Political Economy of Turkey In The Age Of Brics", 2013, **Third World Quarterly**, https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01436597.2013.831541 (16.06.2018), s.1414,

[429] Ziya Öniş, **Turkey and the Arab Revolutions: Boundaries of Regional Power …,** s.5.

[430] Burak Bilgehan Özpek ve Yelda Demirağ, "Turkish Foreign Policy After The 'Arab Spring': From Agenda-Setter State To Agenda-Entrepreneur State", **Israel Affairs**, 2014, https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13537121.2014.922806 (16.06.2018), s.344.

demokrasiyi, ordu üzerinde sivil denetimi, AB üyeliğini ve serbest piyasa ekonomisini savunmuştur.[431] Daha sonra AK Parti'yi kuracak olan bu grup, demokrasinin, ordunun siyasal sistem üzerindeki etkilerini kısıtlayabileceğinin farkında oldukları için, orduyu siyasetin dışına çıkarmayı hedeflemişlerdir.[432] Bu yolda AB üyeliğini önemli bir araç olarak gören AK Parti'nin bu politikası -her ne kadar pragmatist olarak görülse bile- bir süre sonra ordunun ve Kemalist bürokrasinin iç ve dış politikada etkisini ve baskın statüsünü kaybetmesini sağlamış ve AK Parti, Türk siyasi sisteminde hegemon bir pozisyon kazanmıştır.[433]

Arap Baharı ile birlikte Türk dış politikasının statükocu yapısını aşan gelişmeler ortaya çıkmıştır. Aslında, Türkiye politikasının Arap Baharı ile birlikte konusunda ilk başta bir ikilem yaşadığı söylenebilir. Bir yandan, o güne kadar Suriye, Mısır ve Libya gibi ülkelerle devlet egemenliği çerçevesinde kurduğu güçlü ilişkiler ve bu kapsamda geliştirdiği ticaret, yatırım ve turizm alanlarındaki ekonomik bağlar diğer yandan Türkiye'nin bölgesel liderlik ve model ülke olma isteği halk ayaklanmaları karşısındaki ikilemini doğurmuştur. [434] Efegil'in Ayata'dan yaptığı aktarım kapsamında, geçmiş dönem politikası ve mevcut ilişkileri nedeniyle Aralık 2010'da Tunus'ta başlayan halk gösterilerine ilk etapta sessiz kalan, Bahreyn ve Libya'da taraflar arasında arabuluculuk görevi üstlenmeye çalışan Türkiye, başlangıçta muhaliflerin yanında yer almamış, aynı zamanda askeri müdahale önerilerine de şiddetle karşı çıkmıştır. Yine, Suriye'de gösterilerin başladığı ilk aylarda, Esad yönetimi ile muhalifler arasında arabuluculuk rolü üstlenmiş, rejimin bazı siyasi ve ekonomik reformlara öncülük etmesini istemiştir.[435]

Fakat Eylül 2011'den itibaren, Türkiye'nin, özellikle Suriye ve Mısır'daki gelişmelere ilişkin politikasında köklü bir değişikliğe gidilmiş ve bölgedeki stratejik dengeleri ve mevcut düzeni değiştirici, statüko karşıtı bir anlayış benimsenmiştir.

[431] Özpek ve Demirağ, **Turkish Foreign Policy After The 'Arab Spring': From …,** s.331.
[432] Özpek ve Demirağ, **Turkish Foreign Policy After The 'Arab Spring': From …,** s.331.
[433] Öniş, **Turkey and the Arab Revolutions: Boundaries of Regional Power …,** s.6.
[434] Öniş, **Turkey and the Arab Revolutions: Boundaries of Regional Power …,** s.7.
[435] Efegil, **AK Parti Hükümetinin Orta Doğu Politikası ve ABD Yönetimi …,** s.50.

Suriye'de Esad'ın devrilmesi ve rejimin bir an önce değiştirilmesi için, Suudi Arabistan ve Katar ile birlikte hareket eden Türkiye, bir yandan muhaliflere lojistik ve askeri destek vermiştir.[436]

Bölgenin askerileştirilmesine karşı çıkan AK Parti hükümetinin ajandası Suriye ile birlikte değişirken, krizin tırmanması ile AK Parti'nin Esad rejimini katliam ile suçlaması, Erdoğan'ın Suriye için NATO'yu göreve çağırmaya hazır olduklarını söylemesi, Esad güçleri ve muhalif gruplar arasındaki çatışmalarda Türkiye'de sivillerin ölmesi gibi durumlar sonucunda TBMM Suriye'ye sınır ötesi askeri operasyon yapma yetkisi vermiştir. Ancak tüm bu gelişmeler, Türkiye'nin Suriye ile olduğu kadar Irak ve İran hükümetleri ile ilişkilerini de kötüleştirmiştir.[437]

Türkiye; bu dönemde her ne kadar mezhepsel bir politika izlemediğini belirtse de, bölgede Suudi Arabistan ve Katar ile birlikte Suriye'ye karşı yapılan ittifak ve bunun beraberinde getirdiği İran ve Irak ile zora giren ilişkiler, bölgede bir Sünni oluşum yaratma çabası olarak algılanmıştır.[438] Daha önce Lübnan ve Irak'ta tezahür eden stratejik/mezhepsel güç mücadelesinin yönünün bu sefer Suriye'ye dönmesi, daha önceki dönemde iki eksenle de ilişkilerini sürdüren ve mezhepsel siyaseti dışlayan Türkiye'nin, Suriye'de muhalefete aktif destek vermesi, özellikle de Suriye Müslüman Kardeşler'i ile yakın ilişkileri Türkiye'nin bu bağlamda algılanmasına yol açmıştır. Suriye'de muhalefeti destekleyen Türkiye'nin Irak'ta Kürtlerle ve Sünnilerle gittikçe gelişen ilişkileri ise Suriye'deki rejime sınırlı da olsa destek veren Maliki yönetimindeki Irak tarafından tehdit olarak algılanmaya başlanmış, Irak'ı İran'a daha da yakınlaştırarak bölgesel mücadeleyi mezhepsel açıdan etkilemiştir.[439] Yine, Mısır'da AKP'nin Müslüman Kardeşleri ülkedeki diğer politik koalisyon gruplarına karşı desteklemesi[440]

---

[436] Ertan Efegil, **AK Parti Hükümetinin Orta Doğu Politikası ve ABD Yönetimi …,** s.50.
[437] Özpek ve Demirağ, **Turkish Foreign Policy After The 'Arab Spring': From …,** s.329.
[438] Efegil, **AK Parti Hükümetinin Orta Doğu Politikası ve ABD Yönetimi …,** s.56.
[439] Benli Altınışık, **Ortadoğu'da Bölgesel Düzen ve Arap Baharı,** s. 77.
[440] Öniş, **Turkey and the Arab Revolutions: Boundaries of Regional Power …,** s.13.

ve İhvan'a dönük askeri darbeye karşı sert tepki göstermesi[441] gibi gelişmeler dış politikada Siyasal İslam'a dönük faaliyetler olarak belirtilebilir.

AK Parti iktidarında farklı dönemlerde önce Dışişleri Bakanlığı sonra da Başbakanlık yapmış olan Ahmet Davutoğlu'nın Neo-Osmanlıcılık düşüncesi kapsamında Türkiye'nin ana bölgesel güç olması isteği[442] çerçevesinde atılan bu adımlar ve kurulan stratejiler ile Siyasal İslam öğeleri AK Parti yöneticilerinin söylemlerinde de geniş yer bulmuştur. AK Parti'li Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 2012'de henüz Başbakan iken yaptığı bir meclis konuşmasında, Suriye'ye dönük şu sözleri söylemiştir:

> "…ama inşallah biz en kısa zamanda Şam'a gidecek, oradaki kardeşlerimizle muhabbetle kucaklaşacağız. O gün de yakın. İnşallah Selahaddin Eyyubi'nin kabri başında Fatiha okuyacak, Emevi Camisi'nde namazımızı da kılacağız…"[443]

Yine, Ahmet Davutoğlu, Musul'un IŞİD tarafından işgal edilişinden yaklaşık 2 ay sonra 7 Ağustos 2014'de NTV kanalında yaptığı bir IŞİD'in kimlerden oluştuğunu belirtirken, Irak ve Suriye'de Sünni mezhebin dışlandığını ve sonuç olarak ortaya bir öfke birikmesinin çıktığını belirtmiş ve şu şekilde açıklama yapmıştır:

> "…Yani IŞİD dediğimiz yapı bir çekirdek olarak radikal, terörize bir yapı olarak görülebilir. Ama oraya katılan kitlelerin –ki bu kitlelerin içinde Türkmenler ciddi çoğunluktadır- içinde Sünni Araplar, Kürtler vardır. Bunu böyle bilmek lazım. Kitlelerin temel şeyi, burada yükselen, ilerleyen bir güç var. Daha önceki hoşnutsuzluklar, öfkeler, dışlanmalar, hakaretler…Bir anda, büyük bir cephede geniş bir reaksiyon doğurdu. Eğer Irak'ta bizim hep tavsiye ettiğimiz

---

[441] **BBC Türkçe,** "Erdoğan'dan Batı'ya 'Mısır darbesi' eleştirisi", https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/07/130705_misir_cuma_gosteri, 05.07.2013; Anadolu Ajansı, 'Mısır'ın Cumhurbaşkanı Darbeci Sisi Değil Mursi'dir', https://www.aa.com.tr/tr/dunya/misirin-cumhurbaskani-darbeci-sisi-degil-mursidir/45399, 20.05.2015.

[442] Öniş, **Turkey and the Arab Revolutions: Boundaries of Regional Power …,** s.9.

[443] **Hürriyet**, "Erdoğan'dan Önemli Mesajlar", http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogandan-onemli-mesajlar-21386210, 05.09.2012.

gibi dostça, kardeşçe tavsiye ettiğimiz gibi Sünni Araplar dışlanmamış olsaydı bu süreçten, bugün Musul ve Anbar gibi ana damar Sünni-Arap vilayetlerde böyle bir öfke birikmesi olmazdı. Eğer yine dostça, kardeşçe tavsiye ettiğimiz gibi Beşar Esad'a yüzde 12'lik mezhebi yapı bütün ülkeyi yönetmesin, hepsini paylaşın ki bu ülke hepinizin malı, bu bilinci yayın deyişimiz dinlenmiş olsaydı, şu anda Suriye'de yaşananlar yaşanmazdı…"[444]

Özetlemek gerekirse, AK Parti'nin iktidara geldiği 2002'den Arap Baharı'nın başlangıcı olan 2011'e kadar ılımlı İslam'ı temsil eden, Ortadoğu'da statükoyu koruyan, Batı ile Doğu ilişkilerini dengeli götürmeye çalışan, bölgenin askerileştirilmesine karşı ve kendine arabuluculuk ve yumuşak güç rolleri ile bölgesel bir model olmayı planlayan bir dış politika izlemiştir. 2011 sonrası dış politikayı ise daha agresif, statüko karşıtı, Batı'yı karşısına alan, Ortadoğu'nun yeniden dizaynını arzulayan ve İslam temelinde Neo-Osmanlıcık ideolojisi ile bölgesel bir liderlik hedefleyen bir dış politika olarak tanımlayabiliriz. Yine, her ne kadar mezhepçi bir politika izlenmediği iddia edilse dahi, Arap Baharı'ndan sonra gerçekleştirilen ittifakların ekseriyetle Sünni mezhep temelinde olması bu iddiaları boşa çıkarmaktadır. Ancak, 23 Eylül 2017'de Irak'ta Kürt Bölgesel Yönetimi tarafından gerçekleştirilen bağımsızlık referandumuna AK Parti tarafından gösterilen sert tepkiler ve alınan kararlar ile bu temelde Irak yönetimi ile yapılan ittifakın 2011 sonrası statüko karşıtı Türk dış politikasında önemli bir istisna teşkil ettiği söylenebilir.

4.8.2. Askeri Alan ve Siyasal İslam

Tek partili dönemden başlayarak Türkiye'de ordu, laikliğin koruyucu gücü olarak görülmüştür. İrtica ile mücadele adı altında 28 Şubat süreci ve sonrasında yaşananlar, ordunun laiklik konusunda üstlendiği bu rolü daha da belirgin hale getirirken, AK Parti iktidarı ise bu anlamda keskin dönüşlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. AK Parti'nin iktidara gelişinden itibaren ordu ile arasında laiklik baskın olmak

[444] **T24**, "Davutoğlu IŞİD İçin 'Öfkeli Çocuklar' Dedi Mi?", http://t24.com.tr/video/davutoglu-isid-icin-ofkeli-cocuklar-dedi-mi,4513 , 27.12.2016.

üzere farklı konularda çatışmalar yaşanmış, AK Parti'nin demokratikleşme ve AB politikası kapsamında attığı adımlar da yukarıda da belirtildiği gibi önemli bir düzeyde bu çatışmaların kaygısal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

AK Parti ve ordu arasında bu anlamda yaşanan en önemli krizlerin başında 2007'de Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanı adaylığı sürecinin geldiği söylenebilir. AK Parti, Ahmet Necdet Sezer'in Cumhurbaşkanlığı süresi dolduğunda yerine aday olarak Abdullah Gül'ü göstermiş ancak bu TSK'nın e-muhtıra yayınlamasına kadar varan bir süreci başlatmıştır. Esayan'a göre Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanlığı adaylığının bir rejim krizine çevrilme nedeni dindar ve eşi başörtülü bir AK Parti'li cumhurbaşkanının istenmemiş olmasıdır. Önce Anayasa Mahkemesi'nin 367 kararı daha sonra ise 27 Nisan gecesi TSK tarafından yayınlanan e-muhtıra ile bu durum engellenmeye çalışılmıştır. Ancak muhtıraya rağmen süreç bu defa 28 Şubat gibi işlememiş, hükümet TSK'yı uyarmış ve 21 Ekim 2007'de gerçekleşen Cumhurbaşkanlığı referandumundan güçlü bir biçimde çıkarak orduya karşı başarı kazanmıştır.[445]

2008'de Ümraniye'de bir gecekonduda ele geçirilen silahlardan sonra başlayan ve derin devleti hedeflediği ifade edilen Ergenekon ve Balyoz davaları ise aralarında Genelkurmay eski başkanı İlker Başbuğ'un da olduğu pek çok rütbeli askerin yargılandığı ve bu anlamda Türkiye'de bir ilkin yaşandığı bir dönem olmuştur.[446] 2 Eylül 2013'te ise aralarında dönemin Genelkurmay Başkanı emekli Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı ve dönemin Genelkurmay İkinci Başkanı emekli Orgeneral Çevik Bir'in de bulunduğu 103 sanık hakkında 28 Şubat darbesi ile ilgili "Türkiye Cumhuriyeti hükümetini cebren düşürmeye, devirmeye iştirak" suçundan dava açılmış ve yargılama başlamıştır.[447] Her iki dava da süreç ve sonuçları itibari ile farklı sonuçlara gitse dahi

[445] Markar Esayan, **30 Mart'a Doğru Adalet Ve Kalkınma Partisi**, Seta Analiz, 2014, http://file.setav.org/Files/Pdf/20140320195239_30-marta-dogru-ak-parti-pdf.pdf (16.06.2018), s. 15.

[446] Esayan, **30 Mart'a Doğru Adalet Ve Kalkınma Partisi**, s.5-6.

[447] **Deutsche Welle**, "Türkiye'nin Postmodern Darbesi: 28 Şubat", http://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyenin-postmodern-darbesi-28-%C5%9Fubat/a-42761910 , 28.02.2018.

askerlerin sivil yargı tarafından yargılanması yönü ile Türkiye'de bir ilk olduğu söylenebilir.

AK Parti ile askeri alan arasında laiklik konusunda yaşanan diğer bir çatışma 23 Nisan, Cumhuriyet Bayramı gibi resmi resepsiyonlara başörtülü katılım konusunda olmuştur. 2003 yılında gerçekleşen 29 Ekim resepsiyonunda Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in türbanlı eşi bulunan AK Partili milletvekili ve bürokratları *'devletin laik niteliğine yönelik alınmak istenen tavra fırsat vermemek'* amacıyla eşsiz davet ederken, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hilmi Özkök de bu konuda Cumhurbaşkanı Sezer'i desteklemiştir.[448] Ancak aradan geçen yıllarda bu tavır farklı nedenlerle yumuşamıştır. Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, 23 Nisan 2012'de başörtülü eşi Emine Erdoğan ile birlikte parlamentodaki resmi resepsiyona ilk kez katılımı ve bir tabuyu yıkması ile ilgili yabancı bir gazeteye verdiği röportajda tüm inançlara aynı mesafede duran laiklik anlayışının Türkiye'de farklı işlediğini, Müslümanlara karşı baskı aracı olarak kullanıldığını ve eğitim haklarına zarar verdiğini belirtmiş, AK Parti'nin ise tüm dinlere aynı hakkı garantiye aldığını ifade etmiştir.[449] Yine 2013'te düzenlenen 30 Ağustos resepsiyonu davetiyelerinde ise davet eden bölümünde "Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ve eşi Bayan Gül" ifadesi yer almıştır. Daha önce Genelkurmay Başkanı tarafından verilen ve başörtüsü sebebiyle 2003-2007 arası hiçbir resepsiyona, 2007'den sonra ise Genelkurmay tarafından verilen 30 Ağustos resepsiyonlarına davet edilmeyen Abdullah Gül'ün eşi Hayrünnisa Gül bu resepsiyona ev sahipliği yapmıştır.[450]

15 Temmuz 2016'da gerçekleşen darbe girişiminden sonra da AK Parti ve askeriye arasındaki ilişkilerde Siyasal İslam ile ilişkilendirilebilecek adımlar atılmaya

---

[448] **Hürriyet**, "Çankaya 29 Ekim", **http://www.hurriyet.com.tr/gundem/cankaya-29-ekim-180284** 29.10.2013.

[449] **Habertürk**, "NATO'dan Suriye'ye Askeri Müdahale İstemeye Hazırım", http://www.haberturk.com/dunya/haber/740319-natodan-suriyeye-askeri-mudahale-istemeye-hazirim#, 07.05.2012.

[450] **Sözcü**, "Çankaya Köşkü'nde Bir İlk", **https://www.sozcu.com.tr/2013/gunun-icinden/cankaya-koskunde-bir-ilk-2-360176/**, 24.08.2013.

devam edildiği söylenebilir. Bu adımlardan biri de Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez'in teklifi ve daha sonrasında İçişleri Bakanlığı genelgesi ile 1932'den bu yana protokol cenazelerinde çalan Frederic Chopin'in "Cenaze Marşı"nın kaldırılması ve yerine Itri'nin "Segah Tekbiri"nin getirilmesidir.[451] Yine TSK'da askerlerin yemek duası değiştirilmiştir. Kışlalarda, "Tanrımıza hamdolsun, milletimiz varolsun" şeklinde başlayan yemek duasının "Allah'ımıza hamdolsun" olarak başlayacağına dair 21 Kasım 2017 tarihli İçişleri Bakanlığı genelgesi ile değişikliğe gidilmiştir.[452] Bir diğer uygulama olarak Hava Harp Okulu'nda intibak eğitimine başörtülü pilotlar alınmış,[453] yanı sıra polislerin kılık kıyafet zorunluluğunda değişikliğe gidilmiş, yeni düzenleme ile kadın polislerin başörtü takma hakkı getirilmiştir. Bu düzenlemeye göre, resmi kıyafetli ve üniformalı kadın polislere, "Şapka, kep veya örgü bere altında, yüzünü kapatmayacak şekilde başlarına, üniforma renginde desensiz giysi" takabilme serbestisi getirilmiştir. 16 Ağustos 2016'da yapılan düzenleme ile de askeri personel yakını kadınların alın, çene ve yüzleri açık olmak şartıyla başörtülü şekilde orduevlerine girmeleri serbest bırakılmıştır.[454] 30 Ağustos 2017'de gerçekleşen Zafer Bayramı etkinlikleri çerçevesinde Cumhurbaşkanlığı Sarayı'nda düzenlenen resepsiyonda törene katılan Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar'ın eşi Şule Akar'ın Kuran-ı Kerim tilaveti ve dua boyunca başını

---

[451] **Cumhuriyet**, "85 Yıllık Cenaze Marşı Bitti, Segah Tekbiri Geldi", **http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/822235/85_yillik_cenaze_marsi_bitti__Segah_Tekbiri_geldi.html**, 12.09.2017.
Haber7, "Görmez: Şehit Cenazelerinde Marş Çalınmasın", **http://www.haber7.com/guncel/haber/1900168-gormez-sehit-cenazelerinde-mars-calinmasin**, 16.04.2016.
Diken, "Bakanlık Genelgesi: Asker Cenazelerinde Itri'nin 'Segah Tekbir'i Çalınacak", **http://www.diken.com.tr/bakanlik-genelgesi-asker-cenazelerinde-itrinin-segah-tekbiri-calinacak/**, 12.09.2017.

[452] **Hürriyet**, "Askerin Yemek Duası Değişti", **http://www.hurriyet.com.tr/gundem/askerin-yemek-duasi-degisti-40656070**, 23.11.2017.

[453] **Diken**, "TSK'da 'Devrim': İlk Başörtülü Pilot Yolda", **http://www.diken.com.tr/tskda-devrim-ilk-basortulu-pilot-yolda/**, 06.02.2017.

[454] **Sözcü**, "Polisler Artık Başörtüsü Takabilecekler", **https://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/polisler-artik-basortusu-takabilecekler-1367400/**, 27.08.2016.

şalla örtmesi sonucu basına yansımış olan fotoğrafın da bu anlamda bir ilk olduğu söylenebilir.[455]

Özetlemek gerekirse, AK Parti iktidarı dönemi ordu ile çatışmaların yaşandığı bir dönem olmuş ve bu çatışmaların nedenini de laiklik-İslam unsuru oluşturmuştur. Özellikle Balyoz ve Ergenekon davaları ile birlikte güçlenen AK Parti'nin, zaman içerisinde ordu ve emniyet içerisinde Siyasal İslam alanına giren daha net adımlar attığı söylenebilir.

4.8.3. Siyaset ve Bürokrasi Alanında Siyasal İslam

AK Parti döneminde siyaset ve bürokrasi alanında yaşanan söylem ve eylemlerde Siyasal İslam'ın yansımalarına sıkça rastlandığı söylenebilir. Gerek seçim propagandaları ve siyasi söylemlerde gerek bürokratik alanda gerçekleşen değişikliklerde dini görüşün etkileri bariz bir biçimde görülmektedir.

Bununla ilgili Mısır'daki gelişmelerle de bağlantılı ele alınması gereken siyasi söylem ve propaganda araçlarından birinin 'rabia işareti' olduğu söylenebilir. Mısır'da Müslüman Kardeşler'e karşı gerçekleştirilen askeri darbeye karşı gösterilerin yapıldığı Rabiatül Adeviyye Meydanı'nda başlayan Rabia işareti,[456] aynı zamanda Müslüman Kardeşler'in iktidarda bulunan Hürriyet ve Adalet Partisi'nin Genel Sekreteri Dr. Beltaci'nin kızı Esma'nın bu gösterilerde hayatını kaybetmesi sonucu sembol olarak kullanılmaya başlanmıştır.[457] Bu işareti Mursi'nin devrilmesinden sonra Türkiye'de ilk defa yapan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, kendi Rabia işaretlerinin, Mısır'daki işaret ile doğrudan aynı olmadığını, ancak Mısır'da darbe sonrası öldürülen

[455] **Cumhuriyet**, "İlk Kez Bir Genelkurmay Başkanı'nın Eşi Resepsiyonda Başörtüsü İle Görüntülendi",**http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/814531/ilk_kez_bir_Genelkurmay_Baskani_nin_esi_resepsiyonda_basortusu_ile_goruntulendi.html**, 30.08.2017.

[456] **Agos**, "'Rabia' İşaretinin Anlamı Ne? Rabia Kim?", http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5449/rabia-isaretinin-anlami-ne-rabia-kim, 19.08.2013.

[457] **ArtıGerçek**, "Yaşlı Tanrıların Koth Kapısı Rabia Sembolü", https://www.artigercek.com/tek-bir-rabia-ah-rabia, 09.06.2017.

göstericilerden biri olan Esma'yı da içerdiğini ifade etmiştir. AK Parti içinse bu işaretin "tek millet, tek bayrak, tek vatan, tek devlet" anlamına geldiğini belirtmiştir.[458] Zaman içerisinde bir nevi AK Parti sembolü haline gelen Rabia işareti ile ilgili parti tarafından bir broşür de çıkarılmıştır.[459]

AK Parti'nin çoğu zaman seçim propagandalarında İslami sembolleri kullandığı ve bundan çekinmediği, her ne kadar muhafazakar demokrat olarak kendini tanımlasa dahi olsa Osmanlıcılık ve İslam dinini başka partilerin propaganda tekeline bırakmadığı görülebilir. Bu kapsamda, 2014 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olan Recep Tayyip Erdoğan'ın Cumhurbaşkanlığı reklam filminde de sıklıkla dini öğelerin kullanıldığı dikkat çekmektedir. Reklam filminde muhafazakar-İslamcı kesimin yakından tanıdığı Sezai Karakoç tarafından yazılan ve dini öğeler barındıran "Ey Sevgili" şiirinin kullanılması[460] bunun en önemli göstergelerindendir. Yine, reklam filminde her ne kadar modern öğelere yer vermişse de, aynı zamanda AK Parti'nin siyasi söylemleri ile uyumlu bir biçimde milli, dini ve geleneksel öğeler, Türk-İslam kültürüne ait semboller yoğunlukla kullanılmıştır. Namaza, başörtüsüne, derviş görünümlü sarıklı kişiye, maşallah yazısını, gençlerin bıyık şekillerine kadar kullanılan semboller dini birer referans olarak görülmektedir.[461]

24 Haziran 2018'de yapılması planlanan erken başkanlık ve parlamento seçimleri öncesi AK Parti ve MHP arasında kurulan Cumhur İttifakı da İslami ve milli söylemler barındıran bir seçim ittifakı olmuş ve çoğunlukla 1970'lerde ortaya çıkan Türk-İslam sentezinin yeniden ortaya çıkışı olarak yorumlanmıştır. 4 Mayıs 2018'de deklare edilen

[458] **Türkiye**, "İşte Erdoğan'ın Yaptığı Rabia'nın Anlamı", http://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/142657.aspx, 21.01.2018.

[459] **T24**, "AKP'lilere 'Rabia' İşareti Broşörü Dağıtıldı; Anlamı Anlatıldı", http://t24.com.tr/haber/akplilere-rabia-isareti-brosoru-dagitildi-anlami-anlatildi,453377, 30.09.2017.

[460] Selman Selim Akyüz - Mete Kazaz, "Siyasal Reklamcılıkta Göstergelerin Kullanımı Ve Kültürel Kodlar: 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde Recep Tayüzyılip Erdoğan'ın Fors Reklam Filmi Üzerine Bir İnceleme", **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, 2015http://dergipark.gov.tr/download/article-file/83981 (17.06.2018), s.221.

[461] Akyüz - Kazaz, **"Siyasal Reklamcılıkta Göstergelerin Kullanımı Ve Kültürel Kodlar …,** s.219.

Cumhur İttifakı Protokolü'nde İslam dini ve Cumhur İttifakı ilişkisi ile ilgili yer alan aşağıdaki ifadeler AK Parti'nin Siyasal İslam anlayışını kavramak açısından önemlidir. "Cumhur İttifakı'nın yolu açık, Türkiye'nin ufku aydınlıktır. Gayret bizden, tevfik Allah'tandır." şeklinde biten protokülün İslam alemi, mazlumluk, İlayıkelimetullah gibi dini vurgular barındıran paragrafi şu şekildedir:

> "Cumhur İttifakı sadece bir seçim ittifakı olmayıp Türkiye'ye yönelik iç ve dış kaynaklı, hasmane girişimler karşısında, milli ve ahlaki duruş ve bu çerçevede sürdürülecek tarihi bir birlikteliktir. Cumhur İttifakı, Türkiye'yi hedef alan saldırılar karşısında, parti çıkarları ve günlük siyaset hesapları yapmaksızın ortak bir duruş ortaya koymaya ve Türkiye'yi zayıflatarak uluslararası operasyonlara açık hale getirmeye yönelik her türlü faaliyetin karşısında yer almaya kararlıdır. Bu kararlılık ve işbirliğiyle ittifakımız, Türkiye'yi bölgesel güç ve lider ülke yapacak 2023 hedeflerini gerçekleştirmenin yanı sıra İlayıkelimetullah uğruna asırlarca dünya barışının ve adaletinin teminatı, İslam aleminin ve bütün mazlum milletlerin yegane ümidi olan Türkiye'yi küresel bir güç haline getirecek 2053 ve 2071 vizyonunun altyapısını adım adım inşa edecektir."[462]

Bürokrasi alanında yapılan çok sayıda değişikliğin yanı sıra, kamuda başörtüsü yasağının kaldırılması ile işyerlerinde mesainin Cuma namazı saatine göre düzenlenmesi de önemli göstergelerdendir. 2013 yılında yayınlanan "Demokratikleşme Paketi" kapsamında kamuda başörtüsü yasağını kaldıran düzenleme Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.[463] Kamuda bir dönemi kapatıp yeni bir dönem açan düzenlemede; Türk Silahlı Kuvvetleri mensupları, emniyet mensupları 2013 yılında

---

[462] **Akşam,** "Cumhur İttifakı Protokolü'nün Tam Metni Ortaya Çıktı", **https://www.aksam.com.tr/siyaset/cumhur-ittifaki-protokolunun-tam-metni-ortaya-cikti/haber-732261**, 04.05.2018.

[463] **BBC Türkçe,** "Kamuda Başörtüsü Yasağı Kalktı", **https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/10/131008_basortusu,** 08.10.2013.

yapılan bu düzenlemenin dışında bırakılırken,[464] yukarıda da belirtildiği üzere Ağustos 2016 ve sonrasında yapılan değişikliklerle bu kurumlarda da başörtüsü ile ilgili yeniden düzenlemeye gidilmiş, başörtüsü serbestisi bu kurumlarda da uygulanmaya başlanmıştır.

2016 yılında ise Cuma günleri ile öğle tatilinin ibadet hürriyetini engellemeyecek şekilde kullanılabilmesine olanak sağlamak amacıyla hazırlanan 2016/1 Sayılı Başbakanlık Genelgesi'dir. Genelgede, dini inanç hürriyetinin bir gereği olarak; cuma namazı saatinin mesai saatine denk gelmesi halinde, mesai kaybına neden olmadan kamu kurum ve kuruluşlarında çalışanlara izin verilmesi gerektiği ifade edilmiştir.[465]

Özetle, AK Parti döneminde hem siyaset hem de bürokrasi alanında Siyasal İslam ile bağlantılı adımlar atıldığı, bunların yasal olarak da bağlayıcı kılındığı söylenebilir.

4.9. DEĞERLENDİRME

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Türkiye'de Kemalist laisizm din üzerinde oluşturulan sıkı baskının temelini oluşturmuştur. 1950'li yıllarda çok partili sisteme geçişe kadar devam eden bu politikalar zaman zaman rejimin diğer muhalif hareketleri bastırmasında bir neden olarak da kullanılmıştır. 1950'lerde değişmeye başlayan ve inanç özgürlüğü çerçevesinde şekillenen dini politikalar, 1960'larla beraber bir yandan devletin bir yandan da cemaatlerin tekelinde ilerlemiştir. 1960'lar ve 1970'lerde yükselen komünizm dalgasına karşı, Ortadoğu'nun geri kalanında olduğu gibi Türkiye'de de din bir panzehir olarak kullanılmıştır. Türk-İslam sentezinde varlık gösteren ve şekillenen dini yapılar, 1980 ve 1990'lı yıllarda kırdan kente göç ile çeperdeki grupların toplumsal ağlarının odak noktasına dönüşmüş, bu dönüşüm

[464] **Sabah**, "Kamuda Başörtüsü Yasağı Kalktı", https://www.sabah.com.tr/gundem/2013/10/08/kamuda-basortusu-yasagi-kalkti, 10.08.2013.

[465] **Hürriyet**, "Cuma Namazı İzni Resmen Başladı", http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/cuma-namazi-izni-resmen-basladi-40037533, 08.01.2016.

kendisini en çok Refah Partisi'nin yükselişinde ve iktidara gelişinde bulmuştur. Ancak, Türkiye'de başından beri laikliğin koruyucu gücü olarak görülen ordunun 28 Şubat'taki "post-modern" darbesi, bu noktada, MNP ve MSP deneyimlerinden sonra Siyasal İslam'a bir darbe olarak yorumlanabilir. ABD'nin 1980'lerden başlayarak bölgede geliştirmeye çalıştığı ılımlı İslam modeli, böylece başlangıcından çok kısa bir süre sonra kesintiye uğramıştır.

Bununla birlikte, 2002'de milli görüş kimliğinden sıyrılarak muhafazakar-demokrat kimliği ile siyasete giren AK Parti, Türkiye'de CHP'nin tek parti iktidarı döneminden sonra, iktidarda en çok kalan ilk siyasi parti olmuştur. AK Parti'nin bu kadar süre iktidarda koalisyonsuz biçimde kalmasında İslam lehine dini politikaların büyük ölçüde etkili olduğu söylenebilir. AK Parti döneminde siyaset ve bürokrasi alanından askeri alana, dış politikaya kadar birçok alanda Siyasal İslam ile doğrudan ilişkilendirilebilecek adımlar atıldığı, partinin çalışma, söylem ve etkinliklerinde de bunun gözlemlendiği ifade edilebilir.

SONUÇ

Siyasal İslam'ın kökenleri 19. ve 20. yüzyılda İslam dünyasındaki gelişmelere uzanmaktadır. Bu dönemde, İslami yeniden uyanış, dini canlanma, emperyalizmle mücadele gibi farklı bağlamlarda ortaya çıkan İslami hareketler için zaman içerisinde İslamcılık, Siyasal İslam, Radikal İslam, Köktenci İslam vb. tanımlamalar yapılmıştır. Bu uyanış döneminde, başta Mısır olmak üzere birçok ülkede evrimci ve devrimci çizgide İslami hareketler ortaya çıkarırken farklı dönemlerde bu hareketler iktidarı ele geçirmiş veya en azından cemaat- taban hareketi olarak iktidara ortak olmuşlardır. Bununla birlikte, İslam ile siyaset ilişkisi bu kavramların ortaya çıkışından çok daha önce başlamış, Hz. Muhammed döneminden İslam devleti deneyimlerine kadar siyaset ve din bir arada yürütülmüştür. Devlet idaresi İslami kurallar çerçevesinde düzenlenirken, hukuk kuralları, ahlaki normlar, ticaret ve gündelik yaşamda bu kapsamda dönüşmüştür.

İslam'ın doğduğu ve geliştiği topraklar olan Ortadoğu'nun I. Dünya Savaşı öncesi karşılaştığı emperyalist müdahaleler ve sonrasında Sykes-Picot anlaşması ile çizilen sınırları, Ortadoğu'da günümüze kadar uzanan kaotik süreçlere yol açmıştır. Din ve etnik köken de bu süreçlerde kritik rol oynamıştır. 1979 yılı ise birçok açıdan kritik bir dönüm noktası olmuş, Ortadoğu'da Siyasal İslam'ın yükselişine yol açan ve günümüzde de etkileri doğrudan devam eden gelişmeler yaşanmıştır. 11 Eylül 2001 saldırıları, 2001 Afganistan ve 2003 Irak İşgali ile tırmanan bu süreç, bölgede bir yandan ılımlı İslam'ı benimseyen yönetimlerin iktidara gelmelerinin veya en azından parlamenter düzeyde temsil edilmelerinin önünü açarken diğer yandan da sınırları ve statükoyu aşan selefist çizgide radikal İslamcı örgütler ortaya çıkmıştır.

Uluslararası konjoktörle doğrudan bağlantılı olan bu gelişmeler 2010 yılı sonunda başlayan Arap Baharı ayaklanmaları ile yeni bir boyut kazanmıştır. Uzun yıllar boyunca tek adam rejimlerinin yönetimi altında yaşayan halkların ayaklanmaları ile başlayan Arap Baharı'nın sonucunnda, yine bu yönetimler tarafından bastırılan Müslüman Kardeşler ve En-Nahda gibi hareketlerin iktidara gelmesi ve selefist hareketlerin parlamentoya girişi bu bağlamda Siyasal İslam'ın yeniden yükselişinin önünü açmıştır. Ancak bu yükselişin çok uzun sürmemesinin nedenlerinden birinin de uluslararası sistemin Arap Baharı'ndan beklediği sistem değişikliği ile ortaya çıkan Siyasal İslam modelinin birbiri ile uyuşmaması olduğu söylenebilir. Suriye ve Irak topraklarında ilk başta Sünni bir İslam devleti oluşumuna sıcak bakan Batı'nın IŞİD gibi kontrolü zor bir oluşumun ortaya çıkması üzerine yeniden statükoyu kurmak üzere harekete geçmesinin bununla bağlantılı olduğu ifade edilebilir.

Türkiye'de ise Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Kemalist laisizmin en kritik görevi dinin toplum üzerindeki etkisini minimize etmek olmuştur. Tek partili dönemde gerçekleştirilen reformların önemli bir kısmı laikliğin devlet, yargı ve toplumda yerleşip kurumsallaşmasına dönük olmuştur. Demokrat Partili 1950'li yıllar bu alanda bir kırılma yaratırken, ardından gelen dönemlerde hem tarikat-cemaat tabanlı İslam hem de devlet kontrolünde resmi İslam paralel biçimde ilerlemiştir. 1979 yılında Ortadoğu'da gerçekleşen İran İslam Devrimi ve ABD'nin hem komünizm hem de Şii İslam'a karşı kurduğu Yeşil Kuşak teorisi, Sünni İslam üzerinden şekillenmiştir. Bu teorinin bir parçası ve aynı zamanda komünizme karşı bir panzehir olarak Türkiye'de özellikle 12 Eylül 1980 darbesi sonrasında din, devlet eliyle daha güçlü uygulanmaya başlanmıştır. Yine, 1980 sonrası yeniden güçlenen İslami hareketler Ortadoğu'daki diğer hareketlerle bağlantı içerisinde olmuşlardır. 90'ların ortasında iktidara gelen Refah Partisi'nin; Ortadoğu'daki İslami hareketlerle kurduğu ilişkiler, oluşturduğu politikalar ve söylemler Siyasal İslam'ın güçlü örneklerini oluşturmuş, bu durum 28 Şubat darbesine kadar devam etmiştir.

AK Parti döneminde ise uygulanan bazı dini politikalarla Siyasal İslam'ın kurumsallaşmaya başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Refah Partisi geleneğinden gelen ancak milli görüş kimliğini bırakarak muhafazakar-demokrat çizgiye geçen AK Parti iktidarı Arap Baharı'na kadar iç ve dış politikada ılımlı İslam – model ülke olarak ilerlemiş, ancak Arap Baharı'ndan sonra söylem ve politikalarında daha keskin davranmaya başlamıştır. Arap Baharı sonrası Ortadoğu'da kurulan ilişkiler ve uygulanan politikalarda rastlanan Siyasal İslam öğelerinin yanı sıra AK Parti hükümeti her ne kadar aksini savunsa da Sünni mezhep taraftarlığının da baskın olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, Ortadoğu gibi mezheplerin de en az dinler ve etnik kökenler kadar önemli olduğu bir coğrafyada bu gibi adımlar Türkiye dış politikasında statükoyu ve dengeleri sarsmıştır. Tabii ki AK Parti kurucuları ve yöneticilerinin Neo-Osmanlıcılık düşüncelerinin ve bu yönde Sykes-Picot gibi Osmanlı egemenliğindeki toprakları bölüştüren kurucu anlaşmaları ve bunların kurduğu statükoya karşı bir ideoloji geliştirmeleri de yeni politikalarda önemli bir yere sahiptir.

Sonuç olarak, 1979 ve sonrasında Ortadoğu'da Siyasal İslam'ın gelişimi ile ilgili gerçekleşen olaylar; bölgenin bir parçası olarak Türkiye'yi de etkilemiş, Türkiye'nin siyasal hayatına yansımıştır. Bu yansıma hem iktidar partilerinde ve uyguladıkları politikalar aracılığı ile ülke yönetiminde, hem muhalif siyasal partilerde hem de İslami taban örgütlenmelerinde kendini açığa çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

ABOUL – ENEİN, Youssef H.,"Al-Ikhwan Al-Muslimeen: The Muslim Brotherhood", **Military Review**, 2003, http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/milreview/abo.pdf, (08.05.2017).

ABRAHAMIAN, Ervand, **A History of Modern Iran,** Cambridge University Press, New York 2008.

AHİN, Tahereh, İran İslam Cumhuriyeti'nde Devlet Yapısı, **Amme İdaresi Dergisi,** 2010, Cilt 43, Sayı 2, s.81-100, http://www.todaie.edu.tr/resimler/ekler/360e22efb82d80d_ek.pdf?dergi=Amme%20Idaresi%20Dergisi, (09.06.2017).

AHMAD, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, (çev.) Yavuz ALOGAN, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995.

AKDEVELİOĞLU, Atay, "**İslam'da Dış Politika Anlayışı ve İran Örneği",** (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Ankara, 2008.

AKDOĞAN, Yalçın, "**İslamcılık Bağlamında Türkiye'de Siyasal İslam'ın Gelişimi ve Refah Partisi 1980-1998",** (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı), İstanbul, 1999.

AKŞİN, Sina, **Osmanlı Devleti 1600-1908 - Türkiye Tarihi 3,** Cem Yayınevi, İstanbul 1992.

AKYÜZ, Selman Selim, KAZAZ, Mete, "Siyasal Reklamcılıkta Göstergelerin Kullanımı Ve Kültürel Kodlar: 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde Recep Tayyip Erdoğan'ın Fors Reklam Filmi Üzerine Bir İnceleme", **Gümüşhane**

Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (e-GİFDER), 2015, Cilt 3, Sayı: 2, s.206-225, http://dergipark.gov.tr/download/article-file/83981, (17.06.2018).

ALAMBATRİZ, Haleh, **"Ortadoğu'da Siyasal İslam: İran, Mısır ve Suudi Arabistan Örnek Ülkeleri İçin İslami Siyasal Yapı ve Sosyal Adaletin Karşılaştırmalı İncelemesi"**, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2014.

ALİ, Tarık (Ed), **New Left Review: 2005 Türkiye Seçkisi,** "Söyleşi: Patrick Cockburn, Irak İşgali: Dipsiz Kuyu", Agora Kitaplığı, 2006, s.172.

ALTINIŞIK BENLİ, Meliha, **"Ortadoğu'da Bölgesel Düzen ve Arap Baharı", Ortadoğu Analiz**, 2013, Cilt 5, Sayı 53, s.71-78.

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt 1-2: 1914-1995,** Alkım Yaynevi, İstanbul, Tarih Yok.

AYHAN, Veysel, **Arap Baharı: İsyanlar, Devrimler ve Değişim,** MKM Yayıncılık, Bursa 2012.

BAL, Faruk, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para Ve Kredi", **Akademik Orta Doğu**, 2014, Cilt 9, Sayı 1, s. 95 – 118. http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu17makale/faruk_bal.pdf, (13.03.2017).

BASSİL, Youssef, "The 2003 Iraq War: Operations, Causes, and Consequences", **IOSR Journal Of Humanities And Social Science**, Cilt 4, Sayı 5, 2012, s.29-47. http://www.lacsc.org/papers/papera1.pdf, (03.03.2017).

BAŞ, Eyüp, Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Din Kültürü ve Hayatı (Tarih Yazarı Neşrî'nin Anlatılarına Göre), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 52:2, 2011, s. 55-84, http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1633/17502.pdf, (03.03.2017).

BAŞKAN, Birol, "Buazizi'nin Yaktığı Ateş: 21. Yüzyıl Başında Arap İsyanları", **Akademik Orta Doğu,** Cilt 6, Sayı 1, 2011, s.1–22. http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu11makale/birol_baskan.pdf, (06.04.2017).

BAYRAMOĞLU, Ali, **28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

BLACK, Antony, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, (çev.) Sevda ÇALIŞKAN ve Hamit ÇALIŞKAN, Dost Kitabevi, Ankara 2010.

BOZARSLAN, Hamit, **Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi: Arap İsyanlarından Önce ve Sonra**, Çev. Melike Işık DURMAZ, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

BURAN, Hasan, "Siyasal Rejim Sınıflamalarının Yeniden Gözden Geçirilmesi Üzerine", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,** 2009, Cilt 11, Sayı 1, s. 69–97, http://dergipark.ulakbim.gov.tr/sduiibfd/article/viewFile/5000122497/5000112802, (15.02.2017).

BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, "Allah Kâbe'sini Korur", röp.: Emeti Saruhan, **Gerçek Hayat,** 2017, Sayı:871, s. 8-9, http://www.gercekhayat.com.tr/kapak/allah-kabesini-korur/, (15.04.2018) .

BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, Arap Devrimleri Süreci ve Selefiler, **Ortadoğu Analiz**, 2015, Cilt:7, Sayı:70, s.10-13.

BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, "Günümüzde Selefilik ve İslami Hareketlere Olan Etkisi", **Tarihte ve Günümüzde Selefilik, Milletlerarası Tartışmalı Ilmi Toplantı**, İslami İlimler Araştırma Vakfi, İstanbul 2013.

CHOSSUDOVSKY, Michel, "Suriye'nin İstikrarsızlaştırılması – Büyük Ortadoğu Savaşı", **Ortadoğu: Yalancı Bahar**, Nitelik Kitap, Ankara 2012.

CLEVELAND, William L., **Modern Ortadoğu Tarihi,** (çev.) Mehmet HARMANCI, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.

ÇAĞATAY, Neşet, **İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı,** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1957.

ÇAHA, Ömer, BAYKAL, Ömer, "Milli Görüş Hareketinin Kuruluşu: Türk Siyasetinde Milli Nizam Partisi Deneyimi", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2017, Sayı: 19/3, s. 788-806.

ÇAKIR, Ruşen, **Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak**, Metis Yayınları, İstanbul 1994.

ÇİFTÇİ, Ali, YILMAZ, Nihat, "İbn Haldun'un Siyaset Teorisi ve Siyasal Sistem Sınıflandırması"**, Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,** 2013, Cilt 8, Sayı 7, s, 83 – 93, http://earsiv.gumushane.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/123456789/623/%C4%B0bn%20Haldun%20Makalesi.pdf?sequence=1&isAllowed=y, (15.02.2018).

DABASHİ, Hamid, **İran: Ketlenmiş Halk,** (çev.) Emine AYHAN, Metis Yayınları, İstanbul 2008.

DEMİRPOLAT, Aznavur, AKÇA, Gürsoy, Osmanlı Toplumunda Devlet ve Ulema**,** **EKEV Akademi Dergisi**, 2009, Sayı: 38, s. 1-10.

DEVRAN, Yusuf, ÖZCAN, Ömer Faruk, "1960'tan 2016'ya Askeri Darbe ve Muhtıra Metinleri Anlamlar, Amaçlar, Niyetler ve İdeolojiler", **İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, 2018, Cilt 1, Sayı 2, s. 1-20, http://dergipark.ulakbim.gov.tr/inifedergi/article/view/5000209342, (16.06.2018).

DIAKOV, V., KOVALEV, S., **İlkçağ Tarihi -1, (**çev.) Özdemir İNCE, Yordam Kitap, İstanbul 2014.

DOĞAN, A. Ekber, "İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci", **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu**, Phoenix Yayınları, Ankara 2009.

DUNNE, Michele, "Time to Pursue Democracy in Egypt, Policy Outlook, Middle East Program", **Carnegie Endownment for International Peace**, 2007, s. 1-8, http://carnegieendowment.org/files/pb_52_egypt_final.pdf, (16.06.2018).

DUVERGER, Maurice, **Siyaset Sosyolojisi**, (çev.) Şirin TEKELİ, Varlık Yayınları, İstanbul, 2011.

DUVERGER, Maurice, **Siyasal Rejimler**, (çev.) Teoman TUNÇDOĞAN, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

EFEGİL, Ertan, "AK Parti Hükümetinin Orta Doğu Politikası ve ABD Yönetimi ile Batılı Uzmanların Eleştirileri", **Akademik Bakış Dergisi**, 2016, Cilt 9, Sayı 18, s. 45-58.

EKŞİ, Muharrem, "AK Parti Döneminde Ortadoğu'da Türk-Amerikan İlişkilerinin Jeokültürel Ekseni: İslami Kimlik", **Akademik Bakış Dergisi**, 2016, Cilt 9, Sayı 18, s. 59-77.

EL-BEHİY, Muhammed, **İslami Direniş ve Islahat: Modern İslam Düşüncesinin Batı Sömürüsüyle Alakası-I,** (çev.) İbrahim SARMIŞ, Ekin Yayınları, İstanbul 1996.

ER, İbrahim Halil, **Siyasal İslam Düşüncesinin Doğuşu ve Devlet,** Mevsimler Kitap Yayınları, İstanbul 2016.

ERBAKAN, Necmettin, **Milli Görüş ve 3. Beş Yıllık Plan**, Furkan Yayınları, Ankara 1973.

ERHAN, Çağrı, KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, "1980-1990 Orta Doğu'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt II: 1980-2001,** İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.124-157.

EROĞUL, Cem, **Siyasal Düzenlerin Sınıflandırılmasına İlişkin Birkaç Tarihsel Örnek ve Tartışma,** Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981.

ESAYAN, Markar, "30 Mart'a Doğru Adalet Ve Kalkınma Partisi", **SETA Analiz,** 2014, Sayı: 89, http://file.setav.org/Files/Pdf/20140320195239_30-marta-dogru-ak-parti-pdf.pdf, (16.06.2018).

FATİMA, Qamar, "The Rise and Fall of Taliban Regime In Afghanistan (1994-2001): The Internal Dynamics", **IOSR Journal Of Humanities And Social Science**, 2014, Cilt: 19 Sayı:1, s.35-46, http://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol19-issue1/Version-1/F019113546.pdf, (21.09.2017).

FIRAT, Melek, KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, "1945-1960 Ortadoğu'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I:1919-1980,** İletişim Yayınları, İstanbul 2004. s. 615-652.

GOLDSCHMİDT, Jr. Arthur, DAWİDSON, Lawrence, **Kısa Ortadoğu Tarihi**, (çev.) Aydemir GÜLER, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2011.

GUIDA, Michelangelo, ÇAHA Ömer, **Dünya'da ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler**, Orion Kitabevi, İstanbul 2013.

GÜNDOĞAN, Ünal, **İran ve Ortadoğu: 1979 İran İslam Devrimi'nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi,** Adres Yayınları, İstanbul 2010.

HEYWOOD, Andrew, **Siyaset**, (çev.),Bekir Berat ÖZİPEK, Bican ŞAHİN, Mete YILDIZ vd., Adres Yayınları, Ankara 2014.

HOUGH, Thomas M., **1979 and the Re-Emergence of the Islamic Empire,** School of Advanced Military Studies, Kansas, 2009. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:kCo3XXzfG_AJ:handle.dtic.mil/100.2/ADA512329+&cd=1&hl=tr&ct=clnk&gl=tr, (08.05.2017).

İBN-İ HALDUN, **Mukaddime - Birinci Cilt**, (çev.) Halil KENDİR, Yeni Şafak Kültür Yayınları, Ankara 2004.

İBN-İ HİŞAM, **Hz. Muhammed'in Hayatı - I**, (çev.) İzzet HASAN ve Neşet ÇAĞATAY, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.

İNCE, Abdullah, "Nakşîlik-Siyaset İlişkisi Bağlamında Türkiye'de Dinî Gruplar Ve Milli Görüş", **Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 2017, Cilt/Sayı: 12/10, s. 143-164.

LEWIS, Bernard, "Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 1964, Cilt: 12, Sayı: 1, s. 75 – 81,http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1698/18137.pdf , (25.02.2017).

KARADAŞ, Cağfer, "Selçuklular'ın Din Politikası", **İstem Dergisi**, 2003, Yıl:1, Sayı:2, s.95-108, http://dergipark.gov.tr/download/article-file/260598 , (15.04.2018).

KAPANI, Münci, Politika Bilimine Giriş, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999.

KEYDER, Çağlar, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

KIŞLALI, Ahmet Taner, **Siyasal Sistemler: Siyasal Çatışma ve Uzlaşma**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2010.

KNUDSEN, Are, "**Political Islam in the Middle East"**, Michelsen Institute, 2003, https://www.cmi.no/publications/file/1548-political-islam-in-the-middle-east.pdf, (24.02.2017).

KÜÇÜKCAN, Talip, "Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din", **Toplumsal Değişme ve İslâm Dünyası, İslâm Araştırmaları Dergisi,** 2005, Sayı: 13, s. 109 – 128**,** http://www.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/islam_arastirmalari_dergisi/sayi13/109_128.pdf, (24.02.2017).

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer E.,**Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası, (1945-1970)**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1972.

LACOSTE, Yves, **Büyük Oyunu Anlamak, Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi**, (çev.) İsmet AKÇA, NTV Yayınları, İstanbul 2007.

LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (çev.) Metin KIRATLI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.

LINDHOLM, Charles, **İslami Ortadoğu Tarihsel Antropoloji,** (çev.) Balkı ŞAFAK, İmge Kitabevi, Ankara 2004.

LUTSKIY, Borisoviç, **Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi: 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla,** (çev.) Turan KESKİN, Yordam Kitabevi, İstanbul 2011.

MAHALLİ, Hüsnü, **Ortadoğu'da Kanlı Bahar: Acılı Bir Coğrafyanın Uyumlu İslam'la İmtihanı**, Destek Yayınevi, İstanbul 2012.

MARDİN, Şerif, **Türkiye'de Din ve Siyaset – Makaleler 3**, (der.) Mümtazer TÜRKÖNE ve Tuncay ÖNDER, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

MARDİN, Şerif, **Din ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

MARDİN, Şerif, **Türk Modernleşmesi: Makaleler 4,** İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

MANSFIELD, Peter, **Ortadoğu Tarihi,** (çev.) Ümit Hüsrev YOLSAL, Say Yayınları, İstanbul 2012.

MARSHALL, Gordon, **Sosyoloji Sözlüğü,** (çev.) Osman AKINHAY ve Derya KÖMÜRCÜ, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.

MUSAVİ, Ahmet, "Velayet-i Fakih Teorisi ve Şii Fıkıh Literatüründeki Yeri", **İslami Siyaset Teorisi ve Sorunlar,** Ekin Yayınları, İstanbul 1997, s.147-172.

MUSTAFA, Hala, "A Policy for Promoting Liberal Democracy in Egypt", **Foundation for Defense of Democracies White Paper Series**, 2006, s. 1-11, https://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/opeds/4468918898f8d.pdf, (15.04.2018).

NORRİS, Pippa, INGLEHART, Ronald, **Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide,** Cambridge University Press, New York 2006.

OKTAY, Cemil, **Siyaset Bilimi İncelemeleri**, Alfa Yayınları, İstanbul 2003.

ORAN, Baskın, "1980-1990 Dönemin Bilançosu", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt II:1980-2001,** İletişim Yayınları, İstanbul 2004. S.9-33.

ÖCAL, Mustafa, "Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü", **Türkiye Araştmnaları Literatür Dergisi**, 2008, Cilt: 6, Sayı: 12, s. 399-430.

ÖKTEM, Niyazi, "Dinler Ve Laiklik", **Cogito,** 1994, Sayı:1, s.31-47, https://www.academia.edu/9965342/Dinler_ve_Laiklik_Cogito_1994-1_, (13.03.2017).

ÖNİŞ, Ziya, "Turkey And The Arab Revolutions: Boundaries Of Regional Power Influence In A Turbulent Middle East", **Mediterranean Politics**, 2014, https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13629395.2013.868392?journalCode=fmed20, (16.06.2018).

ÖNİŞ, Ziya, KUTLAY, Mustafa, "Rising Powers In A Changing Global Order: The Political Economy Of Turkey In The Age Of Brics", **Third World Quarterly**, 2013, Cilt: 34, Sayı: 8, s.1409-1426, https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01436597.2013.831541, (16.06.2018).

ÖZÇELİK, Pınar Kaya, "12 Eylül'ü Anlamak", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 2011, Cilt 66, Sayı 1, s. 73-93, http://dergipark.ulakbim.gov.tr/ausbf/article/view/5000053280, (16.06.2018).

ÖZPEK, Burak Bilgehan, DEMİRAĞ, Yelda, "Turkish Foreign Policy After The 'Arab Spring': From Agenda-Setter State To Agenda-Entrepreneur State", **Israel Affairs**, 2014, Cilt: 20, Sayı: 3, s. 328-346, https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13537121.2014.922806, (16.05.2018).

ÖZPEK, Burak Bilgehan, "En Uzun 10 Yıl: 11 Eylül Sonrası Ortadoğu", **Ortadoğu Etütleri**, 2012, Cilt 3, Sayı 2, s.183-215, http://dergipark.gov.tr/download/article-file/209670, (03.03.2017).

PARGETER, Alison, **Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara,** (çev.) Semih ÇELİK, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016.

PRASHAD, Vijay, **Arap Baharı Libya Kışı**, (çev.) Şükrü ALPAGUT, Yordam Kitap, İstanbul 2012.

Radikal Kitap, **Demokrasinin 50 yılı – Cilt II: 1971-1995**, Aydın Kitaplar, Tarih Yok.

RASHİD, Ahmed, **Taliban: Militant Islam, Oil and Fundamentalism in Central Asia,** Yale University Press, United States 2001.

ROSKİN, Michael G. ve diğerleri, **Siyaset Bilimi: Bir Giriş,** (çev.) Atilla YAYLA, Adres Yayınları, Ankara 2013.

ROSENTHAL, Erwin I.J., **Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi,** (çev.) Ali ÇAKSU, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.

ROY, Olivier, **Siyasal İslamın İflası,** (çev.) Cüneyt AKALIN, Metis Yayınları, İstanbul 2005.

SANDER, Oral, **Siyasi Tarih: İlkçağlar'dan 1918'e,** İmge Kitabevi, Ankara 2015.

SANDER, Oral, **Siyasi Tarih: 1918-1994,** İmge Kitabevi, Ankara 2015.

SANDER, Oral, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme,** İmge Kitabevi, Ankara 2000.

SARIAY, Ercüment, "Takrîr-i Sükûn Kanununa Dair Bazı Düşünceler", **Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, 2015, Cilt 2, Sayı 4, s. 377-403, http://isamveri.org/pdfdrg/D04036/2015_4/2015_4_SARIAYE.pdf, (16.06.2018).

SKOCPOL, Theda, "Rentier State And Shi'a Islam In The Iranian Revolution", **Theory and Society**, 1982, Cilt. 11, Sayı. 3, s. 265-283, https://islamicgroupatasu.wikispaces.com/file/view/Skocpol.pdf , (09.06.2017).

ŞAYLAN, Gencay, **Çağdaş Siyasal Sistemler**, TODAİE Yayınları, Ankara 1981.

ŞEN, Yağmur "Suriye'de Arap Baharı", **Yasama Dergisi,** 2013, Sayı: 23, http://www.yasader.org/web/yasama_dergisi/2013/sayi23/54-79.pdf, (17.05.2018).

ŞEYHANLIOĞLU, Hüseyin, "18. Yüzyıldan Günümüze Kadar Afganistan'ın Jeostratejik Önemi", **Avrasya Etüdleri**, 2014, Sayı 34, s. 61 – 83.

ŞEYHANLIOĞLU, Hüseyin, **"11 Eylül Sonrası Değişen Dünya Dengelerinde Afganistan"**, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Sakarya 2004.

ŞEYHANLIOĞLU, Hüseyin, "**Demokrat Parti Ve Siyasal Muhafazakârlık"**, (Doktora Tezi) Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2009.

TAŞKIN, Yüksel (Ed.), **Siyaset: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler,** İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

TAŞTEKİN, Fehim, **Karanlık Çöktüğünde – IŞİD: Din Adına Şiddetin Dünü ve Bugünü,** Doğan Kitap, İstanbul 2016.

TİFTİKÇİ, Osman, **1960'lardan Günümüzü Türkiye'de İslami Hareket (Resmi İslam, Cemaatler, Tevhidi Hareket)**, Ceylan Yayınları, İstanbul 2014.

TİFTİKÇİ, Osman, **İslamcılığın Doğuşu, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Gelişimi,** Ceylan Yayınları, İstanbul 2014.

TROFİMOV, Yaroslav, **1979 Kâbe Baskını, Kutsal Mekânda Ayaklanma,** (çev.) Özlem ÖZARPACI, Matbuat Yayın Grubu, İstanbul 2015.

TORUN, Esma, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Laiklik Uygulamaları: Değişimin İlk İşaretleri", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, 2002, Sayı: 29-30, s. 143-158.

UZGEL, İlhan, "1990-2001 ABD ve Nato'yla İlişkiler", Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I:1919-1980,** İletişim Yayınları, İstanbul 2004. s. 243-325.

UTVİK, Bjørn Olav, TONNESSE, Truls Hallberg, "**Islamist Movements in the Middle East: Challenging the Autocrats",** Oslo Üniversitesi (IKOS) Kültürel Çalışmalar ve Doğu Dilleri Bölümü**,** Oslo 2008.

WEHREY, Frederic, DASSA, Dalia ve diğerleri, "The Iraq Effect: The Middle East After The Iraq War", **RAND Corporation**, 2010, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2010/RAND_MG892.pdf , (05.03.2017).

YEGİN, Abdullah, **"İran Siyasetini Anlama Kılavuzu"**, Seta Vakfi, Ankara 2013.

YELİSEYEVA, N.V., **Yakın Çağlar Tarihi,** (çev.) Özdemir İNCE, Yordam Kitap, İstanbul 2014.

YILMAZ, Selman, "Milli Görüş Hareketi: Toplumsal Hareketlerde Çerçeve Değişimi Etkisi", **İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 2016, Cilt 5, Sayı 4, s. 1164-1185.

YÜCEKÖK, Ahmet N., **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)**, Sevinç Matbaası, Ankara 1971.

ZÜRCHER, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

ZUBAIDA, Sami,"Trajectories of Political Islam: Egypt, Iran and Turkey", **The Political Quarterly Publishing**, 2000, Cilt 71, Sayı 1, s. 60–78, http://media.library.ku.edu.tr/reserve/resspring07/intl453_OAltan/week11_islamicnetworks.pdf, (24.02.2017).

Aljazeera, "IŞİD Hilafet İlan Etti", http://www.aljazeera.com.tr/haber/isid-hilafet-ilan-etti, 29.06.2014.

Anadolu Ajansı, "Mısır'ın Cumhurbaşkanı Darbeci Sisi Değil Mursi'dir", https://www.aa.com.tr/tr/dunya/misirin-cumhurbaskani-darbeci-sisi-degil-mursidir/45399, 20.05.2015.

Agos, "Rabia' işaretinin anlamı ne? Rabia kim?", http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5449/rabia-isaretinin-anlami-ne-rabia-kim, 19.08.2013.

ArtıGerçek, "Yaşlı Tanrıların Koth Kapısı Rabia Sembolü", https://www.artigercek.com/tek-bir-rabia-ah-rabia , 09.06.2017.

Akşam, "Cumhur İttifakı Protokolü'nün Tam Metni Ortaya Çıktı", **https://www.aksam.com.tr/siyaset/cumhur-ittifaki-protokolunun-tam-metni-ortaya-cikti/haber-732261**, 04.05.2018.

BARDAKÇI, Murat, "Tam 30 Yıl Oldu Kabe Baskını Esrarını Hala Muhafaza Ediyor", **Habertürk**, http://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/223477-tam-30-yil-oldu-kabe-baskini-esrarini-hala-muhafaza-ediyor , 01.12.2009.

BBC Türkçe, "Kamuda BaşörtüsüYasağı Kalktı", **https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/10/131008_basortusu** , 08.10.2013.

BBC News, "Battle For Kobane", http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29688108, 25.06.2015.

BBC Türkçe, "ABD, İngiltere ve Fransa Suriye'deki Hedefleri Vurdu", https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-43763637, 14.04.2018.

BBC Türkçe, "2014'ten Bugüne Suriye ve Irak'ta IŞİD Tehdidi", http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37858815 , 04.11.2016.

BBC Türkçe, "Necmettin Erbakan'ın Fikir Babası Olduğu D-8 Nedir?, **http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-41693289** , 16.06.2018.

BBC Türkçe, "Erdoğan'dan Batı'ya 'Mısır darbesi' eleştirisi", https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/07/130705_misir_cuma_gosteri , 05.07.2013.

Biyografi: Cuheyman Uteybi, http://www.mepanews.com/biyografi/258-cuheyman-uteybi.html , 09.05.2016.

CNN Türk, "Davos'ta Kriz", https://www.cnnturk.com/2009/dunya/01/29/davosta.kriz/511241.0/index.html, 29.01.2009.

Council on Foreign Relations, "Women This Week: Making History in Tunisia", https://www.cfr.org/blog/women-week-making-history-tunisia ,11.05.2018.

Cumhuriyet, "85 Yıllık Cenaze Marşı Bitti, Segah Tekbiri Geldi", **http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/822235/85_yillik_cenaze_marsi_bitti__Segah_Tekbiri_geldi.html** , 12.09.2017.

Cumhuriyet, "İlk Kez Bir Genelkurmay Başkanı'nın Eşi Resepsiyonunda Başörtüsü İle Görüntülendi", **http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/814531/ilk_kez_bir_Genelkurmay_Baskani_nin_esi_resepsiyonda_basortusu_ile_goruntulendi.html** , 30.08. 2017.

ÇELİK, Mehmed Mazlum, "İslam Aleminin Son Yüzyılda Yaşadığı En Gizemli Olay: 1979 Kabe Baskını", **Düşünce Mektebi**, http://dusuncemektebi.com/d/142824/islam-aleminin-son-yuzyilda-yasadigi-en-gizemli-olay-1979-kabe-baskini-/ , 02.03.2017.

Demokrat Parti, "Demokrat Parti Programı ve Tüzüğü", 1949,

https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/200705643%20DP%20TUZUK%20VE%20PROGRAM%201949/200705643%20DP%20TUZUK%20VE%20PROGRAM%201949.pdf, (16.06.2018).

Deutsche Welle, "Türkiye'nin Postmodern Darbesi: 28 Şubat", 28.02.2018, http://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyenin-postmodern-darbesi-28-%C5%9Fubat/a-42761910, (16.06.2018)

Diken, "Bakanlık Genelgesi: Asker Cenazelerinde Itri'nin 'Segah Tekbir'i Çalınacak", **http://www.diken.com.tr/bakanlik-genelgesi-asker-cenazelerinde-itrinin-segah-tekbiri-calinacak/**, 12.09.2017.

Diken, "TSK'da 'Devrim': İlk Başörtülü Pilot Yolda", **http://www.diken.com.tr/tskda-devrim-ilk-basortulu-pilot-yolda/**, 06.02.2017.

ERDEMOL, Mustafa, "Ilımlı İslam'ın Kaybetti Ülke: Tunus", **Birgün,** https://www.birgun.net/haber-detay/ilimli-islam-in-kaybettigi-ulke-tunus-101787.html , 26.01.2016.

Euronews, "Suriye İç Savaşında Öne Çıkan Muhalifler Kimler?", http://tr.euronews.com/2015/12/10/suriye-ic-savasinda-one-cikan-muhalifler-kimler , 10.12.2015.

Evrensel, "Suriye'nin Yüzde 40'ı IŞİD Kontrolünde", https://www.evrensel.net/haber/97154/suriyenin-yuzde-40i-isidin-kontrolunde , 10.11.2014.

FALLACI, Oriana, "An Interview With Khomeini", **International Herald Tribune**, http://www.nytimes.com/1979/10/07/archives/an-interview-with-khomeini.html?mcubz=0&_r=0 , 07.10.1979.

Financial Times, "Interview Transcript: Rachid Ghannouchi", https://www.ft.com/content/24d710a6-22ee-11e0-ad0b-00144feab49a, 18.01.2011.

GANNUŞİ, Raşid, "Siyasal İslam'dan Müslüman Demokrasiye", (çev.) İlker Kocael, http://medyascope.tv/2016/08/23/rasid-el-gannusi-siyasal-islamdan-musluman-demokrasiye/ , 28.03.2016.

Haber7, "Görmez: Şehit Cenazelerinde Marş Çalınmasın", **http://www.haber7.com/guncel/haber/1900168-gormez-sehit-cenazelerinde-mars-calinmasin** , 16.04.2016.

Habertürk, "NATO'dan Suriye'ye Askeri Müdahale İstemeye Hazırım", http://www.haberturk.com/dunya/haber/740319-natodan-suriyeye-askeri-mudahale-istemeye-hazirim# , 07.05.2012.

Hürriyet, "Erdoğan'dan önemli mesajlar", http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogandan-onemli-mesajlar-21386210 , 05.09.2012.

Hürriyet,"Çankaya 29 Ekim", **http://www.hurriyet.com.tr/gundem/cankaya-29-ekim-180284**, 29.10.2003.

Hürriyet, "Askerin Yemek Duası Değişti", **http://www.hurriyet.com.tr/gundem/askerin-yemek-duasi-degisti-40656070** , 23.11.2017.

Hürriyet, "Cuma Namazı İzni Resmen Başladı", **http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/cuma-namazi-izni-resmen-basladi-40037533** , 08.01.2016.

Independent, "If Mohamed Morsi's Treatment in Egypt's Tora Prison Doesn't Improve Soon, He Could Face A Premature Death", https://www.independent.co.uk/voices/mohamed-morsi-egypt-tora-prison-treatment-early-death-health-diabetes-latest-a8287856.html , 04.04.2018.

İHH İnsani Yardım Vakfı, "Mavi Marmara", https://www.ihh.org.tr/mavi-marmara, 15.04.2018.

Iraq Body Count Data Project, https://www.iraqbodycount.org/database/ , 15.05.2018.

Mepa News, "Kabe Baskını'nın Yeni Görüntüleri Çıktı", http://www.mepanews.com/haberler/6169-1979-kabe-baskini-nin-yeni-goeruentueleri-ortaya-cikti.html , 13.03.2018.

Middle East Maps, The University of Texas Libraries, http://www.lib.utexas.edu/maps/middle_east.html, 17.05.2018.

Milli Görüş'ün İktidardaki Hizmetleri (1974-1978),

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/2%20MSP/1978_Milli_G%C3%B6r%C3%BCs_iktidarindaki_Hizmetler%20(1974-1978).pdf , 16.06.2018.

Milli Nizam Partisi, "Milli Nizam Parti Programı ve Tüzüğü", 1976,

https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/197600505%20MNP%20PROGRAM%20VE%20TUZUK/197600505%20MNP%20PROGRAM%20VE%20TUZUK.pdf (16.06.2018).

Milli Selamet Partisi, "Milli Selamet Partisi Seçim Beyannamesi", 1977, https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/197600581%20MSP%20SECIM%20BEYANNAMESI%201977/197600581%20MSP%20SECIM%20BEYANNAMESI%201977%200000_0094.pdf (15.04.2018).

News24 , "Tunisia: Independents Draw Most Votes in Local Elections", https://www.news24.com/Africa/News/tunisia-independents-draw-most-votes-in-local-elections-20180510 , 11.05.2018.

RICE, Condoleezza, "Transforming the Middle East", **Washington Post**, https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2003/08/07/transforming-the-middle-east/2a267aac-4136-45ad-972f-106ac91e5acd/ , 07.08.2003.

Sabah, "Kamuda Başörtüsü Yasağı Kalktı", **https://www.sabah.com.tr/gundem/2013/10/08/kamuda-basortusu-yasagi-kalkti**, 10.08.2013.

Sözcü, "Çankaya Köşkü'nde Bir İlk", **https://www.sozcu.com.tr/2013/gunun-icinden/cankaya-koskunde-bir-ilk-2-360176/**, 24.08.2013.

Sözcü, "Polisler Artık Başörtüsü Takabilecekler", **https://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/polisler-artik-basortusu-takabilecekler-1367400/**, 27.08.2016.

Spiegel Online, "The Revolution Will Continue Until Our Demands Are Met", http://www.spiegel.de/international/world/muslim-brotherhood-s-rashad-al-bayoumi-the-revolution-will-continue-until-our-demands-are-met-a-743919.html, 07.02.2011.

Sputnik Türkiye, "ABD: Suriye'de 3 Şeyi Gerçekleştirmeden Bölgeden Çıkmayacağız", https://tr.sputniknews.com/abd/201804151033040132-abd-operasyon-suriye-askerleri-cekmeyecegiz/, 15.04.2018.

Şerif Karataş,"Prof. Dr. Bozarslan: Ortadoğu'da Toplumsal Çöküşler Yaşanıyor", **Evrensel,** https://www.evrensel.net/haber/266421/prof-dr-bozarslan-ortadoguda-toplumsal-cokusler-yasaniyor, 01.12.2015.

Telegraph, "Muslim Brotherhood Withdraws From Egyptian Elections", http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/egypt/8175102/Muslim-Brotherhood-withdraws-from-Egyptian-elections.html, 01.12.2010.

The Guardian, Isis Announces Islamic Caliphate In Area Straddling Iraq and Syria", https://www.theguardian.com/world/2014/jun/30/isis-announces-islamic-caliphate-iraq-syria, 30.06.2014.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, **Gelişen Sekiz Ülke (D-8),** http://www.mfa.gov.tr/gelisen-sekiz-ulke-_d-8_.tr.mfa, (16.06.2018).

Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, "No:74, 19 Mart 2013, Suriye Ulusal Koalisyonu tarafından Geçici Hükümet Kurulması Hk.", http://www.mfa.gov.tr/no_74-suriye-ulusal-koalisyonu-tarafindan-gecici-hukumet-kurulmasi-hk_.tr.mfa , (17.05.2018).

Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, "Suriye Muhalefet ve Devrimci Güçler Ulusal Koalisyonu Deklarasyonu", http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/Suriye-Muhalefet-ve-Devrimci-Gucler-Ulusal-Koalisyonu-Deklarasyonu-20-Nisan-2013.pdf , (17.05.2018).

Türkiye Gazetesi, "İşte Erdoğan'ın Yaptığı Rabia'nın Anlamı", http://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/142657.aspx, 21.01.2018.

T24, "AKP'lilere 'Rabia' İşareti Broşörü Dağıtıldı; Anlamı Anlatıldı", http://t24.com.tr/haber/akplilere-rabia-isareti-brosoru-dagitildi-anlami-anlatildi,453377 , 30.09.2017.

T24, "Davutoğlu IŞİD İçin 'Öfkeli Çocuklar' Dedi Mi?", http://t24.com.tr/video/davutoglu-isid-icin-ofkeli-cocuklar-dedi-mi,4513, 27.12.2016.

T24, "7 Soruda IŞİD'e Karşı Koalisyon", http://t24.com.tr/video/davutoglu-isid-icin-ofkeli-cocuklar-dedi-mi,4513, 05.10.2014.

Yüksek Seçim Kurulu, 1983-2007 Yılları Arasında Yapılan Milletvekili Genel Seçimleri, http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008(16.06.2018).

World Health Organisation, "Yemen Crisis", http://www.who.int/emergencies/yemen/en/ , 04.08.2017.

World Health Organisation, "Chlorea Count Reaches 500.000 in Yemen", http://www.who.int/mediacentre/news/releases/2017/cholera-yemen-mark/en/, 04.08.2017.

32. Gün - 12 Eylül Belgeseli 1-9 Bölüm https://www.youtube.com/watch?v=8uk6iOJ6phk, 2005,